

TESI DOCTORAL

Una ciència de l'home, una ciència de la societat: Frenologia i magnetisme animal a Catalunya, 1842-1854

David Nofre Mateo

Centre d'Estudis d'Història de les Ciències (CEHIC)

Universitat Autònoma de Barcelona

Director: Agustí Nieto Galan

Octubre 2005

“Quan en temps dels nostres pares brotà en Europa la frenologia, ufanosa mercès als estrangers Gall i Spurzheim, ben prompte a València i Barcelona eren fetes publicacions contradictòries, relatives a la novetat anorreadora de la cèlebre “Fisiognomia” d’en Lavater. Aquí naixia aleshores, agegantat, un home cultural singularíssim, En Cubí, deixeble dels dos primers frenòlegs, qui, amb impuls i talent propagador exercí la pseudo-ciència, en la península ibèrica, en altres punts d’Europa i en les Amèriques, amb èxit creixent, espargint proselitisme amb ses conferències demostratives o propagandes orals i escrites.”

Eudald Canibell, *Bibliografia Medical de Catalunya. Inventari primer*, Barcelona, Associació General de Metges de Llengua Catalana, 1918, pròleg.

ÍNDEX

Llista d'il·lustracions	i
Pròleg	ii
Introducció	1
1. Una nova ciència arriba a Barcelona:	
Marià Cubí i l'inici de la popularització de la frenologia	19
Introducció	
Els anys americans de Marià Cubí: 1821-1842	20
L'arribada a Barcelona. Primers articles a la premsa	27
L'activitat de Cubí durant la tardor i l'hivern de 1842	31
El primer avís: la resposta de Jaume Balmes	35
La presentació en societat de Cubí: el curs a la Casa de Convalescència	39
Religió <i>versus</i> frenologia? La segona sèrie d'articles de Jaume Balmes	45
Conclusions	49
2. “The usefulness of Phrenology”:	
Les noves ciències i el nou context polític i cultural	51
Introducció	
Els fets de 1843: l'inici de l'època moderada: l'aïllament de Cubí a Barcelona	52
Primer semestre de 1844: campanya per Catalunya. Les visites a les presons	63
Segons semestre de 1844: els primers experiments de magnetisme animal	68
Conclusions	75
3. Barcelona magnetitzada	77
Introducció	
La popularització del magnetisme animal a Catalunya	78
Barcelona magnetitzada: la tardor de 1844	80
On són els metges? El ‘silenci públic’ dels metges catalans	85
La polèmica a la premsa: primavera de 1845	88
Els cursos de Tarragona i Reus: la polèmica continua	97
Conclusions	102

4. “Lo senyó que diu la bonaventura”:	
Frenologia, magnetisme animal i cultura popular	105
Introducció	
Cultura popular, ciència popular i història de la ciència	107
Representacions populars de les noves ciències	109
La popularització del programa fisiològic: les “fisiologies populars”	119
Conclusions	128
5. “Saber separar lo bueno de lo malo”:	
Mata, Monlau, Pujadas i les noves ciències	131
Introducció	
Trencant el ‘silenci públic’	133
L’activitat frenològica dels metges catalans	139
La “filosofia fisiològica” de Pere Mata	143
La frenologia al servei de la higiene: l’obra de Pere Felip Monlau	151
Els primers metges alienistes catalans i la frenologia: el cas d’ Antoni Pujadas	158
Conclusions	165
6. “La frenología indica el camino, no hay más que seguirlo”:	
Les propostes reformistes dels frenòlegs catalans	168
Introducció	
“El mejor sistema de psicología”: la proposta de <i>El Eco de la Frenología</i>	171
Els frenòlegs catalans i la qüestió social	186
Conclusions	196
Conclusions finals: la “fi” de la frenologia i del magnetisme animal	198
Bibliografia	206

LLISTA D'IL·LUSTRACIONS

<i>Els òrgans frenològics i les seves localitzacions segons J. C. Spurzheim</i>	p. 5
<i>Caricatura d'un magnetitzador</i>	p. 9
<i>Retrat de Marià Cubí i Soler</i>	p. 24
<i>Escena de la “bullanga” de novembre de 1842 a Barcelona</i>	p. 29
<i>Taula dels òrgans frenològics segons Marià Cubí</i>	p. 32
<i>Retrat de Jaume Balmes</i>	p. 37
<i>Retrat de Joan Mañé i Flaquer i la seva família</i>	p. 59
<i>Taula de mesures de caps i cranis humans realitzada per Cubí</i>	p. 63
<i>Reproducció caricaturesca d'una sessió de magnetisme</i>	p. 81
<i>Dos productes ‘frenològics’ de cultura popular</i>	p. 110
<i>Retrat de François-Joseph-Broussais</i>	p. 122
<i>Motiu frenològic a la “Fisiología del músico” (1848)</i>	p. 125
<i>Planxa del sistema de Gall en un text de fisiologia i anatomia</i>	p. 134
<i>Retrat de Pere Mata</i>	p. 144
<i>Retrat de Pere Felip Monlau</i>	p. 152
<i>Retrat d'Antoni Pujadas</i>	p. 162
<i>Portada de “El Eco de la Frenología”</i>	p. 172
<i>Retrat de Narcís Monturiol</i>	p. 177
<i>Material frenològic usat per la Sociedad Frenológica de Villanueva</i>	p. 187
<i>Il·lustració del “Manual de Frenología” (1849) de Magí Pers i Ramona</i>	p. 189
<i>Il·lustració del programa d'educació de l'escola “Laboriosidad”</i>	p. 204

Pròleg

L'objectiu d'aquesta tesi doctoral és assolir una millor comprensió del procés de construcció i definició de l'ortodòxia científica. En concret, es pretén conèixer més a fons quins són els mecanismes a través dels quals algunes pràctiques assoleixen la categoria de “científiques”, mentre que d'altres són rebutjades com a “pseudo-científiques”. Amb aquest ambiciós objectiu de fons, aquesta tesi doctoral pren com a estudi de cas la popularització de la frenologia i del magnetisme animal a Catalunya durant les dècades de 1840 i 1850.

La frenologia i el magnetisme animal van sorgir a finals del segle XVIII en els països de parla alemanya de la mà, respectivament, dels metges Franz Joseph Gall (1758-1828) i Franz Anton Mesmer (1734-1815). Les seves contribucions van ser fonamentals per a consolidar al llarg del segle XIX una visió materialista de la ment humana. A Catalunya, la popularització d'aquestes ciències va tenir el seu punt àlgid durant les dècades centrals del segle coincidint amb un període d'importants canvis polítics, socials i culturals. Al llarg d'aquesta tesi, s'estudien les activitats que realitzaven els frenòlegs i els magnetitzadors catalans, els elements de seducció que presentaven les noves ciències i les audiències que assistien a les activitats de frenòlegs i magnetitzadors. S'analitzen també les reaccions que va suscitar entre les elits intel·lectuals la difusió de les noves ciències i s'estudien quines van ser les estratègies d'apropiació del nou coneixement de figures claus de la medicina catalana i espanyola del XIX com, entre d'altres, Joan Ribot i Ferrer, Pere Mata, Pere Felip Monlau i Antoni Pujadas.

En relació a les fonts utilitzades, aquest tesi doctoral aporta la novetat d'haver usat intensament la premsa de Barcelona. L'estudi a fons dels diaris de Barcelona entre 1842 i 1854 ens confirma l'entusiasme que la frenologia i el magnetisme animal van despertar entre amplis sectors de la societat catalana. El gran nombre d'articles, avisos, cartes i anuncis que van aparèixer publicats als principals diaris de la ciutat durant el període estudiat resulten d'una gran utilitat per a reconstruir les activitats que portaven a terme els frenòlegs i els magnetitzadors catalans, la identitat de la major part dels quals, però, resta en l'anonimat. També s'han consultat les revistes

frenològiques catalanes, un gran nombre de textos mèdics, i gairebé tots els textos de frenologia i de magnetisme animal que van ser publicats durant el període estudiat.

La realització d'aquest treball hauria estat impossible sense les incomptables hores passades a les sales de la Biblioteca de Catalunya i al Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. És per això que voldria agrair la col·laboració i ajuda que en tot moment m'han prestat el personal d'ambdues institucions. Voldria agrair també a la Montserrat Comas, directora de la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer de Vilanova i la Geltrú, la seva col·laboració, així com el temps i esforç que va dedicar a buscar part del material de la Sociedad Frenológica de Villanueva que es troba en dipòsit a la institució que dirigeix.

Les estades que he realitzat al Centre for the History of Science, Technology and Medicine de la University of Manchester sota la supervisió de John Pickstone, gràcies a dues beques Batista i Roca de la Generalitat de Catalunya, han estat fonamentals per a assolir la maduresa intel·lectual necessària per a portar a bon terme aquesta tesi doctoral. En aquest sentit, vull agrair molt especialment l'ajuda i suport que vaig rebre de John Pickstone, Vladimir Jankovic, Jonathan Harwood i Michael Worboys. D'altra banda, la meva estada a Manchester no hauria estat igual sense l'ajuda, l'amistat i l'afecte que en tot moment vaig rebre per part de Fiona Kilpatrick, Gaël Lancelot, Jorge Lossio i Marie Reinholdt. Moltes gràcies.

Voldria també agrair tot el suport rebut al llarg d'aquests tres anys per part de José Pardo (CSIC), Àlvar Martínez (CEHIC), Alfons Zarzoso (Museu d'Història de la Medicina de Catalunya) i Enrique Perdiguero (Universitat Miguel Hernández). Les meves converses amb ells, de vegades no presencials, han estat imprescindibles per a la bona consecució d'aquest treball. Tot i la brevetat de les nostres trobades, vull agrair molt sincerament també el suport rebut per part de Josep Maria Fradera (Universitat Pompeu Fabra) i Joaquim Puigvert (Universitat de Girona). En hores d'incertesa, els seus comentaris m'han ajudat a creure més en el meu treball.

Gràcies també a Teresa Huguet (CEHIC) per haver-me ajudat a conèixer els no sempre fàcils camins de la recerca en els arxius d'aquest país. A Néstor Herrán, Matiana González i Stefan Pohl per haver compartit camí al llarg d'aquests anys, ja fos en terres catalanes o britàniques, així com les innumerables hores de conversa sobre la carrera d'obstacles que suposa fer recerca a Catalunya. Parlant de dificultats, la

confiança que Xavier Roqué (CEHIC) ha dipositat en mi durant aquests últims mesos ha estat fonamental per a vèncer un obstacle més i poder acabar aquesta tesi. Sense ell, sens dubte aquest procés hauria estat molt més llarg i dificultós.

El mestratge d'Agustí Nieto (CEHIC), en el sentit més autèntic de la paraula, m'ha acompanyat i guiat durant aquests anys, tant en el vessant humà com intel·lectual, proporcionant-me els estímuls, l'empenta i el coratge necessaris per a escriure aquesta tesi doctoral. No em queda més que agrair-li una vegada més tot el suport que m'ha donat, així com la confiança que ha dipositat en mi des del primer dia.

Gràcies a tots aquells que, en un moment o en un altre, han tingut la paciència d'escoltar-me i compartir les meves angoixes. Molt especialment, David Pino, Toni Hernández, Marga, Maria Bros, Toni Magarinyos "Pato", i Natalia.

Vull agrair molt especialment l'ajut incondicional que els meus pares m'han proporcionat durant els últims tres anys, tot i que en alguns moments no han compartit la meva decisió d'abandonar una vida laboral segura i confortable i entrar en un àmbit professional sovint tan inestable com l'acadèmic.

A l'Ana Trallero, perquè en el seu moment va saber veure en mi una inquietud a la qual jo no sabia donar sortida.

Al meu germà Jordi, al Dani Jiménez, i a l'Oriol Saladrigas per creure en tot moment en mi i en la meva feina i per haver compartit "copes i canyes" als bars del carrer Marià Cubí de Barcelona. Al Marc i a la Noemí, per mantenir l'amistat superant les dificultats que imposa la distància.

My greatest debts are for you, Mieneke. Thanks for letting me grow with you.

Barcelona, 5 d'octubre de 2005.

Introducció

La ciència i la medicina modernes, tal i com avui les coneixem, són en gran mesura el resultat d'un llarg procés que va tenir lloc entre mitjans del segle XVIII i finals del XIX i que va comportar tot un seguit de profundes transformacions, com l'aparició de les actuals disciplines científiques, la progressiva professionalització de la ciència, la creixent interrelació entre ciència, tecnologia, medicina i indústria, o una creixent demarcació entre ortodòxia i heterodòxia o, fent ús de la distinció positivista, entre ciència i pseudo-ciència.¹

Donada la seva transcendència, la major part d'aquestes transformacions han estat objecte de múltiples estudis durant les últimes dècades. Tanmateix, el procés de construcció de l'ortodòxia científica no ha rebut encara la suficient atenció. De fet, tot i els treballs realitzats durant els últims anys destaquen la importància que va tenir la construcció d'un cos de coneixement legítim per a la consolidació de l'autoritat de la ciència i la medicina al llarg del XIX, encara estem lluny de reconèixer el paper fonamental que pràctiques com la frenologia, l'homeopatia, la fisiognomonia o el magnetisme animal van tenir en el mateix procés de definició de la ciència i la medicina modernes.²

Com demostren els treballs més recents, les anomenades pràctiques alternatives van jugar un paper central en el procés de delimitació dels continguts i dels objectes d'estudi de les disciplines científiques, en la definició de la figura professional del científic, en la mateixa classificació de les disciplines científiques o en la negociació de les relacions entre ciència i medicina. Tanmateix, aquest paper no és encara gaire

---

¹ David Cahan, "Looking at Nineteenth-Century Science: An Introduction", a David Cahan (ed.), *From Natural Philosophy to the Science. Writing the History of Nineteenth-Century Science*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 2003: 3-15, p. 4.

² Els principals treballs existents de caràcter general són els següents: Barry Barnes, Steven Shapin (eds.), *Natural order: historical studies of scientific culture*, Beverly Hills, 1979; Allen Debus, "Science versus pseudo-science: a persistent debate", a Allen Debus, *Chemistry, alchemy and the new philosophy, 1550-1700*, London, Variorum Reprints, p. 1-18; Roy Porter (ed.), *Medical fringe and medical orthodoxy, 1750-1850*, London, Croom Helm, 1987; Roger Cooter (ed.), *Studies in the history of alternative medicine*, New York, St Martin's Press, 1988; Norman Gevitz (ed.), *Other healers: Unorthodox medicine in America*, Baltimore and London, John Hopkins University Press, 1988. Per a una revisió de la historiografia existent, veure: H. Mauskopf Seymour, "Marginal Science", a R.C. Olby, G.N.Cantor, J.R.R. Christie, M.J.S. Hodge (eds.) *Companion to the History of Modern Science*, London and New York, Routledge, 1993: 869-885.

reconegut en la major part de la historiografia existent, ni tan sols en la més recent.³ En aquest sentit, els historiadors de la ciència i de la medicina estan encara massa condicionats per una narrativa èpica heretada del positivisme, en la qual no hi ha espai per a totes aquelles pràctiques considerades, *a posteriori*, com a marginals, pseudo-científiques o alternatives.⁴ Aquest oblit contrasta amb la gran popularitat de què van gaudir aquestes pràctiques entre amplis sectors de les societats occidentals durant el segle XIX, incloses les comunitats mèdica i científica.

D'altra banda, encara estem lluny de comprendre quins factors van propiciar la proliferació de pràctiques alternatives especialment durant les dècades centrals del segle XIX. La transformació de les estructures de control professional de l'antic règim hi va tenir probablement un paper determinant. Caldria, però, tenir en compte també altres factors, com la ineficàcia de la medicina "oficial" davant de les noves epidèmies que, com el còlera, assolaven les ciutats industrials;⁵ l'aparició d'una medicina centrada en el cos, considerat aquest com a objecte, i no en la persona;⁶ o el paper moralitzador de la higiene pública. Sembla clar, però, que l'emergència de múltiples pràctiques alternatives durant el segle XIX no es pot entendre sense el seu revers: el creixent procés de demarcació de l'ortodòxia científica.⁷

La major part de pràctiques alternatives que es van popularitzar al llarg del XIX, com la frenologia, el magnetisme animal o la fisiognomonia, van néixer a finals del XVIII. El magnetisme animal, també anomenat "mesmerism" a l'àmbit anglosaxó,⁸ va aparèixer de la mà de la tradició ocultista europea i sota la influència del newtonianisme i la corresponent proliferació de fluids imponderables, com l'electricitat o el calòric, que

---

³ És molt significatiu que en el llibre editat recentment per David Cahan, que pretén ser un primer pas en l'elaboració d'una nova "big picture" del segle XIX, la presència de les pràctiques alternatives és gairebé testimonial. Cahan (2003).

⁴ La llista d'adjectius que podem usar per a designar a aquelles pràctiques que s'han desenvolupat al marge de la medicina i la ciència oficial és prou llarga. Aquesta pluralitat de denominacions indica la pluralitat de pràctiques, mètodes, conceptes i maneres de relacionar-se amb el món acadèmic que s'amaga darrera d'aquestes denominacions.

⁵ Logie Barrow, "Why were most medical heretics at their most confident around the 1840s? (the other side of mid-Victorian medicine)", a Roger French, Andrew Wear (ed.), *British Medicine in an Age of Reform*, London, Routledge, 1991, p. 165-185.

⁶ Jewson, N. D., "The Dissapperance of the Sick-Man from Medical Cosmology", *Sociology*, 10 (1976): 224-244.

⁷ Les idees expressades en aquest paràgraf estan basades en un intercanvi d'opinions mantingut amb Enrique Perdiguero.

⁸ A Gran Bretanya, la denominació "mesmerism" va néixer inicialment amb una intenció sarcàstica, fent referència al cognom de Franz Anton Mesmer, el "descobridor" del magnetisme animal. La nova denominació, però, es va popularitzar ràpidament i va substituir la denominació original de "animal magnetism".

va caracteritzar el període final de la Il·lustració.⁹ Algunes d'aquestes pràctiques, com la frenologia o la fisiognomonia, tenien molts elements de contacte amb altres disciplines aleshores també emergents, com l'antropologia o l'etnologia, i estaven íntimament relacionades amb el que retrospectivament podríem anomenar les ciències humanes i socials del període il·lustrat -les "sciences de l'homme".¹⁰ En el seu conjunt, tant en el cas de la frenologia, com en el magnetisme animal o la fisiognomonia, es tracta de pràctiques que s'escapen a qualsevol intent de comprensió que parteixi de la present classificació del coneixement científic, i, per tant, hem de fer un esforç per a contextualitzar-les en el seu propi temps, un període de redefinició de les fronteres i continguts del coneixement.

De la "physiologie de cerveau" de Gall a la frenologia d'Spurzheim i Combe

La frenologia té els seus orígens en les recerques que sobre l'anatomia i la fisiologia del cervell i la constitució del sistema nerviós va portar a terme el metge alemany Franz Joseph Gall (1758-1828) durant l'última dècada del segle XVIII. Gall estava molt interessat en els estudis d'anatomia comparada (sobretot en les similituds entre l'home i els simis) i sota la influència de les teories vitalistes de Johann Gottfried Herder (1744-1803), que permetien superar la tradicional distinció cartesiana entre cos i ment, i en un context d'àmplia difusió de les doctrines fisiognomòniques, va iniciar una recerca sistemàtica de l'anatomia i fisiologia del cervell humà amb l'ajuda del jove Johann Caspar Spurzheim (1776-1832).

La doctrina de Gall, o "fisiologia del cervell" com ell l'anomenava,¹¹ era una combinació de teoria del cervell i de ciència el caràcter i es pot resumir en els següents postulats:

1. El cervell és l'òrgan de la ment.
2. El cervell està format per un conjunt d'òrgans.

---

⁹ Robert Darnton, *Mesmerism and the End of Enlightenment in France*, Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press, 1968; Patricia Fara, "An attractive therapy: animal magnetism in eighteenth-century England", *History of Science*, 33 (1995): 128-177.

¹⁰ Per al cas de la frenologia, veure: Elizabeth Williams, *The physical and the moral: Anthropology, physiology, and philosophical medicine in France, 1750-1850*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

¹¹ Gall va anomenar primer al seu sistema "Schädellehre" o doctrina del crani, posteriorment "Organologie" i finalment "physiologie de cerveau".

3. Aquests òrgans o facultats mentals es troben localitzats en diferents àrees del cervell i cadascun d'ells realitza una funció específica.
4. Donat que, durant la seva formació, el crani s'ossifica sobre el cervell, l'anàlisi extern del crani (anomenat examen cranioscòpic) proporciona el mètode per a diagnosticar l'estat de les facultats mentals.

D'altra banda, Gall creia, com molts altres naturalistes, que l'ésser humà i els animals estaven sotmesos a les mateixes lleis naturals. En conseqüència, tots els òrgans que es troben en el cervell dels animals han de ser presents també en el cervell humà. A més, el cervell humà també hauria de contenir tots aquells òrgans corresponents a les facultats humanes. D'aquesta manera, Gall va identificar vint-i-set òrgans en el cervell humà, dinou dels quals es corresponien a les facultats animals i vuit a les facultats morals i intel·lectuals.

L'any 1813, Spurzheim va abandonar a Gall i va marxar a Gran Bretanya amb el propòsit de divulgar la nova ciència.¹² La seva tasca va ser fonamental per a popularitzar una versió modificada del sistema de Gall en el món anglosaxó. De la mà d'Spurzheim, la "fisiologia del cervell" de Gall es va transformar en la "frenologia" i la nova doctrina es va estendre amb força per les ciutats industrials d'Europa i de la costa est dels Estats Units. Spurzheim va modificar els continguts de la doctrina de Gall per a fer-los més assequibles a un públic més ampli;¹³ va popularitzar la denominació de frenologia;¹⁴ va afegir un nou postulat que relacionava la mida relativa de cada òrgan del cervell amb la seva potència (Gall es mostrava contrari a convertir aquest principi en universal); va crear la nomenclatura frenològica que designava les facultats mentals (les conegudes terminacions en "-iviness", en anglès, o en "-ividad", en castellà); i va postular les aplicacions terapèutiques, educatives i socials de la nova ciència. En mans d'Spurzheim i dels seus deixebles, entre els quals cal destacar sobretot a l'advocat escocès George Combe (1788-1858), la frenologia es va convertir en una autèntica ciència de l'home i de la societat.

---

¹² No està clar quins motius van portar a Spurzheim a abandonar a Gall, però sembla que tenien a veure amb discrepàncies en relació a les aplicacions pràctiques de la nova ciència.

¹³ Michael Shortland, "Courting the cerebellum: early Organological and Phrenological views of sexuality", *British Journal of History of Science*, 20 (1987): 173-199.

¹⁴ Gall mai va acceptar les denominacions de "frenologia", "craniologia", o "cranioscopia". Spurzheim va adoptar la denominació "phrenology" després de llegir el text de Thomas Forster *Sketch of the phrenology of Gall and Spurzheim* (1816). El mot "frenologia" prové de l'arrel grega "fren-", ment, i havia estat usat primer pel metge nord-americà Benjamin Rush (1745-1813). Veure: E. T. Carlson, P. S. Noel, "Origins of the word phrenology", *American Journal of Psychiatry*, 127 (1970): 694-697.

Òrgans frenològics i les seves localitzacions segons Johann Caspar Spurzheim. Il·lustració del *Outlines of Phrenology* (1836) de George Combe. Font: Secord (2000), p. 71.

La frenologia és molt probablement una de les pràctiques alternatives més difícils de conceptualitzar. Una tasca que es fa encara més difícil per la complexa evolució temporal i geogràfica que va tenir la doctrina de Gall i pels múltiples aspectes que la caracteritzaven. La seva doble condició de fisiologia del cervell i de ciència del caràcter; el gran impacte que va tenir, gràcies a les modificacions d’Spurzheim, en àmbits tan diferents com l’educació, la literatura, l’antropologia, el moviment higienista o la medicina alienista; la seva incidència en sectors amb pretensions d’impulsar reformes polítiques i socials; la seva fusió amb altres pràctiques alternatives com el mateix magnetisme animal o la fisiognomonia, amb la que guardava moltes similituds;¹⁵

¹⁵ La fusió de la frenologia, el magnetisme animal i la fisiognomonia va tenir lloc des de les primers dècades del segle, tot i les reticències de Gall. La fisiognomonia, o estudi del caràcter d’un individu a través de la seva fisonomia, té una llarga tradició a Europa, però va formulada en la seva versió moderna per Johann Kaspar Lavater (1741-1799), pastor protestant suís, a finals del segle XVIII en la seva obra: *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe* (1775-1778). La fisiognomonia de Lavater va tenir una gran difusió durant les primeres dècades del XIX, en moltes ocasions de la mà de la frenologia i també del magnetisme animal. Sobre la fisiognomonia, veure: Lucy

o la seva contribució al procés de secularització del pensament il·lustrat, són aspectes que no es poden deixar de costat si es vol assolir una veritable comprensió del “moviment frenològic”.¹⁶

Aquestes múltiples facetes han situat a la frenologia en el punt de mira dels historiadors que durant les últimes dècades s’han interessat en comprendre com es van delimitar les fronteres i els continguts de les actuals disciplines acadèmiques. Des dels treballs pioners de Robert Young i Georges Lantéri-Laura, els historiadors han reconegut les aportacions de Gall i Spurzheim al coneixement de l’estructura del cervell, alhora que també han reconegut la seva contribució en l’aparició d’una nova forma d’entendre la relació entre el cervell i el sistema nerviós.¹⁷ Tal i com han assenyalat Edwin Clarke i Stephen Jacyna, és en gran part a Gall a qui cal atribuir el mèrit de la introducció a principis del XIX d’una nova manera d’entendre la relació entre el cervell i el sistema nerviós.¹⁸

La major part de treballs realitzats, però, no s’han centrat en estudiar les controvèrsies científiques mantingudes per Gall i Spurzheim, sinó que han pres la frenologia com a una bona eina per a aprofundir en els aspectes que intervenen en els processos de delimitació de les fronteres de la ciència.¹⁹ Així, des de la dècada de 1970 i de la mà dels treballs d’Steven Shapin i Roger Cooter,²⁰ s’ha imposat la visió de la

---

Hartley, *Physiognomy and the meaning of expression in nineteenth-century culture*, Cambridge and New York, Cambridge University Press, 2001.

¹⁶ L’expressió és de l’historiador social J. F. C. Harrison. Veure: J. F. C. Harrison, *Early Victorian Britain 1832-1851*, London, Fontana, 1979, p. 202.

¹⁷ Georges Lantéri-Laura, *Histoire de la phrénologie: l’homme et son cerveaux selon F. J. Gall*, Paris, Presses Universitaires de France, 1970 [2a edició: 1993]; Robert M. Young, *Mind, Brain and Adaptation in the Nineteenth Century*, London, Oxford University Press, 1970.

¹⁸ Edwin Clarke, L. S. Jacyna, *Nineteenth-Century Origins of Neuro-scientific Concepts*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1987, p. 223-233.

¹⁹ L’excel·lent article Michael Shortland s’aparta d’aquesta línia de recerca i, en canvi, analitza més en profunditat les controvèrsies mantingudes per Gall i Spurzheim amb alguns dels membres de l’escola francesa de fisiologia experimental, com Pierre Flourens i François Magendie. Michael Shortland, “Courting the Cerebellum: Early Organological and Phrenological Views of Sexuality”, *British Journal of History of Science*, 20 (1987): 173-199.

²⁰ Steven Shapin, “Homo Phrenologicus: anthropological perspectives on an historical problem”, a Barnes, Barry & Shapin, Steven (eds.), *Natural Order. Historical Studies of Scientific Ideas*, Beverly Hills and London, Sage Publications, 1979; “The politics of observation: cerebral anatomy and social interests in the Edinburgh phrenology disputes”, a Roy Wallis (ed.), *On the Margins of Science: The Social Construction of Rejected Knowledge*, Sociological Review Monograph, 27, Keele, University of Keele, 1979: 139-179; “Phrenological knowledge and the social structure of early nineteenth-century Edinburgh”, *Annals of Science*, 32 (1975): 219-243. Roger Cooter, *The cultural meaning of popular science. Phrenology and the organization of consent in nineteenth-century Britain*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984; “Phrenology and British alienists, c.1825-1845”, *Medical History*, 20 (1976): 1-21, 135-151; “Phrenology: the provocation of progress”, *History of Science*, 14 (1976): 211-234.

frenologia com a una ciència al servei dels moviments de reforma social.²¹ Per a aquests autors, l'accent que la frenologia posava en la millora del individu, així com en la necessitat de manipular els factors ambientals a través de reformes socials per a assolir aquesta millora, va atreure a amplis sectors de les classe mitjanes, especialment a aquells que, com els joves professionals o els artesans, buscaven ascendir socialment. En un context de profundes transformacions socials, acompanyades de l'aparició de nous valors utilitaris i meritocràtics, la frenologia es presentava com la ciència de l'home i de la societat, allunyada de l'antiga metafísica, proveïdora d'una guia per a la superació individual en el si la nova societat industrial.

Els recents treballs de John van Wyhe desafien obertament aquesta visió de la frenologia com a una “moderate reformist science”.²² Per a van Wyhe, la frenologia va ser sobretot una mena de fe etiquetada com a “ciència” que atorgava autoritat a tots aquells que l'estudiaven, però que no contenia cap element legitimador del canvi social o de concepcions reformistes de la societat. Ni tan sols la major part dels seus partidaris estaven interessats en la reforma de la societat. Tot i que les aportacions de van Wyhe han permès matisar algunes de les afirmacions de Shapin i Cooter, la seva pretensió de caracteritzar la frenologia com a una ciència-fe al servei de l'autoritat personal creiem que és, com a mínim, equívoca, ja que aquesta característica és atribuïble a qualsevol classe de coneixement que es reclami vertader. D'altra banda, les recents aportacions de Jan Goldstein, Marc Renneville i Elizabeth Williams han demostrat, en contra de l'afirmació de van Wyhe, l'afiliació liberal de la major part dels partidaris de la frenologia a França, a la vegada que assenyalen l'intima relació de la frenologia amb la popularització d'una visió marcadament fisiològica de l'home, la qual era percebuda

---

²¹ Altres treballs que complementen els plantejaments de Shapin i Cooter són: David de Giustino, *Conquest of Mind. Phrenology and Victorian social thought*, London, Croom Helm, 1975; Angus McLaren, “Phrenology: medium and message”, *Journal of modern history*, 46 (1974): 86-97. En una línia interpretativa similar, però a l'àmbit català, cal destacar el treball pioner de Josep Maria Calbet i Camarasa, en el qual es defineix la frenologia com un subproducte de la burgesia al servei del control social. Josep Maria Calbet i Camarasa, *Prensa mèdica en Catalunya (hasta 1900)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1967 (tesi doctoral inèdita), p. 66, 79, 81-82.

²² John Van Wyhe, *Phrenology and the Origins of Victorian Scientific Naturalism*, London, Ashgate, 2004; “Was Phrenology a reform science? Towards a new generalization of phrenology”. *History of Science*, 42 (2004): 313-331; “The authority of human nature: the *Schädellehre* of Franz Joseph Gall”, *British Journal of History of Science*, 35 (2002): 17-42.

pels sectors conservadors com a transmissora de concepcions materialistes i, per tant, perilloses per al manteniment de l'ordre social.²³

Del poder curatiu dels imants als estats alterats de la ment: el magnetisme animal

Gràcies en part als treballs de Gall i Spurzheim, a finals del XVIII es va començar a estendre's la idea que era possible, i fins i tot desitjable, l'estudi empíric de la ment, deixant de costat els plantejaments filosòfics i psicològics que havien estat dominants fins aleshores. D'aquesta manera, la unitat cartesiana de la ment i la dualitat ment-cos eren abandonades en benefici d'una fisiologia del cervell que considerava la ment com un conjunt d'òrgans. D'altra banda, mentre la frenologia i la fisiognomonia permetien abordar l'estudi científic de la ment i de la personalitat humana, el magnetisme animal obria tot un ventall d'aplicacions terapèutiques a través de la inducció d'estats alterats de la ment mitjançant l'ús d'imants naturals.

La creença en el poder curatiu dels imants formava part de la tradició ocultista europea, així com de moltes pràctiques mèdiques, des de feia segles.²⁴ De totes formes, fou el metge alemany Franz Anton Mesmer (1734-1815) qui provà de donar-ne una explicació d'acord amb les lleis de la natura. Basant-se en el newtonianisme, Mesmer estava convençut de l'existència d'un fluid universal, que va anomenar "magnetisme animal", que estava present en tots els éssers humans en quantitats diferents i que era sensible a l'acció dels imants naturals (o "magnetisme mineral") i de l'electricitat. A més, Mesmer estava convençut que aquest fluid tenia entitat física i que l'aplicació d'imants o d'electricitat al cos del pacient permetria reforçar l'acció de la quantitat de fluid de què cada pacient disposava, restaurant així el balanç corporal, és a dir, l'harmonia entre el sistema nerviós del pacient i la resta de l'Univers. El magnetisme

---

²³ Jan Goldstein, *The Post-Revolutionary Self. Politics and Psyche in France, 1750-1850*, Cambridge (Massachusetts) and London, Harvard University Press, 2005; *Console and classify. The French psychiatric profession in the nineteenth century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987; Marc Renneville, *Le langage des crânes. Une histoire de la phrénologie*, París, Institut d'édition Sanofi-Synthélabo, 2000; Williams (1994).

²⁴ Per exemple, Patricia Fara ha recopilat algunes de les pràctiques amb imants que es poden trobar a les enciclopèdies i tractats mèdics britànics del segle XVIII. Patricia Fara, "An attractive therapy: animal magnetism in eighteenth-century England", *History of Science*, 33 (1995): 128-177.

animal era un mètode de curació universal, ja que, segons Mesmer, només existia una malaltia i per tant una única curació.²⁵

Durant les sessions de magnetisme, Mesmer feia seure als pacients al voltant d'una cubeta plena d'aigua i de barres imantades. La cubeta actuava com a un acumulador de fluid magnètic, de la mateixa forma que l'ampolla de Leyden acumulava fluid elèctric. Les barres imantades, un cop havien acumulat fluid magnètic, eren aplicades a diferents parts dels cossos dels pacients, els quals estaven units amb una corda per a reforçar l'efecte. Al cap d'una estona, alguns pacients començaven a experimentar sensacions corporals i alguns entraven en crisi: reien, ploraven, tenien convulsions, o bé s'adormien i, en alguns casos, es produïen pèrdues de consciència. La crisi era l'evidència de l'existència de la malaltia i el primer pas cap a la curació. Els pacients que entraven en crisi eren portats a una habitació, anomenada "chambre des crises", contigua al saló on es realitzava la sessió. L'existència d'aquesta habitació va contribuir a l'aparició de rumors sobre la suposada realització de pràctiques sexuals en ella. Finalment, si després de repetides sessions les crisis desapareixien, era el senyal que s'havia produït la curació.²⁶

El procés de difusió de les pràctiques magnètiques va ser força complex i és encara bastant desconegut. Segons Ellenberger, aquest procés es va produir en tres períodes, que ell anomena fases positives, durant els quals les societats europees van ser força receptives a les pràctiques magnètiques.²⁷ La primera fase positiva va tenir lloc durant els anys de màxima activitat de Mesmer a París, entre 1777 i 1785. Després d'un període de difícil recepció, la segona fase es desenvolupà just després de les guerres napoleòniques, entre 1815 i principis de la dècada de 1820. Durant aquesta etapa el magnetisme animal es va difondre arreu de França i Alemanya i es van produir els primers intents de difusió a Espanya. Fou durant aquest període que es va estendre una nova interpretació dels fenòmens magnètics, segons la qual els efectes magnètics no eren atribuïts a l'acció del fluid magnètic, sinó a la voluntat del magnetitzador.²⁸ La

---

²⁵ Henry F. Ellenberger, *The Discovery of Unconscious. The History and Evolution and Dynamic Psychiatry*, 1a edició, Fontana Press, 1970 (5a edició: 1994) [trad. espanyola: Madrid, editorial Gredos, 1976], p. 84.

²⁶ Una detallada descripció d'aquestes sessions es pot trobar a Robert Darnton, *Mesmerism and the End of Enlightenment in France*, Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press, 1968.

²⁷ Ellenberger (1970).

²⁸ S'atribueix al marquès de Puységur (1751-1825), deixeble de Mesmer, ser el primer en proposar una interpretació psicologista dels fenòmens magnètics. Veure: Alan Gauld, *A History of Hypnotism*, Berkeley, University of California Press, 1994.

LE DOIGT MAGIQUE
OU LE MAGNETISME ANIMAL.
G. B. 1840.

Caricatura d'un magnetitzador. Font: Darnton (1968), p. 53.

tercera fase va tenir lloc entre 1840 i 1850, durant la qual el magnetisme es va popularitzar a Gran Bretanya, als Estats Units i, com es demostra en aquesta tesi, també a Catalunya i a la resta d'Espanya. Durant aquest tercer període, el magnetisme animal va ser adoptat per alguns frenòlegs com a eina terapèutica, fet que va donar lloc a la fusió entre frenologia i magnetisme animal, coneguda en el món anglosaxó com a "phreno-mesmerism" o "phreno-magnetism".

Amb l'excepció dels treballs pioners de Robert Darnton i Terry Parsinen, no ha estat fins a la dècada de 1990 que el magnetisme animal s'ha convertit, juntament amb la frenologia i la fisiognomonia, en una de les principals "lents" amb què estudiar el procés de construcció de l'ortodòxia científica.²⁹ Els treballs recents de Patricia Fara i

---

²⁹ Darnton (1968); Terry Parsinen, "Professional deviants and the history of medicine: medical mesmerists in Victorian Britain", a Roy Wallis (ed.), *On the Margins of Science: The Social Construction of Rejected Knowledge*, Sociological Review Monograph, Keele, University of Keele, 27 (1979): 103-120.

d'Alison Winter han posat de manifest que a mitjans del segle XIX la definició del que era ortodox i heterodox en ciència estava molt menys establerta del que els historiadors han assumit tradicionalment.³⁰

Winter contextualitza la reaparició del magnetisme animal a Gran Bretanya en el període 1830-1850, coincidint amb l'inici de l'expansió geogràfica de l'Imperi, gràcies en part al poder de la ciència i de la tecnologia. Durant aquests anys, es va estendre la percepció de què s'estava vivint un procés de ràpida transformació social. De la mà del tren i del telègraf, la ciència començava a ser percebuda com una font de poders misteriosos, el "públic" reclamava el dret a participar dels nous "descobriments", i els nous professionals de la ciència van prendre consciència de la necessitat de controlar l'accés al nou coneixement. D'aquesta manera, les fronteres que delimitaven l'ortodòxia van anar-se dibuixant més clarament, tot i que la incertesa va envoltar tot allò que era reconegut com a coneixement legítim fins ben entrat el segle.³¹

En aquest procés, el magnetisme animal va tenir un paper molt important a l'hora de definir els àmbits de l'autoritat mèdica i científica, ja que les pràctiques magnètiques qüestionaven aspectes tan fonamentals per a la consolidació de l'autoritat del metge i del científic com el caràcter de la relació metge-pacient o els espais en què s'havien de realitzar els experiments. D'aquesta forma, les pràctiques magnètiques es van convertir en objecte de disputa entre els diferents actors (metges, metges-magnetitzadors i magnetitzadors), convertint-se en un element central del procés de construcció de la ciència moderna.

Una presència oblidada: frenologia, magnetisme animal i la historiografia espanyola

Entre els historiadors espanyols de la ciència i de la medicina, encara és molt vigent la imatge d'un segle XIX decadent, durant el qual Espanya hauria viscut suposadament aïllada i d'esquena al progrés protagonitzat per les ciències a la resta

---

³⁰ Fara (1995); Winter, Alison, *Mesmerized. Powers of Mind in Victorian Britain*, Chicago & London, The University of Chicago Press, 1998; "The Construction of Orthodoxies and Heterodoxies in the Early Victorian Life Sciences", a Lightman, Bernard (ed.), *Victorian Science in Context*, Chicago, The University Chicago Press, 1997, p. 24-50; "Mesmerism and Popular Culture in Early Victorian England", *History of Science*, 32 (1994): 317-343; "Ethereal epidemic: Mesmerism and the introduction of inhalation anaesthesia to early Victorian Britain", *Social History of Medicine*, 4 (1991): 1-27.

³¹ Winter (1997).

d'Europa.³² Aquesta visió negativa del període és en gran mesura conseqüència d'una concepció de la història de la ciència centrada en les "idees", els "herois" i en els "descobriments". No ha estat fins molt recentment, que els historiadors espanyols han introduït altres aspectes d'anàlisi, com els estils de popularitzar el coneixement científic o els espais on es feia ciència, que esperem contribueixin a construir en el futur una historiografia molt més sòlida, rica i plural que l'existent.³³

Si ens centrem en aquelles pràctiques considerades tradicionalment com a "heterodoxes", el buit historiogràfic és considerable. La historiografia espanyola ha prestat poca atenció a la presència de les medicines alternatives a la societat espanyola, considerant-les, en el millor dels casos, com a ciències fracassades. La producció existent se centra en els treballs realitzats per Luis Granjel, Jacint Corbella i Edelmira Domènech sobre el principal frenòleg espanyol, el català Marià Cubí i Soler (1801-1875), i l'anomenada "escola de frenologia catalana" i a alguns pocs treballs sobre l'homeopatia i l'hipnotisme.³⁴ En el cas concret del magnetisme animal, no existeix cap estudi específic que tracti la seva presència a l'Espanya del XIX, tot i que Domènech el tracta breument en el cas de Cubí.³⁵

El principal treball sobre la frenologia a Espanya és la tesi doctoral d'Edelmira Domènech, publicada amb el títol *La Frenología. Análisis Histórico de una Doctrina*

---

³² Un exemple recent és: José Maria Piñero (ed.), *La Ciencia en la España del siglo XIX*, Ayer, Madrid, Marcial Pons, 1992.

³³ Veure, per exemple, les contribucions que es recullen a: Josep Lluís Barona, Javier Moscoso, Juan Pimentel (eds.), *La Ilustración y las ciencias. Para una historia de la objetividad*, València, Universitat de València, 2003. També: Agustí Nieto-Galan, "The images of science in modern Spain. Rethinking the 'polémica'", a Kostas Gavroglu (coord.), *The Sciences in the European Periphery during the Enlightenment*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, p. 65-86.

³⁴ Luis Granjel, *La frenología en España (Vida y obra de Mariano Cubí)*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1973; Jacint Corbella, Edelmira Domènech, "Un frenólogo olvidado. Magín Pers y Ramona", *Actas del II Congreso Español de Historia de la Medicina*, Salamanca, 1965, t. II, 163-170; Edelmira Domènech, "Las revistas frenológicas catalanas", *Actas del II Congreso Español de Historia de la Medicina*, Salamanca, 1965, t. II, 171-178; Edelmira Domènech, *La Frenología. Análisis Histórico de una Doctrina Psicológica Organicista*, Barcelona, Universidad de Barcelona, 1977; Agustín Albarracín Teulón, "Una nueva aportación de la política a la medicina: la homeopatía en la España del siglo XIX", a A. González de Pablo (coord.), *Enfermedad, clínica y patología. Estudios sobre el origen y desarrollo de la medicina contemporánea*, Madrid, Editorial Complutense, 1993; A.Soler i Medina, "L'aportació catalana en el desenvolupament de l'homeopatia internacional", *Gimbernat*, vol. 13 (1990): 289-292. H. González Ordi, A. Cano Sanz, J.J. Miguel Tobal, "El hipnotismo en España durante el siglo XIX: una visión histórica a través de sus protagonistas", *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 16, nº 3-4 (1995): 203-216.

³⁵ Domènech (1977). També es pot trobar una breu referència a Luis Montiel, Ángel González de Pablo (coord.), *En ningún lugar. En parte alguna. Estudios sobre la historia del magnetismo animal y del hipnotismo*, Madrid, Frenia, 2003, p. 198-200.

Psicológica Organicista (1977).³⁶ A diferència d'altres treballs, Domènech no limita el seu anàlisi a la figura de Marià Cubí, sinó que l'estén a altres grups de frenòlegs catalans. En concret, se centra en estudiar el grup de frenòlegs vilanovins que girava a l'entorn de Magí Pers i Ramona (1803-1888) i que fundà la *Revista Frenològica* (Vilanova i la Geltrú, Barcelona: 1852-1854), així com al grup de frenòlegs gironins que publicà *El Eco de la Frenología* (Barcelona: 1847).

Potser la principal mancança del treball de Domènech és que l'autora no s'allunya prou de la concepció de la frenologia com a un primer intent fracassat de teoria del cervell. De fet, la consideració de pseudo-ciència travessa tot el treball.³⁷ Un segon aspecte que també es troba a faltar és un anàlisi de les actituds dels metges catalans vers la frenologia i el magnetisme animal, així com un estudi del contingut reformista que caracteritzava la major part de les propostes dels frenòlegs catalans. Per últim, i en un nivell més metodològic, cal advertir que Domènech atorga excessiva credibilitat a les dades i comentaris que proporciona Ramón Carnicer a la seva novel·la *Entre la ciencia y la magia. Mariano Cubí* (1969).³⁸ La manca de precisió de Carnicer a l'hora de citar les fonts que usa fa molt difícil diferenciar el que és reconstrucció novel·lada del que és estudi històric i converteix el llibre en un autèntic parany. Especialment problemàtic és l'ús continu que Carnicer fa d'un suposat diari de Cubí, del qual no n'hem pogut comprovar l'existència.

---

³⁶ Edelmira Domènech, *La frenología. Análisis histórico de una doctrina psicológica organicista*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1977. Altres treballs menors són: Antonio Robles, "Las teorías educativas del frenólogo Mariano Cubí y su influencia en Cataluña a finales del siglo XIX", *Perspectivas pedagógicas*, vol. 13, núm. 51 (1983): 463-475; J. Mir Cardona, M.T. Quevedo, "Mariano Cubí y la Frenología: Su vida y su muerte", *Medicina e Historia*, fasc. 67 (1970); Ramón Carnicer, *Entre la ciencia y la magia. Mariano Cubí*, Barcelona, Seix Barral, 1969; Josep M. Calvet i Camarasa, "La frenologia, el control de natalitat i Balmes", *Serra d'Or*, ix, 10 (1967): 33-34; Jordi Berrio, *Ideari de Marià Cubí*, Barcelona, edicions 62, 1965; Federico Castejón, "Cubí, precursor de Lombroso", *Revista Española de Criminología y Psiquiatría* (1929) i "Mariano Cubí y Soler, antropólogo criminalista español anterior a Lombroso", *Archivo de Medicina Legal* (1928). Existeixen tres treballs més recents que no se centren en la figura de Marià Cubí: E. Bosch Fiol, M. Gili Planas, V. A. Ferrer, "La cuestión femenina: Concepción Arenal versus frenología", *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 17, núm. 3-4 (1996): 32-37; E. Bosch Fiol, A. García-Mas, J. Rosselló i Mir, "La 'Soziedad Frenológica Mallorquina'", *Revista de Historia de la Psicología*, vol.12, núm. 3-4 (1991): 269-279; Frances Bujosa, Consuelo Miqueo, "La prehistoria de la frenología en España", *Medicina e Historia*, 11 (1986).

³⁷ Tanmateix, al seu favor cal dir que la tesi doctoral es va realitzar en un període en què tot just s'iniciava la profunda renovació historiogràfica que ha marcat el desenvolupament de la història de la ciència i de la medicina durant els últims trenta anys.

³⁸ Ramón Carnicer, *Entre la ciencia y la magia. Mariano Cubí*, Barcelona, Seix Barral, 1969.

Frenologia i magnetisme animal a Catalunya

Aquesta tesi té com a principal objectiu estudiar el procés de popularització de la frenologia i del magnetisme animal a Catalunya durant les dècades de 1840 i 1850, el període més àlgid de difusió d'aquestes pràctiques a Catalunya i, tot i que amb una menor incidència, a la resta d'Espanya. A diferència dels treballs anteriors, aquest treball no se centra en la figura de Marià Cubí, sinó que pren les seves activitats com a guia per a estudiar les reaccions de la societat catalana davant la difusió d'un nou coneixement que proposava, entre d'altres aspectes, una nova manera de concebre l'ésser humà i la societat. En aquest sentit, s'ha prestat igual atenció tant a les activitats realitzades pels frenòlegs i pels magnetitzadors catalans, com a les diferents estratègies d'apropiació del nou coneixement que van desenvolupar els diferents sectors de la societat –entre els quals destaca la professió mèdica.

Abans de comentar els objectius específics d'aquesta tesi, cal destacar que tant la doctrina de Gall com el magnetisme animal no eren pràctiques del tot desconegudes en el context espanyol de les primeres dècades del segle. Tal i com han demostrat Francesc Bujosa i Consuelo Miqueo, la doctrina de Gall era ben coneguda en els ambients mèdics espanyols durant el primer terç del segle.³⁹ Efectivament, tot i que es van publicar diversos textos frenològics durant aquest període,⁴⁰ és en els textos mèdics publicats durant les dècades de 1820 i 1830 on podem trobar una major difusió de la doctrina de Gall. Així, es poden trobar múltiples referències a l'obra de Gall en els tractats de fisiologia i d'anatomia de l'època,⁴¹ en les entrades dels diccionaris mèdics, en alguns tractats d'higiene i en algunes publicacions periòdiques mèdiques.⁴² D'altra banda,

---

³⁹ Bujosa, Miqueo (1986). Veure també: Domènech (1977), p. 36–43.

⁴⁰ Entre d'altres: J. Mayer, C. E. Cook, *Exposición del sistema del doctor Gall sobre el cráneo y cerebro, y método para conocer en la parte exterior del cráneo las principales inclinaciones naturales y talentos. Recopilada por el doctor Juan Mayer, arreglada por Don Carlos Ernesto Cook*, Barcelona, 1822; Mateo Seoane, *Exposición razonada de la doctrina frenológica, precedida de un gran discurso sobre el valor de los signos exteriores para conocer las tendencias morales de los individuos*, Londres, 1825; *Resumen analítico del sistema del Doctor Gall sobre las facultades del hombre y funciones del cerebro, vulgarmente llamado craneoscopia*, Madrid, Librería Extranjera de Denne y Compañía, 1835; G. L. Bessièrès, *Nueva clasificación de las facultades cerebrales o frenología*, Traducido por D. José Cerber de Robles, Valencia, Imp. de Cabrerizo, 1837.

⁴¹ Veure, per exemple, els *Elementos de Fisiología especial o humana* (1830) de Juan Mosácula Cabrera (1794-1831), metge liberal, represaliat després del Trienni Liberal i catedràtic de fisiologia humana al Real Colegio de San Carlos de Madrid, força partidari de l'obra de Gall. Per a un anàlisi de la figura i l'obra de Mosácula, veure: Josep Lluís Barona, *La Doctrina y el Laboratorio. Fisiología y experimentación en la sociedad española del siglo XIX*, Madrid, CSIC, 1992, p. 80-90.

⁴² Alguns dels textos mèdics espanyols publicats durant les primeres dècades del segle on es pot trobar explicacions o referències de l'obra de Gall són: F. J. Laso, "Anatomía y fisiología del sistema nervioso

Calbet i Camarasa també assenyalen l'existència d'una revista frenològica -*El Frenológico*- publicada a Catalunya, possiblement a Barcelona, entre 1835 i 1839.⁴³ En relació al magnetisme animal, no hi ha constància que les pràctiques magnètiques despertessin el mateix interès que la doctrina de Gall en els ambients mèdics espanyols. Tanmateix, hi ha dades que confirmen la realització de sessions magnètiques privades a Espanya durant les primeres dècades del segle.⁴⁴

Malgrat que la frenologia i el magnetisme animal eren pràctiques conegudes a Catalunya abans de l'arribada de Marià Cubí a Barcelona l'octubre de 1842, la popularització d'aquestes pràctiques s'inicià amb les activitats que el frenòleg català va portar a terme durant les dècades de 1840 i 1850. La repercussió de les activitats que Cubí realitzà, primer com a frenòleg i després també com a magnetitzador, va comportar l'aparició d'un autèntic "moviment frenològic" que va situar la frenologia i el magnetisme animal en el centre de la vida cultural catalana. Durant el període que s'estudia en aquesta tesi, Cubí i la resta de frenòlegs catalans van visitar hospitals i presons per a mostrar la utilitat de la nova ciència, van realitzar cursos públics de frenologia, van publicar manuals de frenologia i revistes frenològiques i van posar a la venda nombrosos caps frenològics.

El període àlgid de popularització d'aquestes ciències a Catalunya va coincidir amb un dels períodes més convulsos que va viure la societat catalana durant el segle XIX. L'escassetat de treballs que tractin a fons aquest període de la història de Catalunya, ja sigui des de la història social, política o cultural o des de la mateixa història de la ciència i de la medicina, ens ha obligat a centrar la recerca en un període breu però, com es demostra al llarg del treball, força intens. Donada la importància de la

---

en general y del cerebro en particular: con la probabilidad de conocer muchas disposiciones intelectuales y morales del hombre y los animales por la configuración de sus cabezas: por F. J. Gall, París, 1818, 4 vols.", *Periódico de la Sociedad Médico Quirúrgica de Cádiz*, 2 (1821): 86-93; *Diccionario de ciencias médicas por una sociedad de los más célebres profesores de Europa, traducido al castellano por varios facultativos de la corte*, Madrid, Imp. de la Greda, 1825, vol. XXVII, p. 342-343; Manuel Hurtado de Mendoza, *Suplemento al diccionario de medicina del profesor D. Antonio Ballano*, 3 vols., Madrid, Vda. De Barco López e Imp. de Brugada, 1823, vol. III, p. 148-193; Charles Londe, *Nuevos elementos de higiene. Traducido libremente del francés al castellano por el doctor Don J. T.*, Madrid, Imp. de Fuentenebro, 1829; P. H. Huttin, *Manual de fisiología del hombre*, Madrid, Hijos de Piñuela, 1831; F. Fabra y Soldevila, *Filosofía de la legislación natural fundada en la antropología o en el conocimiento de la naturaleza de hombre, y de sus relaciones con los demás seres*, Madrid, Imprenta del Colegio de Sordomudos, 1838. Font: Bujosa, Miqueo (1986).

⁴³ No hem pogut comprovar l'existència d'aquesta publicació frenològica. De fet, Calbet i Camarasa assenyalen que tampoc ha pogut trobar-ne cap exemplar, però cita com a font un treball de Josep Pella i Forgas (1852-1918) que porta per títol "Estudis històrics del periodisme a Catalunya". Calbet i Camarasa (1967), p. 3.

⁴⁴ Veure el capítol 3 d'aquest treball.

figura de Cubí, hem pres la data de la seva arribada com el punt de partida del nostre treball, mentre que l'any de publicació de l'última revista frenològica catalana, la *Revista Frenològica* de Magí Pers i Ramona, assenyala simbòlicament el punt d'arribada.

D'aquesta manera, han quedat fora del nostre estudi les dècades de 1820 i 1830, que al nostre parer són fonamentals per a comprendre bé quin van ser el paper que alguns dels metges liberals espanyols que havien estat exiliats a França i Gran Bretanya van tenir en la difusió de la doctrina de Gall. La segona meitat de la dècada de 1850 i la dècada de 1860 no han estat estudiades a fons, tot i que en el capítol de conclusions oferim una primera aproximació en el qual es demostra que les pràctiques frenològiques i magnètiques van perdurar a Catalunya fins a les últimes dècades del segle.

La importància del nou context polític i cultural que emergí a Catalunya a partir de 1844, així com la incomoditat que generaven algunes de les pràctiques frenològiques i magnètiques, són elements claus per a entendre les actituds d'apropiació de les noves ciències dels diversos sectors de l'elit intel·lectual catalana. Després de la desfeta que suposà el fracàs de les "bullangues" de 1842 i 1843, s'inicià un llarg període de forta repressió durant el qual el projecte polític i cultural dels sectors més conservadors de les classes dirigents catalanes fou clarament hegemònic. El nou context no va facilitar la circulació d'idees i pràctiques que sovint eren percebudes com a desafiants de l'ordre establert. Tanmateix, tot i les dificultats, les propostes dels frenòlegs catalans van trobar una bona acollida entre aquells que defensaven la necessitat de portar a terme reformes socials moderades.

Els frenòlegs catalans, i en menor mesura també els magnetitzadors, van portar a terme tot un conjunt d'activitats que tenien com a objectiu legitimar socialment les noves pràctiques. Entre d'altres, cal destacar la realització d'exàmens cranioscòpics en públic i en privat, la realització de cursos de frenologia i de sessions de magnetisme, la fundació de societats frenològiques, o la publicació de textos i revistes frenològiques. Aquestes activitats també tenien altres objectius. A través de les seves publicacions, els frenòlegs catalans van reconèixer l'existència de les tensions socials generades pel procés d'industrialització i van apuntar la necessitat de millorar les condicions de vida de les classes treballadores. A través dels exàmens cranioscòpics, els frenòlegs catalans aconsellaven als seus clients sobre aspectes tan diversos com l'elecció de professió, de

parella, de criat, o, en general, sobre la manera de millorar el caràcter, etc. Actuaven així com a autèntics guaridors i guies personals.

La resposta dels metges catalans en relació a la frenologia i el magnetisme animal no va ser idèntica, però sí que va tenir molts elements en comú. Com veurem al llarg del treball, les estratègies d'apropiació del nou coneixement per part dels metges catalans van ser altament selectives, condicionades en part per la seva adscripció ideològica i en part per la incomoditat que generaven la manca de control sobre les pràctiques magnètiques i les diverses lectures que podia tenir la pràctica de l'examen cranioscòpic. Tanmateix, els metges catalans van exposar en poques ocasions les seves posicions públicament, per la qual cosa en alguns moments, com durant les controvèrsies que en relació a la frenologia i al magnetisme animal tenien lloc a la premsa barcelonina, es pot parlar d'un 'silenci públic'.

Aquest treball pren les activitats i la figura de Marià Cubí com a guia per a estudiar el procés de difusió de les noves ciències a la societat catalana. Així, en el primer capítol s'estudien les activitats de popularització que Marià Cubí va portar a terme a Barcelona durant el període anterior a la Jamància, aproximadament entre el mes d'octubre de 1842 i el setembre de 1843. Les característiques d'aquestes activitats, així com l'expectació i reaccions que van aixecar, són l'eix central del capítol. L'inici de l'anomenada Dècada Moderada (1844-54) suposà un fort cop per a la tradició liberal progressista que havia dominat la cultura catalana durant la dècada anterior.

En el segon capítol d'aquest treball ens ocupem d'analitzar quines van ser les conseqüències d'aquest canvi polític i cultural per al procés de popularització de la frenologia i del magnetisme animal. També ens apropem als primers experiments de magnetisme animal que Marià Cubí va realitzar juntament amb el també frenòleg Magí Pers. Al llarg de les dècades de 1830 i 1840, les pràctiques magnètiques van viure de nou un període de popularitat a Europa, sobretot a Anglaterra i a França, i als Estats Units. És durant aquest període que la pràctica del magnetisme animal es va popularitzar a Catalunya. En el tercer capítol analitzem quines van ser les activitats dels magnetitzadors catalans durant la tardor de 1844 i la primavera de 1845 i quines actituds van adoptar els metges catalans vers les activitats dels magnetitzadors.

L'objectiu del quart capítol és, en la mesura del possible, aproximar-nos a les percepcions que les audiències no científiques catalanes tenien de les noves ciències i dels seus practicants. Després d'una primera secció de caràcter teòric i metodològic, en

la qual es discuteixen breument les nocions de cultura popular i de ciència popular, es porta a terme una anàlisi de diferents objectes culturals populars que, com una obra de teatre o diverses publicacions literàries, van ser produïts de forma oportuna aprofitant l'èxit de les noves ciències. Encara que de forma indirecta, l'anàlisi d'aquests productes populars permet realitzar una primera aproximació a les percepcions que amplis sectors de la societat tenien de la frenologia, del magnetisme animal i dels seus practicants.

En el cinquè capítol, s'aborden amb més profunditat les actituds dels metges catalans en relació a la frenologia, el magnetisme animal i la seva popularització a Catalunya. Tot i que aquestes actituds van ser plurals i en alguns casos força complexes, sembla del tot evident que les noves ciències, especialment la frenologia, van seduir especialment a metges amb una filiació política progressista. En aquest capítol s'analitza l'aparició d'algunes traduccions significatives de textos de fisiologia i frenologia durant la segona meitat de la dècada, es presenten dos testimonis de realització d'exàmens cranioscòpics per part de metges catalans i es fa una breu referència als debats que van tenir lloc en el si de l'Instituto Médico Valenciano entre 1845 i 1849. La major part del capítol, però, se centra en l'anàlisi de les actituds vers les noves ciències i els seus practicants que van mantenir Pere Mata, Pere Felip Monlau i Antoni Pujadas. L'estudi de les seves actituds vers la frenologia permet determinar quines van ser les estratègies d'apropiació del nou coneixement que van desenvolupar els sectors afins al progressisme en un context cultural que els era especialment hostil.

Finalment, en el sisè capítol ens apropem a les propostes de caràcter social que els frenòlegs catalans van formular durant la segona meitat de la dècada de 1840 i principis de la següent. Els frenòlegs catalans van donar a conèixer les seves propostes a través dels seus manuals de frenologia, però sobretot a través dels articles que apareixien a les tres revistes frenològiques editades durant el període. Ens referim a *El Eco de la Frenología* (1847) de Narcís Gay i Joan Llach, *La Antorcha* (1848-1850) de Marià Cubí i la *Revista Frenológica* (1852-1854) de Magí Pers. Tot i que no formaven un cos únic i coherent de doctrina, les propostes dels frenòlegs compartien un clar contingut reformista que, donat el seu caràcter transversal, podien ser compartides pels progressistes i, en certa mesura, també pels grups situats a l'esquerra del progressisme.

1

Una nova ciència arriba a Barcelona: Marià Cubí i l'inici de la popularització de la frenologia

“La frenología, hija expósita por su ingrata madre la Europa, halló una nueva en la tierra virgen del Nuevo Mundo, quien nos la ha vuelto a enviar ya robusta y crecida para que procuremos enmendar nuestro error y apreciar más dignamente este don de la pródiga bondad del Ser Supremo.”

Magí Pers i Ramona, “Introducción”, *Revista Frenológica*, 1852, p. v.

“A la una de la tarde del jueves dos del próximo marzo, hará principio a sus lecciones de *Frenología* el acreditado profesor don Mariano Cubí y Soler, en la Convalecencia del Hospital general de esta Ciudad. Nos prometemos mucha concurrencia a la tal cátedra, ya por la curiosidad que inspira semejante ciencia, como por los talentos nada comunes de su dignísimo profesor.”

El Papagayo, 25 de febrer de 1843, p. 2.

Introducció

L'arribada de Marià Cubí a Barcelona procedent dels Estats Units, on s'havia format com a frenòleg, va suposar l'inici de la popularització a Catalunya i, posteriorment, a la resta d'Espanya d'una “nova ciència”. Tot i que la frenologia ja era coneguda en els àmbits mèdics espanyols, gràcies sobretot als coneixements transmesos pels metges liberals exiliats i als articles que es podien trobar als diccionaris mèdics editats durant les primeres dècades del segle, les activitats que Cubí va portar a terme van permetre que amplis sectors de la societat entressin en contacte amb una doctrina que posava a l'abast de tothom el coneixement sobre l'organització de l'ésser humà.

En aquest capítol, després d'una breu secció on s'introdueix el període nord-americà de Cubí, s'estudien les activitats de divulgació de la frenologia que aquest va portar a terme a Barcelona durant el període anterior a la Jamància, aproximadament entre el mes d'octubre de 1842 i el setembre de 1843. Durant aquest curt però intens període, Cubí va desplegar les estratègies de legitimació de la nova ciència habituals en

qualsevol frenòleg nord-americà. Entre d'altres, destaquen les visites a presidis i hospitals i així la realització d'un curs públic de frenologia a la Casa de Convalescència de l'hospital de la ciutat. Les característiques d'aquestes activitats, així com l'expectació i reaccions que van aixecar, són l'eix central del capítol. Concretament, bona part del capítol se centra en analitzar les reaccions d'aquells que, com Jaume Balmes, van veure en la nova ciència un perill per als fonaments de l'ordre establert.

Els anys americans de Marià Cubí: 1821-1842

Els anys que Cubí va passar als Estats Units, Cuba i Mèxic són importants per entendre la seva posterior dedicació a l'estudi i divulgació de la frenologia - especialment la segona estada als Estats Units entre 1835 i 1842. Aquests anys, però, són els menys estudiats per tot aquells que s'han acostat a la figura del frenòleg català, fins al punt que avui dia encara no disposem d'un inventari definitiu de totes les obres - la major part d'elles sobre lingüística- publicades per Cubí durant aquells anys.¹ Tot i les limitacions que ens imposa el fet de no haver tingut l'oportunitat de fer recerca *in situ*, en aquest apartat procurarem contextualitzar la figura de Cubí en l'ambient social dels Estats Units anteriors a la Guerra de Secessió.

Segons les dades que podem trobar en la biografia de Miquel Arañó, publicada un any després de la mort de Cubí, sabem que Marià Cubí va nèixer el 15 de desembre de 1801 a la vila de Malgrat de Mar. La mare era originària d'Igualada i el pare era d'origen italià encara que nascut a Ripoll. El març de 1810 la família Cubí va decidir deixar Malgrat fugint de les calamitats de la guerra i es traslladà a Maó on s'estaria fins el 1819. Un cop acabada la guerra del francès la família va tornar a Malgrat, però Marià Cubí es quedà a l'illa de Menorca treballant com a professor de "primera enseñanza" fins al febrer de 1821. No sabem quan ni per què Cubí va prendre la decisió d'emigrar als Estats Units. Molt segurament, el coneixement que tenia de l'anglès i del francès li obrien unes possibilitats de futur que a Menorca difícilment podia satisfer. L'única dada que ens proporciona Arañó és que Cubí va aconseguir enrolar-se en una corbeta

---

¹ Pere Grases, *Notes sobre Marià Cubí i Soler (1801-1875)*, Malgrat de Mar, Ajuntament de Malgrat de Mar, 1986. Pere Grases és, fins ara, l'únic estudiós de l'obra i la vida de Marià Cubí que va tenir l'oportunitat de fer recerca *in situ* a les biblioteques nord-americanes. Pere Grases i González (1909-2004), escriptor i professor, llicenciat en Dret i Filosofia a Barcelona, durant la República i la Guerra Civil va exercir com a secretari de Carles Pi i Sunyer. Es va exiliar a Venècia l'any 1937 on va ser el fundador del Centre Català de Caracas. Per a més informació, veure nota necrològica a: *La Vanguardia*, dimecres 18 d'agost de 2004.

anomenada “Pavo Real” com a professor de francès i espanyol de la tripulació i deixà l’illa el 2 de març.²

El 21 de juny de 1821, Marià Cubí arriba a Norfolk d’on es traslladà al cap de pocs dies a la capital, Washington D.C. Allà continuaria treballant com a professor particular d’espanyol fins que pocs mesos després li va arribar una oferta per treballar com a professor de llengües en una escola d’ensenyament secundari a Baltimore:

“(…) el día 20 de octubre se le presentó Mr. Eduard Damphoux, presidente del colegio de Santa María en Baltimore, estado de Maryland, ofreciéndole la cátedra de español.”³

A Baltimore i Filadèlfia hi residia una important comunitat sudamericana. De fet, les dues ciutats eren els dos principals focus de relació entre les dues Amèriques. El col·legi de Santa Maria era un lloc de trobada per a molts estudiants sud-americans que venien atrets per la presència a la zona de polítics i emigrats notables.⁴ Durant els vuit anys que Cubí es va estar a Baltimore va aprofitar per publicar llibres de text i manuals d’anglès i espanyol, apart de dues gramàtiques castellanès, va millorar el seu francès i va estudiar llatí i grec clàssic. Però més enllà dels seus estudis, creiem que cal destacar l’activitat social i les amistats que Cubí va cultivar durant la seva estada a Baltimore. Ens referim a l’amistat que va mantenir amb els germans de Juan José Santana (1808-1884), qui aleshores era el secretari i ajudant de camp de Simón Bolívar. A través dels germans de Santana, Cubí va fer arribar els seus projectes lingüístics al “Libertador” que li demostrà gran admiració.⁵ Mentre durà la seva estada a Baltimore, Cubí també va exercir com a vice-cònsol del Vaticà i del Regne de les Dues Sicílies. D’aquest període també es conserva la traducció d’un missatge del president Monroe que Cubí va traduir l’any 1823.⁶

La següent etapa en la vida de Cubí es desenvolupà a Cuba i, més breument, a Mèxic. El 15 de febrer de 1829 abandonà Baltimore i l’etapa més estable de la seva vida. Després de demanar al Capità General de Cuba per carta el permís per establir un

---

² Ramón Carnicer i Edelmira Domènech donen com a nom de la corbeta la traducció anglesa: “Peacock”. Carnicer (1969), p. 96 i Domènech (1977), p. 45.

³ Miguel Arañó, *Biografía de D. Mariano Cubí y Soler, distinguido frenólogo español*, Barcelona, Impr. Jaime S. Roviralta, 1876, p.7.

⁴ Grases (1986), p. 8.

⁵ Pere Grases en el seu breu treball reproduceix la carta de resposta de Bolívar a Cubí. Malauradament no s’ha trobat la carta que Cubí li envià primer. Veure *Ibidem*, p. 10.

⁶ *Mensaje del presidente de los Estados Unidos a las dos casas del Congreso*, trad. por Mariano Cubí y Soler, Baltimore, 1823. No l’hem pogut consultar. Hem pogut comprovar l’existència del text mitjançant una consulta “on-line” a la Library Congress.

col·legi d'ensenyament secundari a l'illa, Cubí s'instal·là a La Habana i obrí juntament amb el seu soci Joan Olivella el col·legi "Buenavista". Els problemes econòmics que comportava el manteniment de l'escola i certes intrigues polítiques van obligar a Olivella a exiliar-se als Estats Units i Cubí va optar per deixar la institució en mans de Joan Samà i marxar a Mèxic.⁷

A finals de març de 1833 i després d'una breu estada a Nova Orleans (entre el 23 de desembre de 1832 i principis de març de 1833), Cubí va arribar a la ciutat de Tampico de Tamaulipas. Allà fundà un altre col·legi d'ensenyament secundari, juntament amb el comerciant Tomàs Rosell, "hombre distinguido y rico comerciante". El col·legi "Fuente de la Libertad" va suposar un bon negoci per als dos socis i va assolir una gran fama, però la situació política mexicana era d'una gran inestabilitat i Cubí va optar per deixar l'escola en mans dels claustrals i tornar a Nova Orleans a finals de 1835.

El primer contacte de Cubí amb la frenologia s'havia produït l'any 1828 a Baltimore. Allà Cubí va tenir l'oportunitat de llegir les obres de Georges Combe, però segons afirma Arañó "ni en La Habana ni en Tampico tuvo [Cubí] tiempo para dedicarse a ninguna clase de estudios."⁸ De totes maneres aquesta afirmació del biògraf s'hauria de contrastar amb les explicacions del mateix Cubí. Segons ell mateix, allò que el va portar a la frenologia van ser els seus estudis sobre qüestions metafísiques i sobre l'origen de la parla en els éssers humans:

"Cuando comencé a dedicarme seriamente a la Frenología, hacía quince años que me ocupaba en indagaciones filológicas sobre la historia de la lengua española, y que acababa de ver me había engolfado en un insondable caos, en un tenebroso e intrincado laberinto. (...) Por algunos años tuve una especie de frenesí, una bibliomanía, respecto a los libros que tratasen del habla; dedicando a su lectura muchas horas del día y de la noche. (...) Mi alma no podía existir con un vacío tan inmenso, era preciso llenarlo. Desde mi infancia la metafísica había sido uno de mis predilectos estudios, y la había abandonado también por una razón análoga a la que me hizo abandonar la filología. Vi por casualidad una nomenclatura frenológica; y ella sola comunicó un rayo de luz en mi mente, que había buscado, pero jamás encontrado en los metafísicos."⁹

La referència paulina no està de sobra en aquest text. Tal i com ho explica Cubí, el descobriment de la frenologia va significar per a ell una autèntica caiguda del cavall.

⁷ *Ibidem*, p. 10.

⁸ *Ibidem*, p. 12.

⁹ Marià Cubí, *Sistema completo de frenología con aplicaciones prácticas, fisionómicas, ideológicas, filosófico-morales, legislativas y otras, conducente al adelanto y mejoramiento del hombre individual y socialmente considerado*, 3a edició, vol. II, Barcelona, Imp. J. Tauló, 1846, p. 93-94 [1a edició: 1843; 2a edició: 1844].

Des d'aleshores tot els seus dubtes i neguits quedaven resolts, fins i tot quedava resolta la seva recerca sobre l'origen de les llengües:

“Considérese cual sería mi asombro, cual mi inefable dicha, cuando al leer las pocas páginas que consagra al *lenguaje* [es refereix a les obres de Gall], hallé en pocas, claras y terminantes palabras, el origen de las lenguas, que en vano, por tantos años había buscado.”¹⁰

És molt probable que tant a Cuba com a Mèxic i, anteriorment, a Baltimore, Cubí entrés en contacte amb la frenologia, ja que, com hem dit anteriorment, sabem que tenia coneixement dels escrits de Georges Combe almenys des de 1828.¹¹ No va ser, però, fins a la seva arribada a Nova Orleans el desembre de 1835 que es produí la seva “conversió” definitiva a la *nova ciència*. Tal i com ens relata Arañó, només arribar a la ciutat Cubí va entrar en contacte amb els frenòlegs de la ciutat:

“Al llegar a Nueva Orleans el 24 de diciembre de 1835, la primera cosa que notó en las esquinas, fue un anuncio de dos frenólogos acompañado de una cabeza frenológicamente marcada.”¹²

I ràpidament es va fer examinar el cap per diversos frenòlegs, per tal de comprovar si tots deien el mateix i així arribar a un profund convenciment sobre la veracitat de la frenologia:

“Híceme examinar la cabeza por diez diferentes frenólogos; vi que todos, en sustancia, habían en pocas palabras descrito mi carácter con mayor precisión de lo que yo podía imaginar.”¹³

Arañó ens confirma que entre el gener i el maig de 1836, Cubí va assistir cada dia de la setmana i durant moltes hores al despatx “de los señores Fowler y Buchanan” per formar-se com a frenòleg. Es refereix als frenòlegs Orson S. Fowler (1809-1887) i Joseph Rodes Buchanan (1814-1899), dos dels frenòlegs americans més populars durant les dècades centrals del segle i amb qui es va formar.¹⁴ Al llarg d'aquests mesos, Cubí

---

¹⁰ *Ibidem*, p. 95.

¹¹ L'escriptor cubà Carlos Martí en el seu llibre *Los catalanes de América. Cuba* (1918), afirma que Cubí va arribar a Cuba més com a frenòleg que no pas com a professor de llengües:

“En 1829 aparece Cubí i Soler en La Habana más que como un profesor distinguido, como un fanático de la nueva ciencia frenológica. (...) Éste [Cubí], como no estaba aún Cuba madura para tales investigaciones, poco resultado recogió de su propaganda; pero, en fin, hizo conocer una ciencia que sin él aún tardaría muchos años en conocerse.” Carlos Martí, *Los catalanes en América. Cuba, cartas prólogo de D. Francisco Cambó y de Dr. Mario García Kolhy*, Barcelona, Editorial Minerva, 1919, p. 96-97.

¹² Arañó, *Biografía* (1876), p. 13.

¹³ Cubí, *Sistema* (1846), vol. II, p. 94.

¹⁴ Joseph Rodes Buchanan (1814-1899), metge i escriptor, format a la Medical School of the University of Louisville, ja de molt jove es va interessar per la frenologia i la fisiologia del cervell. Personatge eclèctic, fundador de dues noves ciències -la “psychometry” i la “sarcognomy”- i col·laborador del Eclectic Medical Institute de Cincinnati. L'any 1867 va ser nomenat professor de fisiologia en el Eclectic

Retrat de Marià Cubí, realitzat poc després de la seva arribada a Barcelona. Font: Carnicer (1969), p. 467.

estudià les obres de Combe i Gall i resolia els seus dubtes amb Fowler i Buchanan. Un cop acabat el seu període formatiu, Cubí va visitar centenars d'institucions públiques, entre escoles, presons, presidis, asils, hospitals, etc., i va examinar milers de caps de persones de “todas clases y condiciones”. El mes de juliol de 1837, la Universitat de Louisiana li va oferir la càtedra d'idiomes moderns i Cubí va acceptar després d'aconseguir que li donessin tres mesos lliures a l'any per viatjar i poder difondre la frenologia per tot el país. A Louisiana s'hi va estar fins al gener de 1842, quan presentà la dimissió de la càtedra: havia decidit que era el moment de tornar a Espanya per difondre la *nova ciència* entre la seva gent.

L'ambient que Cubí es va trobar als Estats Units va ser molt diferent del que pocs anys després es trobaria a Europa. A l'Europa continental l'interès per la

---

Medical College de New York. *Dictionary of American Biography*, Allen Johnson & Dumas Alone (ed.), American Council of Learned Societies, 1958, vol. II, pp. 216-217; Orson Squire Fowler (1809-1887), frenòleg sense formació mèdica, juntament amb el seu germà Lorenzo l'any 1840 van formar la firma O.S.&L.N. Fowler i van començar a editar el *Phrenological Almanac* i, dos anys més tard, l'*American Phrenological Journal and Miscellany*. Al costat de Buchanan, els germans Fowler van ser els més actius divulgadors de la frenologia als Estats Units. *Dictionary of American Biography*, Allen Johnson & Dumas Alone (ed.), American Council of Learned Societies, 1958, vol. II, pp. 565-566.

frenologia no havia assolit la popularitat de què gaudia als Estats Units i a la Gran Bretanya. Poc abans d'arribar a Barcelona l'octubre de 1842, Cubí va enviar un article des de França a l'*American Phrenological Journal* en què es queixava de la manca de vitalitat de la frenologia a França. Segons Cubí, aquesta estava pràcticament morta ja que només era objecte d'estudi dels metges i científics i tan sols com a eina per entendre l'estructura i funcionament del cervell.¹⁵ Podem entendre la percepció exagerada de Cubí si tenim en compte l'ambient que es vivia als Estats Units.

Cubí va arribar a Nova Orleans tres anys després que Spurzheim acabés dramàticament el seu "tour" nord-americà.¹⁶ La visita i activitat divulgadora d'Spurzheim va augmentar l'interès per la frenologia als Estats Units i la seva popularitat va assolir el punt àlgid durant els anys 1838-1840 coincidint amb el "tour" de Georges Combe. La frenologia era la constatació científica dels ideals americans. La creença en les diferències de caràcter entre els individus reforçava les tesis de l'individualisme americà. La insistència en què la frenologia era l'expressió científica de la llei moral proporcionava una explicació racional del lloc que corresponia a l'Home –entès com a ciutadà lliure- a la Natura i a la Societat. Gràcies a la frenologia, la millora estava a l'abast de cadascun dels ciutadans americans i, per tant, d'Amèrica. En definitiva, la frenologia posava a la societat americana en el camí del progrés que la conduiria cap a l'establiment de l'ordre moral.¹⁷

Aquesta percepció que els nord-americans tenien de la frenologia es produïa en un clima social molt més favorable per a les medicines alternatives que no pas a Europa. Durant les dècades centrals del segle, i com a conseqüència de l'abolició de les distincions legals entre els diferents practicants de la medicina, la situació legal dels metges ortodoxes nord-americans era força més confosa que la dels metges europeus. Els primers intents amb èxit de regulació de la professió i dels seus practicants no es van produir fins la dècada de 1850. Els motius que expliquen el fracàs dels intents anteriors tenen a veure amb la dispersió de la població en petites i nombroses poblacions i, sobretot, amb el petit nombre de metges dins de cada comunitat.¹⁸ De fet,

---

¹⁵ No em pogut llegir l'article, però tenim la referència que dona John D. Davies. Davies (1955), p. 43.

¹⁶ Spurzheim va morir el 10 de novembre de 1832 a Boston. L'enterrament va reunir el bo i millor de la societat bostoniana, inclosa tota la professió mèdica, i s'hi van aplegar fins a 3000 persones. *Ibidem*, p. 17.

¹⁷ *Ibidem*, p. 167-168.

¹⁸ William G. Rothstein, *American Physicians in the Nineteenth Century: From Sects to Science*, Baltimore and London, John Hopkins University Press, 1972, p. 72-74. Com a exemple del grau de

els metges “ortodoxos” nord-americans no van veure la necessitat d’associar-se i clarificar el seu propi lloc professional dins de la societat fins ben entrat el segle.¹⁹ En aquest context de manca de regulació, la frenologia, com totes les altres medicines alternatives, va trobar un clima molt més favorable que l’europeu per proliferar i popularitzar-se.²⁰ Així, Cubí, com els altres frenòlegs nord-americans, no va tenir cap dificultat per viatjar pels Estats Units, visitar presons, hospitals, asils i col·laborar amb els metges ortodoxes.

Un bon exemple de l’activitat divulgativa de Cubí als Estats Units el constitueix el text de la conferència que va pronunciar a la Woodville Lyceum Association el dissabte 21 d’octubre de 1839 i que es va publicar a *The Woodville Republican*, la revista de l’associació. A nosaltres ens ha arribat un exemplar del text que actualment es conserva a la biblioteca de la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona.²¹ L’estil de la conferència és força amè, alhora que segur, convincent, fluid i amb diverses vivències i anècdotes. Evidentment, la xerrada es va fer en anglès i Marià Cubí va utilitzar un model de crani humà per mostrar la disposició dels òrgans cerebrals. Hi trobem continues referències al paper de Déu, de la Creació i als aleshores recents descobriments de la Geologia. Per a Cubí, la Geologia i la Frenologia mostren una llei universal, la voluntat del Creador que l’espècie humana millori contínuament:

“He [l’èsser humà] obeys, in short, with enlightened and well-directed efforts, our Creator’s eternal and universal law -IMPROVEMENT [sic]”²²

I la frenologia mostra el camí per assolir aquesta millora que passa per l’autocontrol :

“The usefulness of Phrenology shines in all its brilliancy; because it teaches man, to a very great extent, how far he can improve (...). It teaches him how far his desires are uncontrollable or can be resisted and guided by mental or external checks, and how far he is able or unable to perform an action, or follow a course of conduct; thus furnishing him data to obtain a knowledge of that condition for which God designed him.”²³

---

manca de regulació de la professió mèdica, Rothstein ens informa que fins a la meitat del segle, a Pennsylvania, Virginia i North Carolina, no es va establir cap societat mèdica d’àmbit estatal ni cap llei reguladora de la professió.

¹⁹ John Harley Warner, “Medical Sectarianism, Therapeutic conflict, and the shaping of orthodox medicine identity in antebellum American medicine”, a W. F. Bynum, Roy Porter, *Medical fringe and medical orthodoxy, 1750-1850*, London, Croom Helm, 1987, p. 240-241.

²⁰ El grau de popularització i proliferació de les medicines alternatives va ser tan alt durant les dècades de 1830 i 1840 que alguns historiadors s’hi refereixen com els “crazy fourties”.

²¹ Marià Cubí, *Phrenology. A lecture delivered before the Woodville Lyceum Association*, Boston, 1840.

²² *Ibidem*, p. 16.

²³ *Ibidem*, p. 18.

Un cop dimitit el càrrec de catedràtic a la Universitat de Louisiana, Cubí va realitzar una breu estada de pocs mesos a Nova Orleans abans de partir cap a Europa. El 23 de juny de 1842, després de 21 anys d'absència voluntària Cubí iniciava el seu viatge de retorn a Espanya acompanyat del seu amic Pere Cusachs. Abans, però, d'arribar a Barcelona va fer escala a París.

L'arribada a Barcelona. Primers articles a la premsa

L'arribada de Marià Cubí a Barcelona es va produir el 2 d'octubre de 1842. Provenia de París on havia realitzat una estada d'un mes.²⁴ Poc sabem de les activitats de Cubí a la capital francesa durant els mesos d'agost i setembre, encara que sabem del cert que durant el mes d'agost va visitar la col·lecció frenològica que el naturalista Alexander Dumoutier havia fundat el 1837.²⁵ Tot i que no ho podem assegurar, és molt probable que establís contacte amb el grup de frenòlegs parisencs que girava entorn de l'italià Giovanni Antonio Fossati, deixeble i col·laborador de Gall i president de la Société Phrénologique de París.²⁶

L'any de l'arribada de Cubí, la situació social i política a Catalunya era força tensa. Des de finals de la dècada dels anys trenta la societat catalana aprofundia el seu procés d'industrialització, i la indústria catalana creixia i es modernitzava amb la introducció dels primers models de màquines de vapor.²⁷ Alhora i com a conseqüència de l'incipient procés d'industrialització augmentaven les tensions entre les diferents classes socials. A més a més, també anava en augment el descontent de les classes dirigents catalanes amb les polítiques econòmiques dels successius governs de Madrid. Sovint el descontent social esclatava en forma d'aldarulls populars que rebien el nom de

²⁴ Marià Cubí arribà al port de Le Havre el 17 d'agost i va romandre a París fins al 20 de setembre.

²⁵ Aquesta dada la proporciona el mateix Cubí. Veure: Marià Cubí, *La frenologia y sus glorias. Lecciones de frenologia*, Barcelona, Impr. de Vicente Castaños, 1852, p. 281.

²⁶ Sobre la col·laboració de Cubí amb Fossati, veure: Fiorella Bartoccini, Mario Caravale (dir.), *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 49, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 497-502, p. 500. Giovanni Antonio Lorenzo Fossati (1786-1874). Metge italià nascut a Novara, amic i deixeble de Gall. Cursa els seus estudis a Pavia entre 1803 i 1808. S'instal·la a Milà on treballà en diverses campanyes de sanitat pública. Com a conseqüència de les seves idees republicanes i la seva adhesió a la "carboneria", l'any 1820 va haver d'exiliar-se a París. Allà va entrar en contacte amb l'entorn de Laënnec i Gall. Amb aquest últim ràpidament va establir una forta amistat. L'any 1824 va tornar a Itàlia amb el propòsit de divulgar la doctrina de Gall, realitzant conferències a Milà, Venècia, Florència, Bolonya, Roma i Nàpols. Va retornar a París l'any 1825, participà en la fundació de la Société Phrénologique (1831), de la qual va ser-ne el president durant molts anys fins al 1852. Va ser l'encarregat de realitzar l'examen frenològic del cervell de Gall quan aquest morí. Veure: Ackerknecht, Valois (1995), Renneville (2000), i Ackerknecht (1952).

²⁷ Per exemple l'any 1842, un any especialment difícil, es van instal·lar 16 noves màquines de vapor a Catalunya. Genís Barnosell, *Orígens del sindicalisme català*, Vic, Eumo, 1999, p. 262.

“bullangues”. A principis de la dècada dels quaranta van esclatar noves revoltes, algunes de les quals es poden considerar autèntiques revolucions. De fet, els tres anys que van de 1840 a 1843 són coneguts com els anys de les “grans bullangues” i han estat considerats per alguns historiadors com a anys d’autèntica revolta popular interclassista, “on lluitaven en un sol combat treballadors urbans, sectors importants de la menestralia i grups de la petita burgesia catalana.”²⁸ La tardor de 1842 va ser especialment tensa. La població estava descontenta amb les mesures del govern del general Espartero que frenaven l’inicial impuls reformista i s’estenia la por que portés a terme una política econòmica lliurecanvista.

Marià Cubí va arribar a Barcelona el 2 d’octubre de 1842 després de realitzar una breu estada a Malgrat de Mar. Pocs dies després la premsa de Barcelona se’n feia ressò. El 23 d’octubre apareixien dos articles a la premsa de la ciutat: un publicat al *Diario de Barcelona*,²⁹ dirigit per Antoni Brusi (1815-1878),³⁰ i l’altre a *El Constitucional*,³¹ el redactor en cap del qual era el metge Pere Mata (1811-1877). Aquests articles, amb diferent intensitat, avalaven la figura de Cubí i la ciència que venia a ensenyar i havien estat redactats per dues de les màximes autoritats científiques de Barcelona: Pere Vieta (1778-1856) i Pere Mata, respectivament.

L’article aparegut a *El Constitucional* va ser redactat molt probablement per Pere Mata i era més extens i més elogiós que el publicat al *Diario de Barcelona*.³² Mata, com s’explica amb detall més endavant, va estar molt influït per la doctrina de Gall i

---

²⁸ Josep Fontana, *La fi de l’Antic Règim i la industrialització (1787-1868)*, 5a edició, Barcelona, Edicions 62, 1998 [1a edició 1988], p. 279.

²⁹ *Diario de Barcelona*, 23 d’octubre de 1842, p. 4047. Era el diari més antic de la ciutat i de tendència moderada. Veure: Jaume Guillamet, *La formació de la premsa moderna. Periodisme informatiu, polític i cultural a la Barcelona progressista: 1841-1843*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1993, p. 141.

³⁰ Antoni Brusi i Ferrer (1815-1878). Director i propietari del *Diario de Barcelona*, cessà en la direcció el 1865 i la cedí a Joan Mañé i Flaquer. Malgrat l’enorme importància de Brusi en l’ambient cultural català de la primera meitat del XIX, la seva figura està encara per estudiar. Josep M. Fradera, *Jaume Balmes: els fonaments racionals d’una política catòlica*, Vic, Eumo, 1996, p. 56, nota 115.

³¹ *El Constitucional*, 23 d’octubre de 1842, p. 2. Era el diari més significatiu de Barcelona a l’inici del segon terç del segle XIX. De tendència progressista, va cobrir els anys de predomini polític del partit progressista a Catalunya i de la regència d’Espartero. Els seus redactors principals van ser Pere Felip Monlau, Pere Mata, els germans Ribot i Antonio Seijas. Guillamet (1993), p. 141.

³² L’autoria de l’article la podem atorgar sense gaire marge d’error a Pere Mata. El mateix Cubí afirma que l’article-biografia que va aparèixer publicat a *El Constitucional* el 23 d’octubre de 1843 “fue escrita en vista de documentos auténticos y fehacientes que yo presenté al jefe de la redacción literaria del *Constitucional* [sic], y que obran en mi poder.”, a Marià Cubí, *Documentos librados a favor de D. Mariano Cubí i Soler*, Barcelona, Impr. de J. Oliveres, 1846, p. 13.

Poques setmanes després de l'arribada de Marià Cubí a Barcelona, es produïa una nova "bullanga", aquesta vegada contra el govern d'Espartero. Font: *La Revolución y bombardeo de Barcelona en 1842*, Barcelona, Imp. de A. Albert, 1843.

va ser una figura central en la medicina i la política catalana i espanyola durant les dècades centrals del segle.³³ Concretament, l'any de l'arribada de Cubí a Barcelona, l'activitat i la presència pública de Mata a la societat catalana era força considerable: acabava de deixar l'alcaldia de Barcelona, havia estat nomenat diputat a les Corts de Madrid pel Partit Progressista i era una figura clau entre la intel·lectualitat catalana. El mateix any de 1842 va participar en la fundació de la Sociedad Médica de Emulación,³⁴ era redactor en cap de *El Constitucional*, el diari dels progressistes a Barcelona, i estava a punt de marxar a Madrid per fer-se càrrec de les reformes en l'ensenyament de la medicina a Espanya. En relació a l'article aparegut al *Diario de Barcelona*, i que va aparèixer signat amb el pseudònim "M.M.", l'autor fou molt probablement Pere Vieta.³⁵ Vieta, metge cirurgià de tendència política conservadora, ocupava aleshores el càrrec de

---

³³ Veure el capítol 5 d'aquesta tesi.

³⁴ La Sociedad Médica de Emulación va ser fundada el 9 de maig de 1841 amb el lema "Instrucción mútua, Fraternidad, Progreso científico". Les reunions se celebraven a la Facultat de Medicina i mantenia un gabinet de lectura de publicacions mèdiques espanyoles i estrangeres. Editava el *Repertorio Médico Mensual* i, posteriorment, la *Revista Científica de Medicina, Cirugía y Farmacia*.

³⁵ A l'apèndix C de la primera edició del *Sistema* de Cubí apareix reproduïda una carta de Pere Vieta on reconeix que l'article aparegut al *Diario de Barcelona* el diumenge 23 d'abril de 1843 signat amb les lletres "M.M." era seu. És per això, que creiem que l'article aparegut l'octubre de 1842 i signat amb el mateix pseudònim també és de Pere Vieta.

vice-president de l'Acadèmia de Medicina i era també una figura de gran prestigi científic a la Barcelona de la primera meitat del s. XIX.³⁶

Malgrat que el to dels dos article és força positiu i receptiu cap a la frenologia i el seu principal divulgador, hi ha algunes petites diferències que convé assenyalar perquè ja apareixen indicis de com començava a ser percebuda la nova ciència entre els diferents sectors de la classe dirigent catalana. La primera diferència té a veure amb el tractament que es dóna a Cubí. L'article de *El Constitucional* el presenta com a "profesor de frenología en los Estados Unidos" i es comenta àmpliament i elogiosa la seva tasca com a professor de llengües modernes i fundador d'escoles a Cuba, Mèxic i als Estats Units. En canvi, l'article del *Diario de Barcelona* en cap moment tracta a Cubí com a professor de frenologia, sinó tan sols com a professor de llengües, tot i que es comenta la seva vocació cap a l'estudi de la intel·ligència humana. La segona diferència es refereix a l'estatus que s'atorga a la frenologia. L'article de *El Constitucional* tracta la frenologia com a ciència i com a font de veritat i a Cubí com a geni, savi i amant de la ciència i de humanitat, l'objectiu del qual no és cap altre que l'ensenyament i la propagació altruista del nou coneixement. En canvi, l'article del *Diario de Barcelona* no tracta en cap moment la frenologia com a ciència i Vieta fa un comentari on mostra certa prevenció cap a la nova pràctica i cap al seu divulgador:

"Llevado [Cubí] del deseo natural de obtener conocimientos positivos sobre la inteligencia humana, se dedicó sin prevención ni precaución al estudio de la frenología."³⁷

Un altre aspecte d'aquests articles que convé destacar és el fet de l'anonimat: cap dels dos autors va signar els respectius articles. Tanmateix, creiem que les raons de Mata i Vieta per a no signar els articles havien de ser prou diferents. D'entrada, el to molt més positiu de l'article de Mata a *El Constitucional*, així com el fet que ell era el redactor principal del diari ens porta a pensar que Mata no tenia cap motiu 'especial' per a no signar l'article; senzillament, aleshores era la pràctica habitual en la major part de diaris, també en *El Constitucional*. En canvi, el fet que Vieta signés amb pseudònim és més significatiu, més si tenim en compte el càrrec que ostentava i el to de l'article.

---

³⁶ Pere Vieta i Gibert (1778-1856). Metge i cirurgià militar, l'any 1814 obtingué la càtedra de Física de l'Escola de la Junta de Comerç. El 1818 es va doctorar en Cirurgia i el 1831 en Medicina. Ingressar en el cos de metges militars i arribà a ser-ne vice-director a Catalunya. Membre de la Reial Acadèmia de Medicina des de 1831, va ésser el vice-president entre 1842 i 1846. Fou traductor de diverses obres de física i química que van ser utilitzades com a llibres de text. Sobre les idees polítiques de Pere Vieta, veure Manuel Jorba, *Milà i Fontanals en la seva època*, Barcelona, Curial, 1984, p. 24.

³⁷ *Diario de Barcelona*, 23 d'octubre de 1842, p. 4047.

Probablement, Vieta desconeixia la frenologia –a diferència de Mata- i, per tant, hi mostrava certa prevenció. D'altra banda, l'exercici del càrrec de vice-president de l'Acadèmia de Medicina, juntament amb la seva afiliació política moderada, no li permetia posicionar-se públicament a favor d'una nova pràctica que intuïa esdevindria polèmica i que, a més a més, era divulgada per algú que no era metge.

L'activitat de Cubí durant la tardor i l'hivern de 1842

La voluntat de Cubí era impartir quant abans millor un curs públic sobre frenologia i preparar-se per iniciar una campanya de divulgació per tot Catalunya i després per la resta d'Espanya. Un altre dels objectius de Cubí era proveir-se d'un text que servís com a manual per seguir els seus cursos: aquest fou l'origen del *Manual de Frenología*.³⁸ Publicat durant la primavera de 1843, es tracta d'un text breu d'unes cent pàgines i que va ser escrit amb voluntat pedagògica. Tanmateix, el *Manual*, que és un text molt didàctic, va quedar àmpliament superat pel *Sistema completo de frenología*, publicat el mateix any, però amb un objectiu i un estil més científic.³⁹ El *Sistema* es va convertir ràpidament en l'obra de referència de la frenologia a Espanya i fou reeditat en dues edicions més (1844 i 1846). En el proper capítol l'analitzarem amb més detall.

La ferma voluntat de Cubí de donar un curs públic de frenologia a Barcelona topava amb la situació política que vivia la ciutat. El 13 novembre de 1842, un mes després de l'arribada de Cubí, el descontentament popular va esclatar de nou. L'aixecament va començar quan uns obrers intentaven introduir vi a la ciutat sense pagar els impostos. L'incident degenerà en un enfrontament obert entre la població i l'exèrcit. L'aixecament de la població aglutinà amplis sectors socials, des de l'incipient moviment obrer fins a certes capes de la burgesia. La revolta popular es va acabar amb l'ordre donada pel general Espartero de bombardejar la ciutat des del castell de Montjuïc. El 3 de desembre l'exèrcit bombardejà la ciutat durant dotze hores i un dia després, el 4 de desembre, Espartero va entrar a Barcelona amb les tropes de l'exèrcit i exigí la rendició incondicional. Els milicians van ser afusellats o empresonats i es porta a terme una dura repressió. Malauradament, no tenim cap dada que ens permeti saber si Cubí va romandre a Barcelona ni si es va implicar políticament en els esdeveniments.

---

³⁸ Cubí, *Manual de frenología* (1843).

³⁹ Cubí, *Sistema* (1843). La segona edició és de 1844 i la tercera de 1846. Aquesta última va sortir en dos volums.

director de l'Escola de Química de la Junta de Comerç i personatge de gran popularitat a la ciutat gràcies a què havia estat pioner en la instal·lació de l'enllumenat per gas l'any 1826.⁴⁰

Segons Carnicer,⁴¹ Cubí també va establir relacions amb el fisiòleg Joan Ribot, que com veurem més endavant comentava críticament la frenologia a les seves lliçons de fisiologia,⁴² amb Pere Armet, professor de matemàtiques a l'Acadèmia de Ciències Naturals i Arts de Barcelona,⁴³ i amb Pere Felip Monlau, entre d'altres. És a dir, amb el bo i millor de la comunitat científica i mèdica catalana de la meitat del vuit-cents. De totes maneres no tenim cap dada ni testimoni que confirmi aquesta afirmació. El que sí sabem és que Cubí va examinar “la cabeza a muchas de las personas más notables de Barcelona, sin que haya todavía ejemplar de haberse equivocado.”⁴⁴

Aquest exercici de la pràctica frenològica va aixecar gran expectació a Barcelona i en tenim testimoni gràcies a l'article que Josep Oriol i Bernadet (1811-1860), amic de Cubí i destacat arquitecte i catedràtic de matemàtiques de l'Acadèmia de Ciències,⁴⁵ va publicar a *La Corona* el 27 de febrer de 1843. L'article es titula significativament “Visitas Frenológicas” i en ell l'autor elogia la figura del frenòleg català i de la seva ciència i li desitja els millors auguris per al futur. La part més interessant de l'article és el relat de les visites que aleshores Cubí estava realitzant als

---

⁴⁰ A l'apèndix B de la 1a edició del *Sistema* (p. 310), es reproduïx l'article d'Oriol i Bernadet publicat al diari *La Corona* el 27 de febrer de 1843. En aquest article s'esmenta la visita que va rebre Cubí d'un “catedrático de Barcelona” i amb una nota a peu de pàgina Cubí indica que es tracta de “Don José Roure, catedrático de Química de la Junta de Comercio.” Segons Ramón Carnicer, Cubí va tenir una relació fluida amb Josep Roura, al qual visitava sovint a casa seva. Sobre Josep Roura, veure: Agustí Nieto-Galan, “Under the banner of the Catalan Industry: Scientific Journeys and Transfer of Technology in Nineteenth-Century Barcelona”, a A. Simoes, A. Carneiro, M. P. Diogo, *Travels of Learning. A Geography of Science in Europe*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, p. 102-125.

⁴¹ Carnicer (1969), p. 56.

⁴² Veure el capítol 5 d'aquest treball.

⁴³ Pere Màrtir Armet (1770-1850). Es coneix molt poc la figura d'Armet. Sabem que va ingressar a l'Acadèmia de Ciències Naturals i Arts de Barcelona l'any 1816. Va ser professor de matemàtiques i cosmografia a l'Acadèmia entre 1822 i 1824. Al llarg de la seva trajectòria realitzà diversos treballs de geometria i sobre les propietats dels sistemes de numeració, la major part dels quals no es van publicar.

⁴⁴ *La Corona*, 27 de febrer de 1843. De tendència moderada, *La Corona* va representar durant els quatre mesos escassos de publicació els interessos dels sectors autodefinits com a monàrquico-constitucionals. Dirigida per Pau Piferrer, el consell de redacció el formaven, entre d'altres, antics col·laboradors de Balmes com Josep Ferrer i Subirana i Joaquim Puig i Esteve. Guillaumet (1993), p. 141.

⁴⁵ Josep Oriol i Bernadet (1811-1860). La figura d'Oriol i Bernadet ha estat poc estudiada. Sabem que era un dels principals arquitectes de la ciutat i director de varies obres públiques, entre altres, va dirigir la construcció del ferrocarril Barcelona-Granollers. Cal destacar que Oriol i Bernadet va treballar amb Pere Mata en l'edició d'una *Enciclopedia manual de ciencias, artes y oficios*, Barcelona, 1842. Sobre l'amistat entre Oriol i Bernadet i Cubí, aquest últim en parla a: Cubí, *Sistema* (1843), p. 111.

presidis (masculins i femenins) i a l'Hospital General de la ciutat.⁴⁶ L'objectiu d'aquestes visites era mostrar la utilitat de la nova ciència:

“(...) creemos muy del caso llamar la atención de nuestros compatriotas con el relato fiel de las expresadas visitas, e inducir de este modo a todos los amantes del saber a que acudan a unas lecciones, que tan inmensas ventajas pueden proporcionarles.”⁴⁷

A continuació es relata la visita al presidi d'homes de la ciutat, on Cubí es acompanyat per les autoritats i on examina el crani de diversos presoners i d'un menor:

“En el presidio de esta ciudad, después de haber indicado el Sr. Cubí el crimen por el cual varios de los presos sufrían su condena, el Sr. Comandante de aquel lugar dudoso aún de la verdad de una ciencia que, por la inspección de la superficie externa de la cabeza, podría descifrar el genio, talento y demás disposiciones de cada individuo, mandó llamar a un jovencito de unos diez años.”⁴⁸

Després d'examinar el crani del menor, així com “su temperamento, [i] su language natural”, l'article explica com Cubí va diagnosticar les capacitats, fins aleshores desconegudes, que tenia l'infant per a l'aprenentatge. Per demostrar la certesa del diagnòstic, l'examinà *in situ* de gramàtica, aritmètica i altres matèries i segons paraules del cronista “(...) en todas sus respuestas dio pruebas evidentes de haber sido exacto el juicio formado por nuestro apreciable frenólogo.” L'article continua relatant la visita de Cubí a “los Ángeles”, acompanyat també de l'autoritat del recinte, en aquest cas l'alcaid de la presó.⁴⁹

La crònica també comenta la reacció del públic assistent a la visita i l'èxit que tingué:

“Asombrados quedaron los concurrentes, porque no podían creer que cara tan inocente pudiese pertenecer a criatura tan mala. Pero el Sr. Alcaide [sic] narró una serie de hechos que corroboran los asertos del Sr. Cubí y con esto los dejó profundamente convencidos de la verdad de la Frenología.”⁵⁰

La primera part de l'article acaba amb el relat de les visites que Cubí va fer a la penitenciària, a l'Hospital i al departament d'expòsits. També esmenta les consultes que

---

⁴⁶ És important esmentar que a Barcelona aleshores hi havia 8 establiments penitenciaris: 2 presons militars (castell de Montjuïc i a les Drassanes), 1 presidi militar (a la Ciutadella), 1 dipòsit de detenció (a la Torre de Canaletes), 1 penitenciària per a dones, 1 presidi civil (des de 1842), 1 casa de correcció per a dones, pobres i nens i 1 presó pública inaugurada el 1839 (situada on avui es troba la plaça Folch i Torres). César Gómez Vázquez, *La presó pública de Barcelona durant l'etapa Isabelina (1833-1868)*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1997 (tesi doctoral inèdita).

⁴⁷ *La Corona*, 27 de febrer de 1843.

⁴⁸ *Ibidem*. No hem pogut esbrinar a quin dels 8 presidis de la ciutat es refereix el cronista, encara que és molt possible que fos la presó pública.

⁴⁹ No sabem quin dels centres penitenciaris tenia aquest nom, però potser que rebés aquest nom la casa de correcció per a dones, pobres i nens.

⁵⁰ *La Corona*, 27 de febrer de 1843.

el frenòleg realitzava a casa seva i on va rebre a les persones més notables de la ciutat, sense que Cubí cometés cap error en els seus diagnòstics segons especifica l'autor de l'article. Gràcies a un anunci que publicaria poc dies després al *Diario de Barcelona*, sabem que Cubí vivia al carrer Trentaclaus, núm. 57 (carrer avui desaparegut) i que les visites les realitzava de tres a cinc de la tarda; el preu de la visita era de 20 reals per als adults i 10 per als nens.⁵¹

No ens ha de passar per alt la importància d'aquestes visites, tant de les privades com de les públiques. Les visites a institucions públiques com presons i hospitals era una estratègia habitual dels frenòlegs. L'objectiu era prestigiar i legitimar la pràctica de la frenologia i la millor manera d'assolir aquesta legitimació era demostrar la utilitat social del nou coneixement. Concretament, els hospitals i les presons oferien als frenòlegs un gran nombre d'individus amb els quals practicar. D'altra banda, els malalts mentals i els presoners eren considerats 'casos extrems', és a dir, individus amb algun òrgan cerebral força desenvolupat, i, per tant, molt útils per a il·lustrar les possibilitats que oferia la frenologia. Durant aquestes visites, com hem vist en el cas de Cubí, les autoritats actuaven com a públic legitimador de la nova pràctica. En el proper capítol tractarem amb més detall les visites de Cubí als presidis.

El primer avís: la resposta de Jaume Balmes

A principis del mes de març, Cubí aconseguia programar un curs de frenologia a la ciutat de Barcelona. L'anunci del curs va aparèixer publicat el 2 de març al *Diario de Barcelona* i a *El Constitucional*. En els avisos, escrits pel mateix Cubí, apart de fer propaganda de la nova ciència, s'anunciava el 7 de març com a data de la primera lliçó. Pocs dies abans de l'inici del curs, Jaume Balmes va publicar en el primer número d'una nova revista que tenia com a objectiu la defensa de la religió catòlica un article sobre frenologia. La revista tenia per títol *La Sociedad* i estava íntegrament redactada pel mateix Balmes amb l'ajuda dels escriptors Joaquim Roca i Cornet (1804-1873) i Josep Ferrer i Subirana (1813-1843).⁵²

---

⁵¹ *Diario de Barcelona*, 2 març de 1843.

⁵² Joaquim Roca i Cornet (1804-1873), fou un continuador de la tradició doctrinal de l'antiga Universitat de Cervera, on hi estudià dret. Va ser redactor únic del *Diario de Barcelona* del 1831 al 1839 i, posteriorment, fundà les revistes religioses *La Religión* i *La Civilización*. Col·laborador de Balmes, era una de les figures claus de l'Escola Apologètica Catalana. La seva obra literària és de caràcter religiós, doctrinal i moral; Josep Ferrer i Subirana (1813-1843), catedràtic de dret natural a la Universitat de

La figura de Jaume Balmes és força complexa i controvertida. Clergue i pensador catòlic, Balmes va intentar fer compatible el catolicisme amb la realitat de la nova societat burgesa. Encara que sempre mantingué una actitud independent, Balmes compartia bona part del seu pensament amb el grup d'escriptors format per Joaquim Roca i Cornet, Josep Ferrer i Subirana, Joaquim Rubió i Ors i Josep Maria Quadrado. Aquest grup de pensadors és conegut com l'Escola Apologètica Catalana i tenien com a objectiu posar al dia la filosofia tradicional catòlica i adaptar-la a la nova societat industrial, seguint els passos dels apologistes francesos.

Malgrat que les idees de Balmes no destaquen per l'originalitat, va ser un atent observador de la realitat social que l'envoltava. Segons Josep Maria Fradera, Balmes va ser un defensor de la via de la industrialització, la qual creia irreversible, i estava convençut que calia desenvolupar una nova ciència social que estès al servei d'una política conservadora i que fos capaç de crear una situació d'ordre que fes de la religió un dels pilars essencials.⁵³ Amb aquest objectiu fundà a principis de 1843 la revista *La Sociedad*, de la qual va ser pràcticament l'únic redactor.

En el primer número de *La Sociedad*, publicat l'1 de març, apareixia un article d'onze pàgines titulat "Frenología" on Balmes feia un primer anàlisi de les idees de Cubí.⁵⁴ A aquest article el seguirien tres més que es van publicar el 15 de juny, i el 6 i 18 de juliol del mateix any. D'aquesta manera s'iniciava la primera polèmica pública entorn la figura de Cubí i la frenologia. Tal i com esmenta el mateix Cubí, des del primer moment se sentí atacat per Balmes:

"Apenas comencé en 1843 a propagar formalmente por España la frenología, cuando la impugnó el señor Balmes en un periódico que a la sazón publicaba quincenalmente denominado *La Sociedad*."⁵⁵

De totes maneres, malgrat la impressió de Cubí, el primer article de Balmes no és especialment crític ni amb la frenologia ni amb el mateix Cubí. Altra cosa són els articles posteriors. La religió per a Balmes era un dels pilars essencials que sostenia l'ordre social. En aquest sentit, l'actitud inicial de Balmes era la mateixa que adoptava davant qualsevol innovació: la de vigilant del respecte a l'ortodòxia catòlica. De totes

---

Barcelona (1838-1840), també formà part de l'Escola Apologètica Catalana. Col·laborà amb Roca i Cornet a *La Civilización*, des d'on defensà i divulgà les postures de l'escola apologètica francesa.

⁵³ Fradera (1996), p. 168.

⁵⁴ *La Sociedad*. Revista fundada i redactada pràcticament en la seva totalitat per Jaume Balmes. Es va publicar des del març de 1843 fins al setembre de 1844 amb l'objectiu d'actualitzar el pensament tradicional catòlic en el marc dels nous problemes que plantejava l'emergent societat industrial.

⁵⁵ Domènech (1977), p. 159.

Retrat de Jaume Balmes. Font: María Dolores Carré, Mercedes Farré, *Catálogo de la Exposición bibliográfica balmesiana organizada con motivo del I centenario de la muerte de Jaime Balmes (1848-1948)*, Barcelona, Diputación Provincial de Barcelona, 1948.

formes, com veurem tot seguit, el que realment preocupava a Balmes eren les conseqüències que es podien derivar per al ordre social dels principis i de la pràctica de la frenologia.

En aquest primer article, Balmes dóna per bons els dos primers postulats de la frenologia. Balmes no hi oposa cap objecció ja que queda fora de dubte la distinció entre l'esperit i el cos, quedant a bon resguard l'espiritualitat de l'ànima. Tampoc s'hi oposa a la idea de la localització dels diferents òrgans cerebrals, però defensa que la relació entre una zona del cervell i una determinada facultat de l'ànima s'ha de demostrar experimentalment. I remarca que la demostració pertany al domini de la fisiologia i no pas de la metafísica o de la psicologia, ni tan sols de la ideologia. L'article finalitza amb una demanda d'evidència experimental i amb el desig que amb l'evidència dels fets la frenologia assoleixi la dignitat de la ciència:

“Eliminada ya la dificultad que podría levantarse sobre la incompatibilidad de los principios frenológicos con la espiritualidad del alma, (...) falta ahora determinar si en realidad esta variedad de órganos existe; y además cuáles son las partes del cerebro donde se encuentra. (...) Estamos esperando con ansiedad hechos que sin duda acumulará en crecido número el señor Cubí en la obra que tiene anunciada; y

deseamos sinceramente que sean de tal naturaleza, que basten a disipar las dudas que suscitan todavía algunos sabios contra la frenología.”⁵⁶

A partir d'aquest primer article, la figura de Jaume Balme es va convertir en font de preocupació per a Cubí i per a la resta de frenòlegs catalans que van sorgir a partir de 1845.⁵⁷ Era la importància que Balme tenia a la societat catalana del seu temps el que donava valor a les seves crítiques i Cubí n'era molt conscient. Per a Edelmira Domènech la controvèrsia entre Balme i Cubí va tenir el seu origen en una diferència de llenguatge i, si es vol, en una diferència de mentalitats. Reduir, però, la controvèrsia a les discrepàncies entre els dos personatges i entendre-la com una polèmica fonamentalment teòrica impedeix veure que el que s'estava debatent era la possible amenaça que suposava la nova pràctica per al status de la religió dins de la societat. Tal i com afirma la mateixa Domènech, la missió que el mateix Balme s'havia proposat era avisar del possible perill que podia amagar l'activitat dels frenòlegs. Perill per a qui? No tant per a la religió, sinó per al sistema establert en el qual la religió era un dels pilars bàsics.⁵⁸

La controvèrsia amb Balme no va ser gaire diferent de les que s'estaven produint en altres ciutats industrials europees. El fet que la frenologia arrelés amb més força a les regions industrials que a les regions no industrialitzades no és cap casualitat. Potencialment, la frenologia podia desenvolupar el paper d'una nova 'religió racional' que proporcionés a la societat una nova moralitat secular, allunyada de l'antiga.⁵⁹ Es desfermà, per tant, una lluita soterrada entre la vella escola de metafísica ancorada en els plantejaments escolàstics i els partidaris de la nova ciència. Els plantejaments anti-metafísics dels frenòlegs eren àmpliament compartits per bona part dels sectors socials afins al programa il·lustrat. Des de finals del segle XVIII, a tot Europa s'havia estès un cansament vers la metafísica i el seu argot incompreensible, que arrelà especialment en el món anglosaxó. Segons els frenòlegs, les nombroses teories metafísiques conduïen a la

---

⁵⁶ *La Sociedad*, vol. I, 1 de març de 1843.

⁵⁷ Ens referim als dos grups que formen el que Edelmira Domènech anomena l'Escola de Frenologia Catalana. El primer que es va formar va ser el grup de Vilanova. Aquest grup va crear-se entorn la figura del frenòleg i col·laborador de Cubí, Magí Pers i Ramona. L'integraven també Teodor Creus i Corominas, Josep Pers i Ricart i Pau Mimó i Rebutós. El segon grup es va formar entorn la publicació *El Eco de la Frenología* i hi participaven Narcís Gay i Beyà, Joan Llach i Soliva i Julián González de Soto. Domènech (1977). Veure també el capítol 6 d'aquest treball.

⁵⁸“Misión importante de Balme fue la de señalar desde el principio, que la actividad de los frenólogos era un peligro, no tanto para la religión en sí, desde un punto de vista teórico, sino contra todo el sistema establecido, del que la religión formaba uno de sus pilares básicos.” Domènech (1977), p. 159.

⁵⁹ Cooter va més enllà i considera que la frenologia actuava de fet com una religió, ja que proporcionava un sistema complet de símbols i metàfores a l'igual que qualsevol religió. Cooter (1984), p. 190.

confusió i eren un obstacle per a l'avenç de la filosofia moral i de la societat. La crítica dels frenòlegs vers la metafísica anava acompanyada d'una defensa de l'empiricisme i de l'ús d'un argot a l'abast de tothom.⁶⁰ Aquesta actitud, expressió en part d'una nova forma d'anti-intel·lectualisme i, per tant, d'anti-elitisme, era percebuda amb inquietud pels sectors més conservadors de la societat.⁶¹

Com acabem de veure, Catalunya, una de les regions industrials més importants del sud d'Europa, no fou aliena a aquest context. En el context català, aquest enfrontament va ser reproduït pels membres de l'Escola Apologètica, formats gairebé tots a l'antiga Universitat de Cervera, i pels frenòlegs i altres afins a la doctrina de Gall. Des de la intervenció de Balmes, la religió i de la defensa dels postulats de la metafísica van estar en el centre de les polèmiques que els frenòlegs catalans van mantenir amb els membres de l'anomenada Escola Apologètica Catalana. Malgrat que la lluita era entre dues maneres d'explicar el funcionament de la ment i la relació cos-ment, també es tractava d'un enfrontament entre dues formes molt diferents de concebre l'accés al coneixement.

La presentació en societat de Cubí: el curs a la Casa de Convalescència

Com hem dit anteriorment, l'avís del primer curs de frenologia que Marià Cubí va impartir a Barcelona va sortir publicat en diversos diaris barcelonins. En concret, l'anunci publicat pel *Diario de Barcelona* va aparèixer un dia després que es publicqués l'article de Jaume Balmes. L'avís consistia en una breu exposició de les virtuts de la frenologia:

“A más de hacernos conocer positivamente desde nuestra infancia la carrera o misión a que nos tiene Dios destinados en este mundo, danos la frenología acierto en la elección de gobernantes, de marido o esposa, de amigos, compañeros, criados, por cuya razón no hay estado ni condición alguna, a la cual no sea supremamente útil esta ciencia. Establece también los verdaderos principios sobre que debe fundarse la educación, el gobierno, los deberes y los derechos del hombre, considerado como criatura física, religiosa, moral e inteligente. Resuelve, con aprobación universal, y funda sobre las bases de verdad eterna, las cuestiones sobre “libre albedrío, responsabilidad, voluntad, población, economía política, legislación, delitos, y penas” y otras que hace siglos tienen los ánimos de grandes y filantrópicos moralistas, divididos y desasosegados.”⁶²

---

⁶⁰ de Giustino (1975), p. 36.

⁶¹ Cooter (1984), p. 32, 263.

⁶² *Diario de Barcelona*, 2 de març de 1843.

D'aquesta forma, la frenologia era presentada com una eina basada en la "verdad eterna", útil per a la resolució de qualsevol conflicte social i/o individual. En el mateix avís també s'anunciava que el curs començaria el dimarts 7 de març a la una de la tarda,⁶³ que constaria de 18 lliçons d'una hora de durada que s'impartirien els dimarts, dijous i dissabte de cada setmana a la Casa de Convalescència de l'Hospital de la Santa Creu, també coneguda com a Hospital de Sant Pau.⁶⁴ El curs es va acabar el dissabte 22 d'abril i van assistir-hi, segons el mateix Cubí, entre 250 i 300 persones:

"(...) un número que se consideraba muy extraordinario atendidas tantas desfavorables circunstancias como militaban en contra. Era entre ellas la poderosísima de hacer muy poco tiempo que Barcelona había sido bombardeada, y sus habitantes vejados de mil maneras."⁶⁵

Pel que fa a la composició del públic assistent, tenim algunes dades que ens permeten fer-nos una idea. Cada vegada que finalitzava un curs, Cubí demanava als assistents que li lliuressin cartes en què es donés testimoni de la vàlua del curs i del bon profit que n'havien tret. D'aquesta manera, Cubí aconseguia una mena de certificats que després publicava en els seu llibres. Gràcies a aquestes cartes, podem apropar-nos a la composició del públic assistent als cursos. En concret, al curs que ens referim trobem cartes elogioses signades pels següents individus (tots ells homes):

"CARTA PRIMERA: Francisco Barret, abogado
                                     José Prats, abogado
                                     Ramón de Miquelerena, escribano público
                                     Canuto Zevallos, relator
                                     Félix Maria Falguera, auditor de guerra

---

⁶³ El curs estava previst que comencés el 2 de març, però va haver de ser retardat perquè per al dia 6 de març estaven previstes eleccions a les Corts. Veure: *El Papagayo*, 26 de febrer de 1843 i la cita que introdueix aquest capítol.

⁶⁴ L'Hospital de la Santa Creu i de Sant Pau va ser l'únic hospital que la ciutat va tenir durant els cinc segles posteriors a la seva construcció, iniciada l'any 1401, fins que a principis del segle XX va esdevenir insuficient per a la nombrosa població de la ciutat. La Casa de Convalescència era una institució annexa a l'Hospital, però de propietat i funcionament autònoms. Estava destinada a aixoplugar, uns dies, els malalts donats d'alta a l'Hospital que no es trobaven en prou bones condicions físiques. Des de l'any 1930 és la seu de l'Institut d'Estudis Catalans i de la Biblioteca de Catalunya. Veure: Josep Danon, *El Hospital General de la Santa Cruz de Barcelona*, 1967, Barcelona, Universitat de Barcelona (tesi doctoral inèdita); *L'Hospital de Santa Creu i de Sant Pau: l'Hospital de Barcelona*, Barcelona, editorial Gustavo Gili, 1971.

⁶⁵ Cubí, *Sistema* (1843), p. 301, nota 382. En altres llocs Cubí dona com a nombre d'assistents 102 alumnes. La disparitat es deu a què no tots els assistents estaven inscrits, ja que cada persona inscrita podia portar a qui volgués; per exemple, la dona i els amics: "Hubo 102, però como tenía cada uno la facultad de acompañar a las lecciones las Señoras que gustase, y siempre que se pidiese de antemano, los amigos que quisiera, hubo constantemente de 250 a 300 concurrentes." *Ibidem*.

Per a un llistat complet dels cursos que Cubí va donar i del nombre d'assistents veure: Marià Cubí, *Polémica religioso-frenológico-magnética*, Barcelona, Impr. de José Tauló, 1848, apèndix 9, p. 251-252.

CARTA SEGUNDA: Dr. Antonio Vila, catedrático de la Universidad de Barcelona
Dr. Joaquin Pesquer, catedrático de la Universidad de Barcelona
Marcos Rovira, médico del Hospital General de Barcelona

CARTA TERCERA: Juan Bosch y Renart, cursante de química
C. Sirarol, cursante en el 6º año de medicina y cirugía
Clemente Molins, chocolatero
Juan Pla, artista
R. Pou, corredor
F. Molins, comerciante
José Martí y Vintró, bachiller en medicina y cirugía
Juan Montéis, estudiante para el comercio
Francisco Jubés, pasante de escribano
Lorenzo Pujol, profesor estudiante
Verger Tito, cursante para el comercio
Mariano Rodríguez, profesor de lenguas modernas
José Oriol, arquitecto
José Zambrano y Viana, primer comandante de infantería
Celestino Cusachs, cursante en medicina
Luis Golivart, médico cirujano
Jaime Salvador, archivero del Hospital General
Ramón Prats, bachiller en leyes
José Macaya, bachiller en medicina

CARTA CUARTA: Pedro Vieta.”⁶⁶

En total van signar 28 persones, entre les quals ens trobem amb metges i catedràtics d'universitat, professionals liberals, estudiants de medicina, dret i comerç, funcionaris i comerciants. En definitiva, els assistents al curs de Cubí eren majoritàriament membres de les classes mitjanes i artesans atrets per les novetats científiques i per tot allò que suposés un progrés per a la societat i, podem suposar, molts d'ells d'adscripció política majoritàriament liberal, com ens ho demostra el fet que hi figuri entre els assistents el catedràtic Antoni Vila, el qual seria depurat de la universitat el maig de 1844 juntament amb Pere Felip Monlau i Francesc Castanys.⁶⁷

El fet que el primer curs de frenologia a Barcelona s'impartís en un espai tan distingit com l'hospital de la ciutat és una dada d'enorme transcendència per a valorar l'expectació que aixecava la frenologia a la societat barcelonina de l'època.⁶⁸ Evidentment, l'elecció de l'espai no sembla que fou arbitrària. Al llarg del segle XIX, l'hospital emergí com a un espai diferenciat i de caràcter marcadament 'científic' i, per

⁶⁶ Cubí, *Sistema* (1843), p. 313-315.

⁶⁷ Antonio Palomeque, *Los estudios universitarios en Cataluña bajo la reacción absolutista y el triunfo liberal hasta la reforma de Pidal: 1824-1845*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1974, p.701-706. Citat a Jorba (1984), p. 24.

⁶⁸ No hem trobat constància que es produís cap queixa pública pel fet que el curs s'impartís a l'hospital de la ciutat.

tant, es convertí en un espai que ajudava a legitimar noves pràctiques. Així doncs, la frenologia va ser rebuda per bona part de la societat barcelonina, i també per gran part de la comunitat científica i mèdica, com una pràctica nova, científica, modernitzadora, i, sobretot útil per a la millora de les persones i de la societat.

L'estratègia de Cubí presenta un paral·lelisme força raonable, malgrat les diferències, amb la del metge anglès John Elliotson,⁶⁹ gran defensor de la frenologia i del mesmerisme com a ciències i instruments de reforma de la medicina.⁷⁰ Elliotson, professor de medicina a l'University College of London, entre l'agost de 1837 i el maig de 1838 va portar a terme una sèrie d'experiments privats per a estudiar a fons els efectes d'un nou coneixement, en aquest cas el mesmerisme, en els seus pacients. Un cop acabats els experiments, convençut de la utilitat del mesmerisme, va realitzar una sèrie de demostracions públiques a la sala de conferències i al teatre de cirurgia de l'University College Hospital.

L'objectiu d'Elliotson era trobar una explicació fisiològica i física del mesmerisme i dels seus efectes, mitjançant l'aplicació del mètode científic. D'aquesta forma, Elliotson estava convençut que aconseguiria evitar les explicacions basades en la superstició, la màgia, o l'acció de la divina providència o dels esperits. Un dels seus objectius era demostrar a través dels seus experiments públics que el mesmerisme podia coexistir amb la pràctica hospitalària. D'aquesta manera, revestia les noves pràctiques de l'autoritat i professionalitat que els concedia el fet de ser reconegudes com a ciència.⁷¹ De la mateixa manera que Elliotson, però cinc anys després i a Barcelona, Cubí també esperava obtenir l'aprovació i reconeixement de professionalitat i autoritat per a la seva activitat com a frenòleg utilitzant un espai, que com la Casa de Convalescència, estava consagrat a la pràctica científica.

---

⁶⁹ John Elliotson (1791-1868). Metge anglès, professor de pràctica de la medicina a l'University College of London des de 1831 assolí una gran reputació dins de la professió. Fundador de la Phrenological Society, també va ser escollit com a president de la Royal Medical and Chirurgical Society of London. Des de 1838 es destacà per defensar l'estudi *científic* del mesmerisme. Teòric del freno-mesmerisme, va fundar un hospital mesmèric i la revista freno-mesmèrica *The Zoist*. Veure l'edició de 1973 de *The Dictionary of National Biography*, Oxford, 1882, Oxford University Press, vol. IV, p. 682-684.

⁷⁰ Winter (1998), p. 53-55, 93-95.

⁷¹ "(...) the University College surgical theatre was a site at which the surgeon's separateness from, and authority over, the public body was theatrically demonstrated. Thus for Elliotson to use the surgical theatre at UCH as the site for his mesmeric displays was to appeal to the assertions of professionalism and authority which had been built into this theatre." Winter (1994), p. 324.

El 9 de març apareixia un article al diari *La Corona* signat per Joaquim Pascual, metge de Mataró.⁷² L'article era la resposta al publicat anteriorment per Oriol i Bernadet i el seu objectiu era, malgrat reconèixer l'èxit que estava obtenint Cubí, posar en dubte la veracitat de la frenologia i d'altres pràctiques com el magnetisme animal i l'homeopatia:

“Podrá tal vez parecer ertoporáneo [sic] o ridículo o si se quiere pueril el pretender embarazar la brillante marcha con que en este momento el señor Cubí con los hechos y con una hermosa teoría ha llamado la atención general hacia una ciencia tan digna de ser cultivada.”⁷³

Pascual basava els seus arguments en uns articles extrets de la publicació francesa *Gazette Medicale de París*, la qual citava uns suposats informes realitzats per la “Academia de Medicina” i per la “Academia de Ciencias Morales y Políticas” de París. Les objeccions principals se centraven en la dificultat de comprovar els fets que la frenologia exposava com a prova de veritat. Concretament, la dificultat de verificar l'existència dels òrgans cerebrals que s'associaven a cadascuna de les facultats mentals, així com d'assegurar-ne la seva localització. Pascual, tot i que acceptava la relació entre el cervell i les facultats morals i intel·lectuals, insistia en la falta de proves per a l'existència de l'òrgan relacionat amb la propensió congènita al crim i que segons els frenòlegs explicaria el comportament dels criminals. Per últim, Pascual demanava que la frenologia passés una nova prova que demostrés la seva veritat, el seu caràcter científic, mitjançant fets verificables, comprovables i, per tant, controlables:

“(…) no he titubeado en escribir este artículo con el único objeto de que la cuestión Frenológica pase en Barcelona por una nueva prueba de la verdad que se supone encierra, para poder publicar sin escrúpulo y a boca llena su excelencia, y dar por otra parte un afectuoso testimonio de admiración de respeto y de gratitud a nuestro sabio e ilustre propagador.”⁷⁴

Per a Pascual, si es demostrés el caràcter científic de la nova pràctica, aquesta es convertiria en una eina molt útil per a defensar la societat (és a dir, les elits) d'aquells que atempten contra la propietat i l'ordre social. Es convertiria per tant en una magnífica eina per a millorar el control social.

---

⁷² De Joaquim Pascual només sabem que exercí a Mataró durant la primera meitat del segle XIX i que col·laborà en el *Diario General de Ciencias Médicas*. Josep M. Calbet i Camarasa i Jacint Corbella, *Diccionari biogràfic de metges catalans*, vol. II, Barcelona, Rafael Dalmau, 1981, p. 188.

⁷³ *La Corona*, 9 de març de 1843, p. 3.

⁷⁴ *Ibidem*.

Tot i que sembla que la crítica de Pascual no va rebre el recolzament esperat, sinó que més aviat aquest havia anat “contra la corriente”,⁷⁵ la resposta de Cubí no es va fer esperar. El 13 de març apareixia publicada a *La Corona* una carta seva on es defensava de les acusacions de Joaquim Pascual, rebatent-les una a una. És interessant comprovar com Cubí es distancia de la psicologia, branca de la filosofia amb la que, segons Cubí, la frenologia no té res a veure:

“Extraño es que hable de psicología el Sr. Pascual, con la cual la frenología nada tiene que ver directa ni indirectamente. La psicología explica la esencia y propiedades del alma según las creen o conjeturan los psicólogos; la frenología solo pretende explicar los efectos de esta alma según se ve y se palpan, en la parte externa del cráneo. La frenología se separa del dominio de la creencia y de la conjetura, reduciendo los límites de su jurisdicción solo á hechos de observación como los que notó el Sr. Oriol y Bernadet y otros hombres de igual mérito y veracidad.”⁷⁶

Amb aquesta afirmació, Cubí reclama per a la frenologia l'estudi dels efectes de l'ànima mitjançant fets experimentals; es desmarcava així, dels plantejaments de les escoles metafísiques fonamentats en creences i conjectures i no pas en fets. Com veurem més endavant en aquest treball, molts metges progressistes, com Mata, Monlau i d'altres, es van sentir identificats amb aquest discurs.⁷⁷

El curs de Cubí va generar més respostes. Un dia després de finalitzar el curs, el *Diario de Barcelona* publicava un segon article de Pere Vieta que tornava a signar sota el pseudònim “M.M.”. A diferència del primer, el contingut del segon article de Vieta és una defensa i una exposició clara dels objectius de la frenologia:

“La voz frenología, que vale lo mismo que si dijésemos ciencia del espíritu, no es una impostura como muchos creen, es una ciencia de indagación que al paso que reconoce ya muchas y grandes verdades, también está sujeta a errores, pudiéndose decir que esto le es común con todas las demás ciencias, pues que ninguna hay que haya llegado al colmo de las verdades: todas necesitan continua indagación, todas han de corregir errores a menudo.(...) [la frenología] es el mejor sistema de filosofía mental que se ha inventado; las afecciones morales, las pasiones, los vicios, las

---

⁷⁵ L'expressió està extreta d'un comentari que anys després va realitzar el conservador Josep Maria Riera i Comas a la seva voluminosa obra *La frenología y el siglo* (1852). A continuació reproduïm el comentari venter: “Nótese que cuando el señor Pascual publicaba éstas y otras observaciones (9 de Marzo de 1843) las ideas de Cubí gozaban en Barcelona del frescor de la primera alborada, y arrastraban en pos de sí a muchos incautos. El señor Pascual tuvo que luchar contra la corriente que era entonces muy impetuosa (...)", a Josep Maria Riera i Comas, *La frenología y el siglo, o sea: Refutación radical de las ideas que sirven de base a la craneología, cerebroscopia, frenología en general y además farsas por el estilo; y refutación de los sistemas frenológicos de Gall, Spurzheim, Combe, Caldwell, Broussais, Vimont, Fossati, Cubí, y otros muchos; con pruebas evidentes e irrecusables*, 3 vols., Barcelona, Imprenta de José Gorgas, 1852, t.. I, p. 110.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ Veure capítol 5.

virtudes quedan mejor clasificados de lo que habían hecho los metafísicos, los moralistas, los jurisconsultos, etc.”⁷⁸

El canvi en l'opinió de Vieta vers la nova pràctica és substancial. Les demostracions públiques de Cubí durant els últims mesos havien modificat les reserves inicials de Vieta i el seu recolzament suposava un bon aval per a la frenologia.⁷⁹ Anys després, Cubí recordaria el primer article de Vieta com l'únic intent que s'havia produït a Espanya d'atacar científicament la frenologia.⁸⁰ De totes formes, malgrat aquesta evolució, Vieta tornava a signar sota pseudònim, a la vegada que no tenia inconvenient en confessar ser l'autor de l'article en una carta privada dirigida a Cubí que va aparèixer reproduïda pocs mesos després a la primera edició del *Sistema*.⁸¹ La reserva de Vieta a signar per segona vegada ens reafirma en la idea que se sentia incòmode defensant públicament la frenologia.

Religió versus frenologia? La segona sèrie d'articles de Jaume Balmes

Després del bombardeig de Barcelona per Espartero a principis del mes de desembre, la ciutat recobrava el seu ritme habitual, però l'ambient que es respirava ni molt menys era de calma política. Les mesures repressives que s'havien adoptat per controlar la ciutat havien unit els diferents partits (progressistes, moderats i republicans) i les diferents classes socials en contra del Regent. Durant la primavera de 1843, una nova crisi de govern es va convertir en la guspira que provocà un aixecament generalitzat a moltes ciutats espanyoles que acabaria amb la caiguda i exili d'Espartero. Les revoltes i aixecaments se succeïren a moltes poblacions catalanes i de tot l'Estat. El 5 de juny esclatava la revolta a Barcelona i de nou els esdeveniments polítics dificultaven la campanya de divulgació de Cubí. Fins al mes de novembre de 1843 no tenim notícies que Cubí pogués realitzar cap curs.

---

⁷⁸ *Diario de Barcelona*, 23 d'abril de 1843.

⁷⁹ Cubí considerava que aquest article tenia un gran valor: “vale por mil”. Cubí, *Documentos* (1846), p. 35.

⁸⁰ “El sabio y eminente facultativo [Vieta] que dirigía sus tiros, tuvo la hidalga magnanimidad de darse por vencido con no volver a replicar a la primera respuesta que se le presentó. Que yo sepa, esta es la sola vez que en España se haya hecho la tentativa de atacar científicamente la Frenología.” Cubí, *Polémica* (1848), p. 122.

⁸¹ Veure Cubí, *Sistema* (1843), p. 315. Havia estat publicada la carta amb permís de Vieta? A falta de dades que demostrin el contrari, hem de suposar que sí. Almenys l'apèndix C del *Sistema*, en el qual es publiquen algunes les cartes de suport que Cubí havia rebut, té aquest encapçalament: “CARTAS que recibió el autor, con el expreso permiso de que se sirviese de ellas como mejor le pareciera, concludido el curso que dio de Frenología en Barcelona, desde el 7 de marzo hasta el 22 de abril de 1843.” *Ibidem*.

Tanmateix, la repercussió de les activitats de Cubí a Barcelona havia estat força important, més si tenim en compte que la situació política no ajudava gens. Prou important com per a què Balmes decidís publicar una segona sèrie de tres articles titulada “Estudios frenológicos” que van aparèixer a *La Sociedad* els dies 15 de juny, i 6 i 8 de juliol. Aquests articles són publicats per Balmes amb una certa pressa i contenen una explícita defensa de la religió enfront les possibles desviacions herètiques en què pugui caure la frenologia.⁸² Després de l'èxit del curs de frenologia, Balmes tenia clar que les idees dels frenòlegs podien minar els principis i valors que regien la societat. A diferència del primer article publicat mesos abans, el to d'aquests és menys conciliador, es marquen més les distàncies i Balmes no s'està de recriminar i fins i tot de rebutjar alguns dels supòsits frenològics; en especial, aquells que tenen alguna implicació social. Balmes, que tenia al cap aquells principis que regeixen la societat i que podrien ser qüestionats per la frenologia, invoca la religió i la seva defensa per oposar-se a algunes de les idees exposades per Cubí.

El contingut del primer article és més científic que no pas els altres dos. Es tracta d'una revisió dels sis principis frenològics ja iniciada a l'article de març i n'és la continuació. Després de recordar de nou els sis principis frenològics, s'analitzen un per un els quatre últims. En referència al tercer, qüestiona l'argument analògic que usen els frenòlegs per a defensar l'existència de múltiples òrgans cerebrals. Segons aquest argument, a l'igual que a cada sentit li correspon un òrgan sensorial, és lògic pensar que a cada facultat de l'ànima li correspon un òrgan diferent del cervell. Segons Balmes, aquest argument és molt feble i dubtós i addueix que les raons de la natura per a multiplicar els òrgans sensorials no existeixen pel que fa a les facultats de l'ànima. L'argument de Balmes tampoc no és molt més sostenible que el dels frenòlegs. En referència al quart principi frenològic, que relaciona la mida d'un òrgan cerebral amb la mesura de la seva potència, posa en dubte que només amb la inspecció del crani es pugui assegurar que la mida del crani és determinant. Pel que fa al cinquè i sisè principis no hi presenta cap objecció. Un cop ha mostrat la disconformitat amb alguns dels aspectes de la teoria, Balmes n'examina la pràctica. Afirma que l'anàlisi d'una

---

⁸² Les mateixes paraules de Balmes confirmen la necessitat que sentia de publicar amb certa urgència els articles: “[sobre la frenologia] Es tal su importancia y tan graves y delicados los puntos a que se refiere, que, habiéndose ventilado extensamente en esta capital, en ocasión muy reciente, no podemos permitir que las graves cuestiones que de ella surgen pasen desapercibidas y sin las correspondientes aclaraciones.”. *La Sociedad*, vol. I, 15 de juny de 1843.

multiplicitat d'òrgans es força complex i que l'examen de la superfície d'una zona del crani no pot ser concloent pel que fa a la capacitat de l'òrgan que allà es localitza, ja que com que qualsevol òrgan té volum només s'estarà examinant una part i, per tant, l'anàlisi serà parcial.

El segon i tercer articles difereixen substancialment del primer. Ara l'objectiu no és qüestionar la veracitat o verificabilitat dels principis frenològics, sinó tractar aquells aspectes de la teoria que suposen una amenaça per als principis religiosos i morals que sustenten la societat. En paraules del mateix Balmes:

“Sin embargo, como la cuestión puede ser mirada bajo distintos puntos de vista, y además es mucha la trascendencia de todo cuanto concierne a relaciones morales, bueno será que examinemos la frenología con respecto a la moral; no sea que deslizándose equivocaciones peligrosas sufra menoscabo alguno de los grandes principios sin los cuales no puede vivir ni la sociedad ni el individuo.”⁸³

Segons Balmes, amb les objeccions exposades a l'article publicat el mes de març i en el primer d'aquesta sèrie, s'havia evitat la introducció del materialisme a través de les idees frenològiques. Ara calia “cerrar la puerta al fatalismo.” Per a Balmes, les idees dels frenòlegs negaven el lliure albir. L'argument és el següent: si com afirmen els frenòlegs, l'home està dotat de diferents inclinacions o instints; i si cadascun d'aquests instints es correspon a un òrgan del cervell i si la mida d'aquest òrgan està en relació a la seva potència, aleshores es pot deduir que l'ésser humà no es pot sostreure de les seves inclinacions. Acceptar això significaria negar la responsabilitat de l'individu davant les lleis i la societat, i, per tant, on quedaria la responsabilitat del criminal?⁸⁴

Els articles de Balmes de l'estiu de 1843 van ser un punt de referència per als frenòlegs catalans. Des d'aquest moment sobre l'obra divulgadora de Cubí i dels altres frenòlegs planejaria l'ombra de Balmes i alimentaria molts dels atacs que rebrien en el futur. Però, quina va ser la repercussió immediata i real d'aquests articles? És a dir, fins

---

⁸³ *La Sociedad*, vol. I, 15 de juny de 1843.

⁸⁴ Citem les paraules del mateix Balmes: “Si directa o indirectamente se ataca el libre albedrío, si atribuyendo sobrada influencia a los órganos cerebrales se establece la existencia de propensiones irresistibles, la buena moral se destruye, *la Sociedad* [sic] peligra, la dignidad del hombre desaparece, (...) se viene a parar al fatalismo orgánico, sean cuales fueren los nombres con que se le revista. En tal caso los asesinos de profesión estarán tocados de la demencia que procederá de la preponderancia del órgano de la destructividad; los rateros y salteadores de caminos, de la demencia que dimanará del órgano de la adquisividad; los licenciosos, de la que resultará del órgano de la amatividad; los glotonos y borrachos, de la que nacerá del órgano de la alimentatividad; y así andaremos excusando todos los crímenes, declararemos injustas todas las leyes penales, se convertirán los hombres en máquinas que, si funcionan mal, será porque se ha desarreglado alguna rueda. ¿A qué castigar una máquina? Sólo se debe tratar de componerla. Ese fatalismo que estamos combatiendo se derrama por diferentes partes de la ciencia frenológica.” *La Sociedad*, vol. I, 18 de juliol de 1843.

a quin punt la postura de Balmes va contribuir al ‘silenci públic’ dels metges catalans respectes la frenologia i, posteriorment, el magnetisme animal? El cert és que és que a partir de gener de 1844 no van tornar a aparèixer articles a la premsa de personalitats científiques i/o mèdiques destacades de la societat catalana. Ni tan sols quan la polèmica sobre les pràctiques de Cubí com a magnetitzador va omplir les pàgines de la premsa barcelonina durant la primavera de 1845. Aquest ‘silenci públic’ dels acadèmics catalans va ser prou eloqüent i es va estendre fins a la mort de Cubí. Vol dir això que els acadèmics no estaven interessats en les noves pràctiques? Difícilment podríem respondre aquesta pregunta afirmativament, ja que com veurem més endavant alguns d’ells (com ara els metges Fèlix Janer, Joan Ribot, Pere Felip Monlau o Pere Mata) les ensenyaven, comentaven i/o en feien una anàlisi crítica i constructiva, apropiant-se de moltes de les idees contingudes en elles. Això sí, dins de les aules universitàries o bé en textos acadèmics: és a dir, en espais amb poca o cap repercussió pública.⁸⁵

No creiem que la repercussió dels articles de Balmes expliqui aquest ‘silenci’ dels metges catalans. Això sí, els seus articles van servir per a reforçar amb més arguments i autoritat les postures contràries a la frenologia del sectors conservadors.⁸⁶ Però el ‘silenci’ dels metges s’explica millor si tenim en compte el canvi cultural que es va produir a tot el país a partir del desembre de 1843. Des de l’aixecament de Barcelona el 5 de juny, Catalunya era governada per una Junta Suprema. L’incompliment per part del nou govern de Madrid dels acords a què havia arribat amb la Junta provocà una nova revolta o bullanga a Barcelona, coneguda amb el nom de Jamància.⁸⁷ La revolta, protagonitzada per la petita burgesia i les classes populars, es va estendre a altres ciutats catalanes de tradició liberal, com Reus i Figueres.

Aquests vegada l’alta burgesia, força espantada per les proporcions que havia adquirit la revolta, va arrencar-se amb els militars. Barcelona tornà a ser bombardejada durant gairebé tres mesos i capitulà el 19 de novembre: era la fi de la

---

⁸⁵ Veure el capítol 5 d’aquest treball.

⁸⁶ Per exemple, en les futures controvèrsies de Cubí amb el grup d’apologistes catalans, aquests es recolzaran sovint en les idees de Balmes.

⁸⁷ Segons Cèlia Romea, el mot “Jamància” és probablement d’origen gitano i té el mateix origen que el mot popular “jalar”. Cèlia Romero Castro, *Barcelona romàntica y revolucionaria. Una imagen literaria de la ciudad, 1833-1843*, Barcelona, Publicacions Universitat de Barcelona, 1994. Un relat contemporani dels fets es pot trobar a *Diario de los Sucesos de Barcelona en setiembre, octubre y noviembre de 1843*, Barcelona, Pablo Riera, 1843.

revolta i l'inici d'un canvi polític i cultural a Catalunya.⁸⁸ Com veurem en el proper capítol, la desfeta de desembre de 1843 suposà un canvi en la correlació de forces dins de la intel·lectualitat catalana que comportà un trencament amb la tradició cultural liberal. Aquest canvi fou un escull molt més important per a Cubí i per al futur de la frenologia a Catalunya que no pas els articles de Balmes.

Conclusions

Durant el curt i intens període de temps que acabem d'analitzar, la frenologia va entrar a formar part de la vida dels barcelonins. L'arribada de Marià Cubí a Barcelona, després d'haver residit durant vint-i-un anys als Estats Units, Cuba i Mèxic, va ser el punt de partida del procés de popularització de la nova ciència. En la frenologia, els ciutadans de Barcelona hi van veure un entreteniment i una curiositat, però també una font de coneixement sobre l'ésser humà i la seva constitució i, en últim terme, sobre la societat –entesa aquesta com a agrupació d'individus.

Malgrat que l'arribada de Cubí a Barcelona es va produir en un moment força tens en la vida social i política de la ciutat i, en general, de tot Catalunya, els barcelonins van rebre amb entusiasme la frenologia i el seu principal divulgador. La cultura progressista que encara dominava la vida cultural barcelonina va permetre a Cubí desenvolupar les activitats típiques de qualsevol frenòleg nord-americà. Entre d'altres, cal destacar la realització d'exàmens cranioscòpics a particulars, alguns d'ells persones influents de la vida cultural de la ciutat; les visites a les presons i a l'hospital de la ciutat acompanyat de les respectives autoritat amb l'objectiu de legitimar la nova pràctica; i la realització d'un curs davant d'una nombrosa audiència formada majoritàriament per homes i dones que pertanyien a les classes mitjanes. Totes aquestes activitats tenien com a objectiu donar a conèixer la nova ciència, alhora que es buscava prestigiar-la mostrant la seva utilitat com a eina de millora individual i social.

Aquest últim aspecte de la frenologia no va escapar a l'atenta mirada de Jaume Balmes. Malgrat que la frenologia podia ser usada com a una eina de control social, Balmes també va ser conscient del perill que podia suposar per a l'ordre establert. Al cap i a la fi, la frenologia podia ser considerada una autèntica 'religió racional', fet que

---

⁸⁸ Veure Manel Risques, "La configuració d'una cultura burgesa", a Manel Risques (dir.), Àngel Duarte, Borja de Riquer, Josep M. Roig Rosich, *Història de la Catalunya contemporània*, Barcelona, Pòrtic, 1999, 143-150, p. 143-145; Fontana (1998), p. 290-295.

implicava un clar desafiament al lloc que la religió ocupava a la societat i, per tant, en última instància, un desafiament a l'estabilitat de l'ordre social.

Els articles de Balmes van causar preocupació entre els frenòlegs i en particular a Marià Cubí. Més enllà de les acusacions de fatalisme i materialisme llençades contra la nova ciència, el que preocupava a Cubí era la posició intel·lectual que ocupava Balmes a la societat catalana. No creiem, però, que la postura de Balmes fos tan influent com els frenòlegs s'imaginaven. Com veurem en el capítol següent, l'absència dels metges catalans en les controvèrsies sobre la frenologia a la premsa es va accentuar encara més després dels fets de 1844. De fet, creiem que es pot parlar d'un 'silenci públic' dels metges catalans. Aquesta actitud no s'explica només com el resultat dels atacs de Balmes a la frenologia: més aviat creiem que el canvi en la correlació de forces dins del món cultural català que tingué lloc després la Jamància fou un element decisiu.

2

“The usefulness of Phrenology”: les noves ciències i el nou context polític i cultural

“The usefulness of Phrenology shines in all its brilliancy; because it teaches man, to a very great extent, how far he can improve. (...) It teaches him how his desires are uncontrollable or can be resisted and guided by mental or external checks, and how far he is able or unable to perform an action, or follow a course of conduct; thus furnishing him data to obtain a knowledge of that condition for which God designed him.”

Marià Cubí, *Phrenology. A lecture delivered before the Woodville Lyceum Association*, Boston, 1840, p. 19.

Introducció

Tal i com mostra la cita que encapçala aquest capítol, Cubí estava convençut de la utilitat de la seva ciència per a portar a terme les reformes que necessitava la societat. Tanmateix, la voluntat reformista de Cubí, compartida per la major part de frenòlegs catalans, es va veure estroncada pel nou context polític i cultural que emergí una vegada es va acabar amb l'última de les gran bullangues, la Jamància.¹ Efectivament, l'inici de l'anomenada Dècada Moderada suposà un fort cop per a la tradició liberal progressista que havia dominat durant el període anterior. Una nova cultura conservadora, produïda sobretot per un reduït grup de joves intel·lectuals encapçalats per figures com Joan Mañé i Flaquer o Pau Piferrer, esdevingué dominant i deixà poc espai per a la formulació d'alternatives, fins i tot dins de l'àmbit del liberalisme d'ordre.

El nou context polític no era, per tant, favorable per a la popularització d'una ciència que, com hem vist, anteriorment ja havia aixecat prevencions entre els sectors més conservadors de la classe dirigent. D'altra banda, la partença de figures tan importants com Pere Mata o Pere Felip Monlau, partidaris de l'estudi seriós de la frenologia i el magnetisme animal, i la animadversió manifesta que el grup de joves

---

¹ Sobre els frenòlegs catalans i el seu programa reformista, veure el capítol 6.

intel·lectuals conservadors tenia cap a la frenologia són elements que contribuïren a la marginació dels practicants de les noves ciències –en especial, a la figura de Cubí.

Probablement com a conseqüència del clima especialment tens que es vivia a Barcelona, després de la Jamància Cubí va optar per continuar la seva campanya de divulgació per la resta de Catalunya. Alguns dels cursos que realitzà a les viles catalanes són una bona font per a apropar-nos a la seva pràctica com a frenòleg. En concret, els testimonis que ens proporciona el mateix Cubí de les visites que realitzà a principis de 1844 a Vilanova i la Geltrú i a Vilafranca del Penedès són especialment rellevants i ens permeten comprovar la importància del discurs reformista en la pràctica dels frenòlegs.

Per últim, en aquest capítol ens apropem als primers experiments de magnetisme animal que va realitzar Marià Cubí juntament amb el també frenòleg Magí Pers durant la tardor de 1844. Amb aquests experiments, Cubí i Pers buscaven convèncer-se de l'existència dels fenòmens magnètics i, sobretot, de la utilitat terapèutica del suposat fluid magnètic. La utilitat terapèutica del magnetisme va ocupar un lloc central en la visió que Cubí tenia del magnetisme. En aquest sentit, Cubí va evitar participar de les polèmiques a l'entorn del caràcter físic o no del fluid magnètic i va preferir adoptar una actitud pragmàtica. Tanmateix, amb els anys finalment adoptà una postura molt més favorable a la creença en la materialitat del fluid magnètic. Un fluid que sovint va comparar amb el fluid elèctric que recorria els cables de telègraf.

Els fets de 1843 i l'inici de l'època moderada: l'aïllament de Cubí a Barcelona

A finals de 1843 Isabel II va ser declarada major d'edat. Poc després, els moderats guanyaven les eleccions amb un programa polític que oferia ordre i seguretat a les classes dirigents: s'iniciava a Espanya un període que duraria deu anys i que és conegut com la Dècada Moderada (1844-1854). Com a conseqüència de la situació política, a Catalunya es va produir un trencament amb els postulats del liberalisme progressista que havia dominat el període anterior. Les elits catalanes havia sentit amenaçat l'ordre social durant la dècada fernandina, sobretot després de la Jamància, i temien que anés en augment la conflictivitat laboral, acompanyada de més mobilitzacions i revoltes populars. Per a poder frenar i posar fi, si calia mitjançant l'ús de la força, a nous esclats revolucionaris, les classes dirigents catalanes no van dubtar en cedir poder a Madrid i en recolzar les accions del govern central. A partir de 1844, el

manteniment de l'ordre públic va ser encomanat a l'exèrcit i es succeí un període de forta repressió i limitació de les llibertats conquerides durant el període anterior.²

La nova situació política afavorí l'ascens dins de la societat catalana d'un sector de joves intel·lectuals que provenien de les files del liberalisme progressista i que havien evolucionat cap a posicions conservadores, a la vegada que havien iniciat la seva professionalització en l'àmbit de les institucions culturals i acadèmiques.³ Ens referim al grup d'intel·lectuals que es va articular entorn el pensament de Balmes i que estava format, entre d'altres, per Pau Piferrer, Manuel Milà i Fontanals, Joan Mañé i Flaquer i Joan Cortada.⁴ Fins a la meitat del anys trenta havien recolzat les bullangues i defensat postures més o menys properes a les del socialisme utòpic. Milà i Piferrer havien col·laborat amb Pere Mata i Antoni Ribot a *El Vapor* i *El Propagador de la Libertad* sota la influència de Joseph-Andrew de Covert-Spring, on havien defensat idees com ara la fraternitat universal i l'ús de la literatura per assolir la emancipació política i la transformació de la societat.⁵

Amb les revoltes de la dècada dels trenta el missatge de bona part dels sectors liberals va anar canviant. Espantats per l'abast de les revoltes i per la repressió que molts d'ells patiren, molts dels liberals, com ara Mata, Monlau i Ribot, van moderar les seves posicions, sense que això, però, suposés un abandonament de les seves postures

---

² Fins al punt que a Barcelona, amb una presència abusadora de militars, l'estat de setge, de guerra o la suspensió de garanties constitucionals fou habitual durant aquest període.

³ *Ibidem*.

⁴ Pau Piferrer i Fàbregas (1818-1848), historiador, crític d'art i poeta. Figura capdavantera de la historiografia romàntica catalana, estava influït pel romanticisme espiritual germànic i per les lectures de Walter Scott, Shiller, etc. Fou col·laborador habitual del *Diario de Barcelona* i desenvolupà diferents càrrecs en institucions culturals barcelonines; Manuel Milà i Fontanals (1818-1884), com tot aquest grup, va estar fortament influït pel romanticisme germànic i per les obres de Schlegel, Manzoni i Scott, perseguia la recerca i idealització del passat medieval i la regeneració política de Catalunya; Joan Mañé i Flaquer (1823-1901), escriptor i crític teatral. De caràcter fortament conservador, als vints anys s'inicià en el periodisme amb les seves col·laboracions amb Piferrer a *La Discusión* i a *El Àngel Exterminador*. Professor i director del Instituto Barcelonés, el 1850 guanyà una càtedra de llatí i castellà a la Universitat de Barcelona; Joan Cortada i Sala (1805-1868), escriptor. Estudià filosofia al seminari conciliar de Tarragona i dret a les universitats de Cervera i Barcelona on es llicencià, ja gran, el 1867. Fou agent fiscal a l'audiència barcelonina (1828-1840) i després es dedicà a l'ensenyament i a les lletres. L'any 1835 va ser escollit membre de l'Acadèmia de Bones Lletres i més tard seria president de la Sociedad Económica Barcelonesa de Amigos del País. Tot aquest grup, cap a finals dels anys trenta evolucionà del Romanticisme liberal al conservador.

⁵ Antoni Ribot i Fontseré (1813-1871). Féu estudis d'humanitats, matemàtiques, física, botànica, etc. i es llicencià en Medicina. Fou director del Col·legi de Medicina i Cirurgia de Barcelona. Molt proper a les idees del socialisme utòpic i del romanticisme liberal, va ser deportat a Cuba (1837-1838) pel seu lligam amb el progressisme radical barceloní i les seves col·laboracions a *El Constitucional*.

Durant molt de temps, no hi ha hagut acord entre els historiadors catalans sobre qui s'amagava darrera d'aquest pseudònim i alguns creien que podria tractar-se de Pere Felip Monlau. Albert Ghanime ha desmentit aquesta possibilitat i ha demostrat que es tractava de Josep Andreu Fontcuberta. Veure, Albert Ghanime, "La identitat de Covert-Spring, un repte erudit", *L'Avenç*, 174 (1993): 24-31.

progressistes. En canvi, el més joves van adoptar aviat posicions força més moderades i van deixar de banda les idees romàntiques liberals que havien defensat fins aleshores. D'aquesta manera, el grup de joves 'moderats' deixà de banda les propostes polítiques, socials i culturals del nucli progressista dels anys 1836-1843 i van començar a desenvolupar un paper destacat en el reforçament i en la difusió de les idees conservadores de personatges com Balmes, Martí d'Eixalà o Rubió i Ors.

L'ascens d'aquest sector moderat d'intel·lectuals es va produir a partir de l'any 1844, coincidint amb l'inici de la dura repressió que imposà el govern amb el beneplàcit de les elits catalanes. Aquest grup aprofità l'ocasió que se li proporcionava i amb l'ajut i recolzament de la burgesia catalana va contribuir de forma decisiva a la creació d'opinió en la societat mitjançant la publicació de nous diaris i revistes d'orientació marcadament conservadora, com *La Corona* o *La Discusión*. L'aliança, més o menys tàcita, entre el grup de joves literats conservadors i els sectors més reaccionaris del catolicisme provocà va servir, en paraules de Fradera, per a usar la religió com a "cana de mesurar el que era lícit del no ho era".⁶ Com a resultat, el clima social i polític es va tornar irrespirable per a molts dels personatges dels corrents progressistes i molts es van veure obligats a marxar fora de Catalunya, especialment a Madrid. Entre d'altres, van marxar personatges tan destacats com Laureà Figuerola, Francesc Pi i Margall, Joaquim Sanromà, Antoni Ribot, Pere Mata i Pere Felip Monlau.⁷

La partença d'aquest grup intel·lectuals progressistes i les repercussions que tingué per al desenvolupament de la cultura liberal i de la ciència a la Catalunya del XIX no ha estat gaire estudiada, però el cert es que va suposar un cop molt fort per a la tradició liberal.⁸ D'aquesta manera, Marià Cubí, l'adscripció liberal i progressista del qual sembla prou clara, restava aïllat entre els ambients intel·lectuals catalans. L'exili a Madrid de Mata i Monlau, dos dels principals defensors de la frenologia, i l'ascens del grup de joves intel·lectuals conservadors creà un clima a Barcelona gens favorable a la difusió de la frenologia i, com veurem més endavant, del magnetisme animal. Aquests sectors conservadors, ara dominants, van participar activament en la creació d'una

---

⁶ Josep Maria Fradera, *Cultura nacional en una societat dividida. Patriotisme i cultura a Catalunya (1838-1868)*, Barcelona, Curial, 1992, p. 182.

⁷ No tots van marxar per motius estrictament polítics, sinó que alguns també ho van fer per interessos professionals.

⁸ Els estudis de síntesi d'història cultural a Catalunya no són molt nombrosos i menys els referents al vuit-cents. En tot cas, el volum coordinat per Jordi Casassas, *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya (1808-1975)*, Barcelona, Pòrtic, 1999, és una bona referència.

opinió pública contrària a les idees i a la persona de Cubí i el van convertir en l'objectiu dels seus atacs.

Segons Carnicer, l'aïllament de Cubí era tal que deixà de participar a les principals tertúlies de la ciutat. Des de 1840 fins a 1850, més o menys, s'establiren a Barcelona dues tertúlies on es reunien els principals intel·lectuals de la ciutat. Una d'elles era la que organitzava el farmacèutic Fèlix Giró i on assistien amb certa regularitat Rubió i Lluch, Rubió i Ors, Milà i Fontanals, Piferrer i Mañé i Flaquer, entre d'altres. L'altra tertúlia, més literària, es feia al Teatre Principal i l'organitzaven Milà i Piferrer. Com es pot comprovar, les dues tertúlies reunien el bo i millor de la intel·lectualitat barcelonina de l'època, però el fet que tots els que hi assistien defensessin postures polítiques i socials força 'moderades' va fer que Cubí deixés d'assistir a aquestes reunions.⁹

Més enllà de la certesa de l'afirmació de Carnicer, no ens ha d'estranyar l'aïllament de Cubí, la ideologia liberal progressista del qual està fora de dubte. De fet, al llarg dels seus textos trobem repetides mostres de voluntat reformista al servei de la societat. Per a Cubí, la frenologia hauria de servir per a fonamentar científicament la reforma del codi penal i de les presons, o, en la línia de l'higienisme de Monlau, per a la millora de les condicions laborals dels treballadors.¹⁰ Tots ells objectius d'aquells que eren afins al liberalisme progressista. D'altra banda, Cubí no s'està d'afirmar que totes aquestes reformes s'haurien de portar a terme dins del més estricte respecte a la propietat privada:

“Acuérdense los pobres y los afligidos, que es ley eterna del cielo, ley en que está fundado el progreso humano, que si por ellos por sus propios esfuerzos individual o colectivamente, no se remedian los males que sufren, *sin atacar al propio tiempo los intereses ni derechos de nadie* [sic]; no hay ningún poder humano que se los remedie.”¹¹

---

⁹ Carnicer (1969), p. 155-156.

¹⁰ Per a Cubí, com per a molts progressistes, les deplorables condicions laborals dels treballadors era una de les fonts del crim: “Esclavizada la muchedumbre a doce, catorce, dieciséis horas de trabajo diarias, sin tiempo para instruirse, sin adecuado alimento ni abrigo para sustraerse ni precaverse de la intemperie, se envilece, embrutece y deteriora. (...) Del seno de esta miserable muchedumbre nacen casi todos los que habitan y llenan los hospicios, los hospitales, las casas de beneficencia, y las calles, avergonzando los más afortunadas transeúntes, con sus macilentos o agonizantes rostros, y andrajosos o hediondos vestidos.” Cubí, *Sistema* (1843), p. 236-237.

¹¹ *Ibidem*, p. 227.

Una carta que Pau Piferrer envià a l'escriptor mallorquí Josep Maria Quadrado el 19 de febrer de 1844,¹² poc abans que Cubí viatgés a Mallorca per donar un dels seus cursos, ens permet fer-nos una idea de l'ambient clarament hostil que hi havia entre els cercles intel·lectuals barcelonins cap a la figura del frenòleg català.¹³ Alhora, paradoxalment, reafirma la idea que aquests sectors respectaven, més o menys, la frenologia com a ciència. Malgrat la seva extensió, la reproduïm íntegrament pel seu interès:

“Amigo mío: Primeramente, y antes que te veas sorprendido, te aviso de lo siguiente: El señor Roca,¹⁴ como es tan bueno y tan poco mundano, y ¿tal es? Sobradamente, apenas recibió en la Biblioteca¹⁵ la visita del Sr. Mariano Cubí Soler, que le aduló a él y a mí hasta el extremo de decirnos que nuestro nombramiento le había arrancado lágrimas de gozo, cuando le ofreció recomendación para contigo. Este tal es un pájaro que, nacido en Cataluña, tomó el vuelo a la América, donde le han acontecido una porción de aventuras que dan por resultado final un *aventurero* [sic] con sus puntos de tramoyista. Tuvo la gracia o la manía o el fanatismo de hacerse frenólogo, y ha vuelto a su patria creyendo encontrar una tierra de cafres, que soltarían sus pesos duros por el gusto de hacerse palpar sus protuberancias huesosas del cráneo. Comenzó su arte de birlibirloque adulando y alabando a todo bicho viviente, con lo cual era de ver la prisa que se daban los sabios en pagarle con la misma moneda. El medio era infalible, y la ciencia frenológica debía necesariamente, por una temporada, tener sus satélites, digo, debía tenerlos el Sumo Sacerdote o Gran Mago que vino a desembrutecernos, porque nada más natural que le frecuentasen y admirasen los que con toda modestia y ruborcito se dejaban palpar delante de una numerosa concurrencia y llamarse naturalistas, prudentes, concienzudos, amantes de la ciencia, políticos, sentimentales, poetas, y no *burros* [sic]. Yo tuve el honor de conocerle después del bombardeo de 1842, es decir, cuando ya había pasado el furor palpamentario, y si antes los informes de Milà me habían prevenido contra el Gran Mago, y más que los informes sus medios y su proceder innoble y de saltimbanqui famélico, su conversación y su trato de todo punto me descubrieron quién era. Tú, que conoces mi intrepidez y mi boca infernal o celestial, ya te harás cargo de cómo le puse en el primer paraje que pude, que fue en casa de Brusi y con Balmes, el cual, como es tan reservado y diplomático por su interés, hasta entonces no había chistado. Nuestro hombre, en fin, se decidió en mal hora para él a dar un curso público de

¹² Josep Maria Quadrado i Nieto (1819-1896). Escriptor mallorquí. Fou col·laborador de Balmes de qui fou gran amic. El 1842 es traslladà a Madrid per treballar amb Balmes i s'hi està fins al 1845. Entremig va fundar a Palma la revista *La Fe* (1844). Actiu militant catòlic, promogué fortes campanyes a favor de la unitat religiosa. Tenim constància que Piferrer coneixia a Quadrado de l'estada que va fer a Mallorca l'any 1841. Veure Ramón Carnicer, *Vida y obra de Pablo Piferrer*, Madrid, CSIC, 1963.

¹³ Quadrado va ser un dels assistents al curs de Cubí a Mallorca. Poc dies després d'assistir al curs, Quadrado inicià una forta campanya contra Cubí a la premsa mallorquina. Veure l'article "Frenología" publicat per Quadrado a la seva revista *La Fe* el febrer de 1844 i la resposta de Cubí a la *Revista Balear*, núm. 20, 17 de març de 1844, p. 1-5. Un breu estudi de la polèmica es troba a Esperança Bosch, Alexandre García-Mas, Jaume Rosselló, "La Sociedad Frenológica Mallorquina", *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 12, núm. 3-4 (1991):269-279.

¹⁴ Es refereix a Joaquim Roca i Cornet, col·laborador de Balmes a *La Sociedad*, i que havia estat nomenat juntament amb Piferrer com a empleat de la Biblioteca de Sant Joan.

¹⁵ Es refereix a la citada Biblioteca de Sant Joan. Aquesta biblioteca es trobava a la desapareguda Riera de Sant Joan, en el també desaparegut Monestir de Sant Joan de Jerusalem. L'any 1844 es va obrir al públic i tres anys després passà a dependre del Rector de la Universitat. Els fons d'aquesta biblioteca es troben actualment a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona. Carnicer (1963), p. 41.

frenología, a que invitó a las señoras. Ello era una tertulia, pero en esta tertulia nos encontramos algunos, entre ellos nuestros más célebres médicos, que no asistimos en balde. La ignorancia de que hizo prueba no hay para qué decírtela; los disparates que dijo, te darían mucho que reír; su exageración, sin límites; su descaro, no menor; su locución, muy mala. Este hombre habla de todo, de nada bien, y ni siquiera sabe acabar una proposición de cualquier materia. Tiene gran práctica en la frenología, pero la desacredita con su enseñanza, con sus ningunos principios metafísicos, con su ninguna claridad, con su ninguna definición ni establecimiento de las relaciones que hay entre el alma y los órganos materiales del cerebro, etc., etc. Puede que por ahí deslumbré, porque sabidos los órganos principales, que es lo único hasta ahora cierto de esta ciencia, a un hombre de tacto y de mundo y de alguna perspicacia le es fácil ensartar un juicio de las cualidades del palpado. ¿Cómo yo, que veo en ti tan desarrollada la parte moral, no he de decir muy largamente que respetas los mayores, que eres religioso, etc., etc., etc.? En fin, te lo participo para que no te comprometas, y para que consideres nuestras recomendaciones como de ningún efecto. Para no decirte sino alguno de sus rasgos, cuando Milà le habló de nuestros romances, él dijo que eren en España muy anteriores a los árabes; y preguntado por qué, respondió: ¿Qué quiere usted que le diga? Es una opinión particular mía. Hablando con él un viernes, yo le dije que era tarde y debía asistir al concierto cuaresmal del teatro. Yo: ¡Como no hay comedia! Él: ¡Ah! ¿Todavía hay por aquí estas preocupaciones...? (y al ver las caras serias de Milà i mía, a las cuales sus miradas estaban interrogando, añadió que verdaderamente no lo son.) ¿Quieres desconcertarle y dejarle que se muestre cual es? Mantente reservado y un poco taciturno, y no te explanes sobre las materias que traigas a colación.”¹⁶

No ens ha d'estranyar el contingut i el llenguatge de la carta. Piferrer acostumava a usar un estil violent i ofensiu quan parlava de persones amb les quals no compartia opinions i que no li mereixien cap respecte; fins i tot, de vegades era ofensiu i burlesc amb els seus propis amics -Balmes entre ells.¹⁷ La carta ens confirma que Cubí es movia pels principals ambients culturals barcelonins; que coneixia personalment a Antoni Brusi (director i propietari del *Diario de Barcelona*), a Balmes, a Milà, al mateix Piferrer i, com es mostra més endavant, també a Víctor Balaguer.

Un altre aspecte important del contingut de la carta que Piferrer envià a Quadrado és que es fa ressò de la bona rebuda que inicialment havia tingut Cubí entre l'elit cultural catalana. Segons Piferrer, els seus exàmens cranioscòpics atreïen al bo i millor de “los sabios” els quals es “dejaban palpar delante de una numerosa concurrencia”. El fet que aquests exàmens fossin públics els convertia en autèntics actes de demostració pública de les virtuts de la frenologia. A més, Piferrer també es feia ressò de l'èxit del curs que Cubí havia donat a Barcelona durant la primavera de l'any anterior i confirma l'assistència de les figures més rellevants de la medicina catalana del

---

¹⁶ La carta es troba publicada a M. Artigas, *Epistolario de Pablo Piferrer*, Barcelona, Real Acadèmia de Buenas Letras de Barcelona, 1930 (carta a Quadrado, de 19 de febrer de 1844). També es troba reproduïda en l'apèndix 4 de Carnicer (1963), p. 305-307, d'on nosaltres l'hem copiada.

¹⁷ Carnicer (1963), p. 86, 293.

moment. Per últim, cal notar que els atacs de Piferrer es dirigien més cap a la persona de Cubí, a qui acusa d'innoble i mentider, i no tant cap a la frenologia.¹⁸ De fet, el testimoni de l'escriptor Joaquim M. Sanromà confirma la polèmica que suscitaven els exàmens cranioscòpics. Ho relata així a les seves memòries:¹⁹

“Mas así que entrábamos en lo de la segmentación o pluralidad de los órganos cerebrales, la cosa tomaba un aspecto tan cómico, que rayaba la caricatura. (...) lo era aquella profusión de bultos, gibas i depresiones que los frenólogos os sorprendían en la superficie del cráneo; lo era hasta aquella monserga de terminaciones en *tividad* [sic] que bramaban con la gramática; y lo era, más que nada, la gravedad con que los Jerofantes de la Frenología, mediante una solemne imposición de manos y con auxilio del medio duro, os repartían credenciales de sabio o de imbécil, de ladrón, asesino o incendiario, de hombre de Dios u hombre del diablo, de genio del arte o genio de la guerra (...)”²⁰

Un segon testimoni ens confirma l'aïllament de Cubí. Ens referim a una carta que Mañé i Flaquer va enviar a Víctor Balaguer (1824-1901), aleshores una jove promesa literària i protegit de Mañé.²¹ La carta data del 5 de juny de 1851 i fou enviada des del Balneari de Caldes de Montbui, on Mañé s'estava uns dies. En ella, Mañé, aleshores director del *Diario de Barcelona*, recrimina fortament a Balaguer, que el substituïa temporalment en el càrrec, que durant la seva absència hagués publicat un article de Cubí. Tant el to com el contingut de la missiva reflecteixen molt bé l'animadversió que despertava la figura de Cubí entre el sector d'intel·lectuals conservadors, alhora que confirmen les simpaties que aquest despertava entre joves progressistes com Balaguer:²²

---

¹⁸ “Tiene gran práctica en la frenología, pero la desacredita con su enseñanza (...)”.

¹⁹ Joaquim Maria Sanromà (1828-1895). Economista, va marxar a Madrid l'any 1853 i poc després va guanyar la càtedra d'economia política i dret administratiu a Santiago de Compostela. Posteriorment va continuar la seva carrera acadèmica a Madrid on es convertí en un dels principals defensors de les idees lliurecanvistes i on fou amic de Laureà Figuerola.

²⁰ Joaquim Maria Sanromà, *Mis memorias*, vol. I, Madrid, 1887, p. 312.

²¹ Sobre Víctor Balaguer, veure Joan Palomas i Moncholí, *Víctor Balaguer: Renaixença, revolució i progrés*, Vilanova i la Geltrú, El Cep i la Nansa, 2004. Veure també les diferents contribucions que es troben a: Monserrat Comas i Güell (ed.), *Víctor Balaguer i el seu temps. Actes del Seminari sobre Víctor Balaguer inaugurat al Museu d'Història de Catalunya el 23 de maig de 2001*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004; *Víctor Balaguer. Romàntic i liberal*, a *L'Avenç*, núm. 262, 2001.

²² Una carta que Cubí va enviar a Balaguer el 15 de febrer de 1852 mostra, si hem de creure el testimoni del mateix Cubí, la simpatia que hi havia entre els dos i l'acord pel que fa a les postures reformistes:

“ Sr. D. Víctor Balaguer,

Mi buen amigo. Se me figura que la idea de V. respecto a leer mi opúsculo “sobre la imposibilidad del Comunismo e irreversibilidad del Progreso”, pasada esta temporada de bailes y bullicio es muy buena.

Bajo este concepto, así en la Filarmónica como en la Filomática, lo leeré si se me otorga el permiso, en los primeros días de la próxima venidera Cuaresma.

Como yo sé que así en principio como en la práctica estamos de acuerdo respecto al derecho al trabajo, al derecho a las simpatías benévolas, al derecho a la ayuda social, respecto al menesteroso que quiere

Retrat de Joan Mañé i Flaquer i la seva família. Oli de Joaquim Espalter i Rull, 1842.

“Víctor:

El diario de hoy me ha causado un verdadero disgusto: otra vez ridículos elogios a Cubí. No recuerdo que jamás el Diario [sic] se hubiese prostituido hasta tal punto: dentro [de] poco sus elogios valdrán lo que valen los tuyos para [?] la generalidad, pues con tu optimismo has logrado que nadie les haga caso. Después de lo que te dije antes de partir, ni remotamente podría esperar una cosa semejante.

Creo que para tu bien debes romper el artículo que te ha enviado hoy: después del obligado elogio a un farsante, los que te prodigo a ti podrían hacerte aparecer a los ojos del público como el Cubí de la literatura. Este es el resultado de un falso sistema de cantar el gloria [sic] a todo, hasta a lo que no se comprende.

A mí vuelta con la obra de Cubí en la mano, que ahora tengo a la vista, te probaré que cualquier estudiante de ideología puede encontrar en ella cualidades contrarias a las que tú le atribuyes: ¿y crees pues que te conviene desacreditarte entre los inteligentes para acreditar a otro entre los ignorantes?

---

trabajar bien, activa y honradamente, pero que o no sabe, o no puede buscarlo, o que si lo busca, no lo halla [sic], desearía muy de veras tener sobre el asunto una conversación familiar y particular con V.

Así como del choque de la piedra y el eslabón sale la luz física, así del choque de opuestas opiniones sale la ley moral. Nuestra pequeña discusión el viernes último, activó mi cerebro y produjo algunas deducciones fundadas en hechos constantes y principios eternos, que acaso resuelven, de una manera clara, explícita y terminante par todos los ánimos, esa cuestión.

Yo no he querido ir a robarle tiempo, con una visita, porque sé que sino es el único, es al menos el mayor capital que V. posee; pero, sí, repito, me alegraré volver a hablar con V. sobre el asunto, siempre que V. pueda disponer sin perjuicio de algunos momentos, y V. se digna indicármelos.

Dispense esta larga esquila esperando que su lectura no deba distraerle de otras ocupaciones más interesantes y útiles.

Suyo de corazón,
Mariano Cubí y Soler”.

Carta núm. 5200002, *Epistolari de Víctor Balaguer 1871. A cura de Montserrat Comas i Güell*. Fons de la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer.

Después de tanto tiempo que trabajo para rehabilitar tu verdadero talento, que algunos ponen en duda por la ligereza de tu proceder, me sales cada día con una nueva pifia. Es la última vez que te hablo del asunto: mi resolución está tomada: el día que se repita lo de hoy, publico un comunicado manifestando mi opinión contraria a lo que se diga, con el fin de que no se me atribuya complicidad en ello. Tuyo,

Mañé.”²³

Els testimonis anteriors no deixen cap dubte de l'aïllament de Cubí, ahora que reforcen la idea que l'aspecte més polèmic de la frenologia era la possibilitat de determinar la personalitat d'un individu mitjançant la palpació del seu crani. Per què eren tan polèmics els exàmens cranioscòpics? D'entrada cal dir que era l'aspecte més popular de la frenologia i, per tant, el més fàcilment atacable. Alhora, era l'aspecte més vulnerable de la doctrina de Gall, donada la dificultat de demostrar les localitzacions que proposaven els frenòlegs. Però la possibilitat que la psicologia humana pogués ser llegida en la superfície del crani amagava altres implicacions més profundes. Tal i com han apuntat per separat Michael Shortland i Steven Shapin,²⁴ l'examen cranioscòpic era un poderós instrument per a exposar públicament l'engany, l'afectació, la hipocresia i, per tant, per a desemascarar als impostors. Especialment, a aquells que ostentaven il·legítimament el poder, és a dir, aquells que sense ser-ne mereixedors ocupaven els llocs més privilegiats de la societat. Un bon testimoni d'aquesta visió ens la proporciona un dels redactors de *La Revista Barcelonesa* en un article publicat el 7 de febrer de 1847,²⁵ com a resposta a algunes de les postures defensades pels redactors de *El Eco de la Frenología*.²⁶ L'autor, bon coneixedor de l'anatomia i fisiologia del cervell, així com de l'obra de Gall, adverteix als frenòlegs que no es facin il·lusions pel que fa a l'acceptació de la seva ciència per part de la societat “en el catàlego de las ciencias o artes cuya realidad está demostrada”. La societat mai admetria una ciència que posava al descobert les febleses humanes:

---

²³ Carta de Joan Mañé i Flaquer a Víctor Balaguer, enviada el 5 de juny de 1851. Carta núm. 5100009, *Correspondència de Víctor Balaguer*. Biblioteca-Museu Balaguer, Vilanova i la Geltrú Fons de la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer.

²⁴ Shortland (1987), p. 179-180 i Shapin (1975), p. 242.

²⁵ L'autor de l'article signa amb el pseudònim R. No hem pogut esbrinar la identitat de l'autor. *La Revista Barcelonesa. Periódico propagador de toda clase de conocimientos útiles*, vol. II, núm. 1, 7 de febrer de 1847, p. 4-6. L'esmentada publicació va aparèixer el 2 d'agost de 1846 i l'últim número es va publicar el 25 de juliol de 1847. El seu director era Augusto de Burgos. De periodicitat setmanal, l'objectiu de la publicació era promoure les innovacions en agricultura i indústria, així com tota mena de coneixements pràctics i útils. Es va mostrar favorable a la frenologia i, en general, a tot tipus de “progrés”.

²⁶ Veure el capítol 6 d'aquest treball.

“Poco conoce el corazón humano quien imagine que puede ser indiferente al hombre que ejerce alguna autoridad o influjo en sus semejantes, ver a un frenólogo, fundado en los datos y principios de la ciencia, exclamar: « Este administrador de la hacienda pública es inclinado al peculado; ese magistrado carece de los órganos de la justicia y de la moralidad; ese sacerdote, que tan virtuosas apariencias manifiesta, tiene desarrollados los órganos del vicio, etc., etc. » Y que no sea posible desmentir estas aseveraciones por estar conformes con lo que enseña la frenología, que suponemos admitida entre las ciencias. ¡Oh! ¡Cuánta molestia y afanes y sacrificios no sufre el hombre para ocultar a los demás sus debilidades, sus malas pasiones, y todo cuanto pudiera menoscabar el prestigio, o siquiera el buen concepto, de que goza entre sus amigos, parientes, conocidos, súbditos, etc., si llegase a ser descubierto!”²⁷

El fet que la seva pràctica no requerís d'un estudi profund també generava suspicàcies, ja que era interpretat com un menyspreu cap a l'activitat intel·lectual de l'elit. Els frenòlegs consideraven que la producció intel·lectual de l'elit, a través de la qual aquesta justificava la seva posició dominant, era en la seva major part pura especulació. El fet que la frenologia pogués ser practicada per tothom augmentava la sensació que es tractava d'una pràctica fora de control i, per tant, perillosa.²⁸ A més, l'examen cranioscòpic proporcionava una explicació científica per als consells d'autoajuda i de millora individual; una millora que alguns podien interpretar com un ascens en l'escala social.²⁹ Tanmateix, com veurem en els propers capítols, per als frenòlegs catalans aquesta millora tenia els seus límits: el respecte a la propietat privada i a la jerarquia social. D'aquesta manera, la frenologia era usada per a argumentar contra els esquemes polítics radicals que, com el socialisme, tenien com a objectiu millorar la societat. Per als frenòlegs catalans, així com per a metges progressistes com Mata i Monlau, aquests esquemes eren *contra natura*, ja que tenien com a objectiu alterar la situació “natural” de l'individu dins de la societat.³⁰

---

²⁷ *Ibidem*, p. 4.

²⁸ Cooter va més enllà i considera que la frenologia va ‘buidar’ el cap dels seus secrets i els va ‘treure’ a la superfície. D'aquesta manera, els sentiments de confusió, angouxa, culpa i impotència que propiciava la societat victoriana quedaven disfressats i, per tant, fora de consideració. Per a Cooter, a través de l'examen cranioscòpic es racionalitzava tota la naturalesa humana, cosa que legitimava la repressió dels sentiments, del pensament abstracte i metafísic entorn de l'ànima, i de la sexualitat. En definitiva, la frenologia assegurava que les preocupacions humanes estiguessin d'acord amb les necessitats d'una societat industrial capitalista de disciplinats productors i consumidors. Al nostre entendre les conclusions de Cooter són excessivament conjecturals. La interpretació que dona a la pràctica de l'examen cranioscòpic difícilment se sosté quan, com ha fet Shortland, s'analitza la importància que per a Gall tenia la sexualitat i el seu gaudi [Shortland (1987)]. Cal, per tant, un estudi molt més aprofundit de les diferents imatges que la frenologia va divulgar de la sexualitat i emocions humanes abans d'arribar a unes conclusions que no estiguin predeterminades ideològicament.

²⁹ Veure sobretot el capítol que Cooter dedica a estudiar l'apropiació que de la frenologia va fer l'owenisme britànic. “On standing socialism on its head”, Cooter (1984), p. 224-255.

³⁰ Veure els capítols 5 i 6 d'aquest treball.

El canvi d'actitud dels ambients intel·lectuals de la ciutat vers la frenologia no va impedir que Marià Cubí continués amb la seva campanya de popularització. El següent pas era editar un text molt més complet que el *Manual de Frenología* i amb pretensions científiques. El *Sistema de frenología*, editat a finals de 1843, és un text molt ben escrit i molt ben estructurat, d'un gran rigor. En el pròleg i en la primera part del llibre es presenta la frenologia com a ciència al servei de la millora de l'individu i, per tant, de la societat, alhora que es convida a tothom a estudiar-la ja que l'objectiu final de la frenologia és fer "a cada individuo de la raza humana, DICHOSO y FELIZ [sic]".³¹ Aquesta voluntat d'arribar a grans audiències es remarca quan Cubí assenyala que la frenologia és a l'abast de tothom:

"Una de las más preciosas ventajas de esta, sin disputa alguna, utilísima ciencia, es, que está al alcance de un niño de medianas disposiciones, de ocho a diez años de edad, y que forma después la base de cuantos estudios haya de regir."³²

D'altra banda, el format que es va escollir per a l'edició del llibre tenia també com a objectiu arribar a una gran audiència:

"Para mi objeto, que es el de esparcir por todas las clases del Estado el conocimiento de la Frenología, me ha sido preciso publicar la presente obra en letra muy metida, y en páginas muy grandes con respecto al tamaño del papel. De otro modo no habría sido dable reducir la obra a menos de dos regulares tomos en octavo, en cuyo caso hubiera costado cuatro veces más del precio al cual se vende ahora."³³

En el *Sistema* abunden les notes a peu de pàgina, característica poc habitual entre els textos científics espanyols de l'època,³⁴ apareixen citats els principals tractats de fisiologia i anatomia de l'època i les principals publicacions mèdiques i frenològiques (americanes, angleses, franceses i italianes),³⁵ i Cubí dialoga amb els principals estudiosos de la frenologia -els Broussais, Combe, Dumoutier, Fowler, i Vimont, a més de Gall i Spurzheim. L'estructura del llibre també revela la voluntat d'escriure un text científic a l'estil anglosaxó. Després de presentar la frenologia, Cubí

---

³¹ Cubí, *Sistema* (1843), p. 11.

³² *Ibidem*, p. 12.

³³ *Ibidem*, p. 7-8.

³⁴ S'hi poden trobar fins a 442 notes en 339 pàgines.

³⁵ Algunes de les obres de fisiologia i anatomia que cita són les següents: Boscasa, *Compendio de Anatomía General*, 1838; Burdach, *Vom Baue und Leben des Gehirns*, 1819-1822; Carrasco, *Compendio de Fisiología*, 1837; Larrey, *Memoires de Chirurgie Militaire*, 1812; Serres, *Anatomie Comparée du Cerveau*, 1824; Zuriaga, *Compendio de Anatomía General*, 1838. Pel que fa a les revistes, se citen entre d'altres: *Medico-Chirurgical Review*, *Phrenological Journal* i les actes de la Royal Society of Edimburgh.

	De la Filogenia a la Individualitat.	De la Genia Orgànica a la Individualitat.	De la Concentració a la Cooperació.	De la Orga a la Cris- ta Orgànica.	De la Orga a la Filo- genia.	De la Orga a la Indiv- idualitat.	De la Orga a la Com- paració.	De la Douçor a la Duretat.	De la Secretió a la Absorció.	De la Zimogenia a la Zimogenia.	De la Finitud a la Infinitud.	De la Construcció a la Construcció.
CABEÇAS.												
Castiana	7 1/2	7 1/2	6 1/2	6 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2
Espanyola	7 1/2	7 1/2	6 1/2	6 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2
Nort-Americana de [les Estats Units.]	7 1/2	7 1/2	6 1/2	6 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2	7 1/2
GRÀNCOLS.												
Hindi	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2
Garbí	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2
Portuguesa	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2
Negra	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2
Inda del Brasil	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2
Sino	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2
Greco Asiàtic	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2
Isle de Sandwich	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2
Honi	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2	6 1/2

Taula de mesures de caps i cranis humans que apareix en la 1a edició del *Sistema* de Cubí. Algunes de les dades van ser preses pel mateix Cubí, d'altres provenen d'estudis realitzats per frenòlegs britànics i nord-americans. Font: Cubí, *Sistema* (1843), p. 278.

realitza una rigorosa descripció del cervell i dels seus òrgans, així com de les facultats associades a cada òrgan i del seus graus d'activitat. L'última part del *Sistema* està dedicada a les "Aplicaciones de la Frenología" a la millora individual i social. El contingut, l'estructura i l'estil en què està escrit el *Sistema* posen de manifest que els coneixements de Cubí en relació a la fisiologia i l'anatomia del cervell eren considerables i superiors als que tenia un metge format a la Barcelona de meitat del vuit-cents.³⁶

Primer semestre de 1844: campanya per Catalunya. Les visites a les presons

Donada la difícil situació que es vivia a Barcelona, Marià Cubí va optar per continuar la seva campanya de divulgació fora de la ciutat. Així, a començaments de 1844 el trobem realitzant cursos de frenologia a Vilanova i la Geltrú, del 22 de gener al 2 de febrer, i a Vilafranca del Penedès, fins al 13 de febrer. Durant el curs de Vilanova es van produir dos fets significatius que val la pena comentar. D'una banda, paral·lelament a la fundació de l'habitual societat frenològica masculina que promovia

³⁶ Per exemple, Cubí afirma haver disseccionat, mesurat i pesat més de dos mil caps, pràctica gens habitual entre els estudiants de medicina de l'època. Cubí, *Sistema* (1843), p. 32, nota 65.

Cubí, es va fundar una societat femenina.³⁷ Es tracta d'un cas excepcional, ja que no tenim constància que es formés cap altra societat femenina a la resta de Catalunya i Espanya durant els anys de propagació de la frenologia.³⁸ D'altra banda, el *Boletín de Medicina, Cirugía y Farmacia* en el número del diumenge 17 de març obria en portada amb un article titulat "Frenología" i signat conjuntament per Cubí i quatre metges vilanovins.³⁹ L'article explica el que va succeir durant el curs que havia donat Cubí a Vilanova i anava acompanyat d'una carta dels metges avalant els fets.

En concret, l'article dóna a conèixer el guariment per part de Cubí d'un jove vilanoví de vint-i-un anys, Indaleci Roig, que havia protagonitzat diversos intents de fuga de casa dels pares. Segons s'explica a l'article, Cubí li va trobar l'òrgan de l'*habitativitat* excessivament irritat:

"(...) apenas le puse las manos en la cabeza, cuando noté que hacia el vértice superior del hueso occipital, donde reside la *habitatividad* [sic], presentaba un calor de más de cinco grados que el natural del resto del pericráneo. Desde ese momento ya no me cupo duda alguna que la *habitatividad* en aquel joven se hallaba enferma por irritación (...)"⁴⁰

La curació es va produir al cap de 10 dies gràcies als consells que Cubí va donar a la mare del jove. En què consistia el tractament? Segons Cubí:

"(...) para curarse sólo es menester que cuando él conoce que está próximo el paroxismo que se lo diga a V. o al que esté cerca de él para impedirle la fuga hasta que se le pase el arrebató el cual no le durará mucho tiempo. En el ínterin bueno será que se distraiga cuando salga de su trabajo, que busquen algún bueno y divertido amigo con quien pasearle todos los días y especialmente los domingos, que piense y reflexione constantemente sobre la bobería de escaparse de su casa en busca de una soñada patria, y estoy cierto que no se pasarán quince días sin que el mismo conozca que está curado."⁴¹

---

³⁷ Sembla que la societat frenològica masculina es va dissoldre poc després. Tanmateix, l'any 1850 es va tornar a refundar per Magí Pers i Ramona. Veure capítol 6 d'aquest treball.

³⁸ Poc sabem d'aquesta societat femenina, apart que estava formada per 6 dones, com a mínim, els noms de les quals eren: Niceta Rafecas i Pasarell, Angélica Pasarell i Milà de la Roca, Dolores Domingo Juliachs, Gertudris Sans i Ferre, Rosalia Roig i Puig i Juana Almirall. Cubí, *Lecciones de frenología* (1852), p. 637.

³⁹ Els quatre metges eren: Josep Puigdemasa, Carles Galceren, Joan Benach i Isidre Parellada. *Boletín de Medicina, Cirugía y Farmacia*, 17 de març de 1844, núm. 171, p. 1. El *Boletín* era el diari oficial de la "Sociedad Médica General de Socorros Mútuos". A partir de 1850 es fusionaria amb *La Gaceta Médica* per donar lloc a *El Siglo Médico*.

⁴⁰ *Boletín de Medicina, Cirugía y Farmacia*, 17 de març de 1844, núm. 171, p. 1.

⁴¹ *Ibidem*.

Deu dies després el jove visitava a Cubí per agrair-li la curació.⁴² La carta dels metges, els quals havien assistit al curs de frenologia, dóna fe de la veracitat dels fets. Pel seu interès la reproduïm íntegrament:

“Los médicos abajo firmados nos hallábamos presentes como alumnos en las clases a que se refiere el Sr. Cubí, y certificamos que efectivamente quedamos asombrados de ver la correspondencia entre la irritación de la habitatividad del joven Roig, y los paroxismos a que todos sabíamos que estaba sujeto. Este caso y otros no menos importantes que nos hizo notar el Sr. Cubí, nos han convencido con nuestro distinguido Vieta que: «la Frenología se halla ya en un estado de cuyos conocimientos no pueden carecer el fisiólogo, la medicina práctica, la legislación, la moral, etc.» Villanueva y Geltrú a 7 de febrero de 1844.”⁴³

A la carta apareix una oportuna referència a Pere Vieta. De fet, els metges vilanovins citen la carta que Vieta va enviar a Cubí i que ja havia sortit publicada a la primera edició del *Sistema*. La importància de Pere Vieta com a referent per a la classe mèdica catalana es fa prou palesa en aquest testimoni. Cubí n'era molt conscient i per això no va dubtar en publicar la carta que Vieta li havia enviat. D'altra banda, cal destacar el fet que el *Boletín* publicés un article en portada d'un no professional com Cubí. És molt probable que per tal d'aconseguir-ho, Cubí fes acompanyar l'article amb la carta dels metges que incloïa la referència a Vieta.⁴⁴

Una vegada finalitzat el curs de Vilanova, Cubí va viatjar fins a Vilafranca del Penedès per impartir un curs de deu lliçons. A Vilafranca Cubí va fer una visita a la presó. Com ja hem comentat en el capítol anterior, Cubí d'igual manera que tots els frenòlegs anglosaxons (o de formació anglosaxona en el seu cas) tenia per costum visitar els hospitals i presidis de les ciutats on viatjava. Durant aquestes visites realitzava exàmens cranioscòpics als malalts i presos amb l'objectiu d'esbrinar, en el cas dels presos, quin havia estat el delicte que havien comès.⁴⁵ Aquests exàmens es

---

⁴² “Le toqué en el acto la cabeza, y sentí que su habitatividad tenía, poco más o menos el calor natural del resto de la cabeza.” *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ No sabem del cert els motius del frenòleg català per a publicar l'article en una revista mèdica de Madrid, tot i que del *Boletín* ja era una raó prou important. Podríem pensar que era un excel·lent manera de presentar-se a tota la classe mèdica espanyola, però el cert és que Cubí encara trigaria un any i mig en començar a divulgar la frenologia fora de Catalunya. Per això, creiem que el més probable és que Cubí no aconseguís publicar-lo a la única revista mèdica barcelonina existent aleshores, la *Revista Médico-Farmacéutica* (1844-1845), i que optés per publicar-lo a Madrid on segurament el clima era més favorable. Per últim, la carta dels metges de Vilanova ens fa pensar que potser el 'silenci públic' dels metges catalans del qual hem parlat no fos tan accentuat entre els metges no barcelonins, com veurem en el proper capítol.

⁴⁵ La possibilitat que, mitjançant l'examen cranioscòpic, el frenòleg pogués determinar el delicte que havia comès el pres, va portar als frenòlegs a ser acusats de *determinisme*. De totes formes, cal destacar

feien davant la presència de diferents autoritats de la localitat, com ara jutges, notaris, directors i/o encarregats dels presidis, etc. Segons testimoni del mateix Cubí, el procediment que seguia estava bastant establert:

“Llamaba el Sr. Juez, o la autoridad que al efecto nos acompañaba, el preso que se le antojaba, o que por alguna razón escogía, presentándose donde la concurrencia se hallaba reunida para presenciar el examen. Llegado el detenido, sin decir yo palabra, hacia mis observaciones, y escribía luego el juicio que por ellas y de ellas hubiese formado: concluido lo cual se retiraba el examinado. El silencio se rompía con la lectura de mi escrito, cuyo contenido se comprobaba con las condenas que al efecto se tenían a mano, y con la opinión que de los examinados habían formado los carceleros, alcaides, capataces u otras personas que los hubiesen tenido constantemente a la vista. Por lo común, estos exámenes han sido muy concurridos, porque, como constituían la comprobación más solemne, más eficaz y más fehaciente de las verdades frenológicas, procuraba darles toda la publicidad posible.”⁴⁶

La funció legitimadora d'aquestes visites és prou clara i, com acabem de comprovar, Cubí n'era del tot conscient. Normalment les feia acompanyat d'una comitiva formada per persones que assistien al seu curs i per les autoritats del presidi i per les autoritats civils i religioses de la ciutat.⁴⁷ Després de l'èxit de la demostració pública, la visita finalitzava amb l'obtenció per part de Cubí de la corresponent carta certificada que avalava la veracitat dels fets que s'hi relataven.

Aquestes visites més enllà de constituir una bona oportunitat per exercir la pràctica experimental, tenien un objectiu clarament social. Per als frenòlegs, la reforma del tracte al pres era un clar exemple de la utilitat de la seva ciència. L'experiència els portava a defensar que la major part dels criminals eren persones sotmeses als seus impulsos, és a dir, dominades per una o dues facultats del cervell de mida excessiva. Per exemple, la “*adquisividad*”, que molt desenvolupada podia conduir al robatori; la “*amatividad*”, que desenvolupada excessivament portava a cometre delictes sexuals; o la “*alimentatividad*”, que estava en l'origen de l'alcoholisme. Però a la vegada, la frenologia demostrava que la major part dels criminals milloraven amb disciplina i un tractament moral correcte.⁴⁸ Per tant, era possible reformar la ment del criminal, ajudar-

---

que la frenologia només afirmava la propensió i/o tendència cap al crim de la persona examinada, per tant, tal i com no es cansaven de repetir els frenòlegs, no negava el lliure albir.

⁴⁶ Cubí, *Lecciones de frenología* (1852), p. 230. El subratllat és nostre.

⁴⁷ Per exemple, durant la visita que va fer al presidi de València l'acompanyaven 12 persones, entre les quals hi havia quatre advocats, dos terratinents, un metge i un presbíter. *Ibidem*, p. 241.

⁴⁸ Excepte en el cas d'aquells criminals en què els òrgans intel·lectuals i morals eren tan deficients que no podien ser rehabilitats. de Giustino (1975), p. 147.

lo en la seva rehabilitació i restablir la seva harmonia mental mitjançant el desenvolupament de les facultats morals i intel·lectuals del subjecte.⁴⁹

Aquestes idees s'oposaven al vell sistema penal que no esperava cap possibilitat de millora del criminal i, a més, el controlava mitjançant càstigs corporals. Els frenòlegs refusaven aquests mètodes violents per cruels i ineficaços i proposaven convertir els presidis en hospitals morals. En altres paraules, defensaven el tracte individualitzat per als presos i considerar-los com a malalts, fins al punt que el director de presó havia d'exercir de metge. Amb aquesta premissa de fons, el programa científic de rehabilitació del pres es basava en un combinació d'exercicis per augmentar la moralitat, en la realització de treballs diversos i en l'atenció individualitzada.⁵⁰

Què portava als frenòlegs a lluitar per la reforma del sistema penal? Evidentment, hi havia un interès humanitari que s'expressava amb força en la lluita i militància a favor de l'abolició de la pena de mort. Tanmateix, no cal oblidar que darrera la preocupació dels frenòlegs per assolir la rehabilitació del criminal s'amagaven les pors cap a la creixent violència social que posava en perill, entre d'altres valors, la propietat privada. Així, cal entendre la millora del sistema penal i la reforma del tracte als criminals com una peça més d'un ampli programa social que tenia com a objectiu crear una societat millor, més racional i, per tant, menys perillosa.⁵¹

La relació que van mantenir els frenòlegs catalans i espanyols amb les autoritats dels presidis i fins a quin punt els frenòlegs van influir en els moviments en pro de la reforma del sistema penitenciari és un tema que mereixeria ser estudiat a fons. Segons Domènech, a Espanya les mesures per reformar el sistema penal defensades pels frenòlegs van tenir poc ressò.⁵² En aquest sentit, és significativa la trobada que va mantenir Cubí amb el coronel Manuel Montesinos (1792-1862), comandant del presidi de València des de l'any 1835 i "Visitador General de los presidios del Reino" durant el govern d'Espartero.⁵³

---

⁴⁹ Cooter (1984), p. 124.

⁵⁰ A la pràctica, moralitat significava instrucció regular, és a dir, al pres se li llegien contes i màximes amb reflexions morals que el portessin a veure la futilitat i irracionalitat que hi havia darrera de cada crim. Veure, de Giustino (1975), p. 149.

⁵¹ Cooter (1984), p. 124.

⁵² "las autoridades encargadas de aplicar las innovaciones eren reacias al asunto. (...) no se creía en la doctrina en la que el delincuente era tratado más como un enfermo que no como sujeto de castigo." Domènech (1977), p. 155.

⁵³ Sobre Manuel Montesinos i la seva experiència al presidi de València, veure Manuel Montesinos, *Reflexiones sobre la organización del Presidio de Valencia, reforma de la dirección general del ramo económico del mismo*, Valencia, Imprenta del Presidio, 1846.

La trobada va tenir lloc mentre Cubí visitava el presidi de València el 27 d'abril de 1849.⁵⁴ Sembla ser que no es coneixien, però que Cubí havia sentit a parlar de les reformes que Montesinos estava impulsant al presidi de València. El coronel Montesinos va iniciar una experiència singular a Espanya de reforma penitenciària basada en l'eliminació dels càstigs corporals, la reducció de la condemna, la introducció de la llibertat condicional, en l'ensenyament d'oficis (el presidi de València va arribar a ensenyar fins a 40 oficis) i en la idea que el treball remunerat augmentava l'amor propi del pres i era el camí cap a la seva rehabilitació. Aquestes idees coincidien plenament amb les defensades pels frenòlegs. Tanmateix, Montesinos no va aconseguir imposar l'experiència de València com a model per a una futura reforma dels presidis espanyols. Els canvis d'orientació política a partir de 1844 van portar a aplicar models més restrictius i durs amb les condicions de vida dels presos.

Segon semestre de 1844: els primers experiments de magnetisme animal

El primer contacte de Cubí amb les pràctiques magnètiques va tenir lloc als Estats Units el mes de març de 1842. Segons el seu propi testimoni, Cubí va tenir un primer coneixement de l'existència dels fenòmens magnètics a través de la lectura de la premsa de Nova York, però encara no els havia experimentat en persona.⁵⁵ En algun moment entre març i setembre de 1842, Cubí va assistir a la seva primera sessió de magnetisme anima, realitzada pel metge i frenòleg americà Joseph Rodes Buchanan.⁵⁶ Per tant, quan Cubí va arribar a Barcelona ja tenia coneixement de l'existència del magnetisme animal i havia pogut observar els seus efectes.

Malgrat aquestes experiències inicials, Cubí va trigar prop de dos anys a dedicar-se a l'estudi seriós i aprofundit del magnetisme animal. Acabat l'estiu de 1844 i després d'haver finalitzat un viatge per terres gironines, Cubí es va instal·lar de nou a Barcelona amb la intenció de dedicar-se a l'estudi a l'estudi del magnetisme.⁵⁷ Durant els següents sis mesos, Cubí va realitzar tota mena d'experiments magnètics amb l'ajuda i col·laboració del també frenòleg Magí Pers i Ramona. Com veurem més endavant, entre

---

⁵⁴ Cubí, *Lecciones de Frenología* (1852), p. 239.

⁵⁵ Alfonso Teste, *Manual práctico de magnetismo animal*, (traducido y reformado por Mariano Cubí y Soler y Magín Pers y Ramona), Barcelona, Impr. de J. Verdaguer, 1845, p. 86.

⁵⁶ Cubí, *Sistema* (1843), p. 288.

⁵⁷ Va fer cursos a Figueres (del 11 al 27 de juliol), Olot (del 6 al 15 d'agost), Girona (del 26 d'agost al 7 de setembre), La Bisbal (del 10 al 20 de setembre) i Torroella de Montgrí (del 21 al 30 de setembre).

la vida de Pers i la de Cubí existeixen paral·lelismes força notables.⁵⁸ Tots dos van emigrar l'any 1821 cap a Amèrica, Pers a Cuba i Cubí als Estats Units, i tots dos van decidir tornar a Catalunya l'any 1842. Molt segurament Pers va aprendre la frenologia a Cuba, com Cubí ho havia fet als Estats Units i cap dels dos era metge. Segurament els dos frenòlegs es deurién conèixer a Cuba, on Cubí va residir entre 1829 i 1832.⁵⁹ Com s'ha comentat anteriorment, el fet que dos dels principals divulgadors de la frenologia a Catalunya vinguessin d'Amèrica no és casualitat, sinó que té a veure amb la situació de llibertat que vivien les noves pràctiques al Nou Continent.

Sabem poc del contingut dels experiments magnètics que va realitzar Cubí i Pers, més enllà de què el seu objectiu era arribar a una conclusió definitiva sobre l'existència dels fenòmens magnètics i sobre la possibilitat d'usar el mesmerisme amb finalitats terapèutiques. Tanmateix, sí que sabem del cert que Cubí i Pers disposaven de persones, majoritàriament dones i nens, a les quals magnetitzaven sovint.⁶⁰ Com a mínim, tenim constància que disposaven habitualment de tres joves, dos nois de 13 i 19 anys i una noia de 17.⁶¹ Com veurem en el proper capítol, durant aquest període la presència a Barcelona de magnetitzadors i de persones que es deixaven magnetitzar a Barcelona, molt probablement a canvi de diners, va ser força considerable.

Sembla ser que cap al final de la tardor, Cubí ja estava convençut de l'existència dels fenòmens magnètics i de la seva utilitat terapèutica. Més enllà de lloar el possible rigor experimentador de Cubí i Pers, ens preguntem a què es devia la prudent actitud dels frenòlegs vers el mesmerisme. De fet, i a l'igual que molts altres frenòlegs anglosaxons, Cubí i Pers inicialment es van mostrar recelosos vers els magnetitzadors i les seves pràctiques.⁶² Tanmateix, l'adopció del mesmerisme per part de molts frenòlegs va donar pas a una nova ciència que seria coneguda als països anglosaxons amb el nom de "phreno-mesmerism".⁶³ Aquest procés es produeix a l'inici de la dècada dels quaranta, entre 1842 i 1843, i molt centrat a Gran Bretanya i als Estats Units. La trobada de les dues ciències fou un procés complex, però, com assenyala David de Giustino,

---

⁵⁸ Veure capítol 6.

⁵⁹ Aquesta dada la dona Carnicer, però no podem assegurar la seva certesa. Carnicer (1969), p. 102.

⁶⁰ La referència a casos de magnetització de dones i nens és habitual en Cubí i Pers. Per exemple, sabem del cas d'una dona de Vilanova que era magnetitzada des de Barcelona per Pers. Veure: Teste, *Manual práctico de magnetismo animal* (1845), p. 56-57.

⁶¹ *Ibidem*, p. 136, nota.

⁶² Per exemple, George Combe i el seu germà Andrew mai van acceptar que el mesmerisme aportés res a la frenologia. de Giustino (1975), p. 98.

⁶³ El frenòleg Dr Charles Caldwell va ser el primer en usar el terme. *Ibidem*, p. 47.

d'alguna manera inevitable.⁶⁴ La possibilitat de canviar el comportament d'una persona tocant i/o estimulants el corresponent òrgan cerebral era una pràctica molt seductora per als frenòlegs, ja que els permetia demostrar la utilitat de la seva ciència.⁶⁵ A més, tant la frenologia com el mesmerisme es reclamaven basades en fets observables, s'acostaven cap al desconegut (la ment humana), tenien utilitats terapèutiques i eren una mostra de l'avenç humà. D'altra banda, el freno-mesmerime ofería mitjans per tal de comprovar de forma experimental la relació entre els òrgans del cervell i determinats comportaments i actituds.⁶⁶

Una vegada convençuts de les possibilitats que ofería el magnetisme animal, els dos frenòlegs es van dedicar a traduir i ampliar el *Manuel pratique de magnétisme animal* d'Alphonse Teste,⁶⁷ metge francès i doctor en medicina per la Facultat de París.⁶⁸ Cubí i Pers, però, no només van traduir el text, sinó que també el van ampliar amb els seus propis comentaris i amb notes a peu de pàgina en les quals criticaven o desenvolupaven les explicacions de Teste. De fet, hi ha seccions senceres de la versió espanyola escrites íntegrament per Cubí i Pers.⁶⁹ Això sí, sempre indiquen rigorosament què correspon a Teste i què els correspon a ells.

L'objectiu de la traducció era popularitzar el magnetisme animal i així ho indiquen els traductors en el pròleg que redacten:

“(...) enseñar el arte del Magnetismo, propagar sus elementos por todas las clases del Estado, y hacer alumbrar las ventajas inmensas que de él puede prometerse la humanidad.”⁷⁰

---

⁶⁴ “It was inevitable that phreno-mesmerism should have arisen. Phrenology paved the way by proving the existence of mental faculties, and all that remained was to show that an independent force might activate any of the faculties.” *Ibidem*, p. 47.

⁶⁵ Cooter (1984), p. 150.

⁶⁶ Winter (1998), p. 118.

⁶⁷ Teste, *Manual práctico de magnetismo animal* (1845). Per diferents notes i comentaris, deduïm que la traducció la van fer durant els mesos de febrer i març de 1845. Durant aquests mesos Cubí també preparava la segona edició del *Sistema*.

⁶⁸ Alphonse Teste (1814 - ?), metge francès. Es doctorà a París l'any 1837 i poc després es va dedicar a l'estudi del mesmerisme i a la publicació d'obres per difondre el nou coneixement. En aquest sentit, destaca el *Manuel pratique du magnétisme animal* (París, 1840). Posteriorment també s'interessà per l'estudi i la pràctica de l'homeopatia. Entre les seves obres destaquen: *Transactions du magnétisme animal* (1841), *Exposé sommaire de la médecine magnetique* (1842), *Traité homeopathique des maladies aiguës et chroniques des enfants* (1850) i *Comment on devient homeopathe* (1864). Veure Pierre Larousse, *Grand dictionnaire universel du XIXè siècle (1866-1876)*, facsimil, Lacour, París, vol. 23, p. 10; Eric J. Dingwall, *Abnormal Hypnotic Phenomena. A Survey of Nineteenth-Century Cases*, London, J.&A. Churchill Ltd., 1967, vol. I France, p. 113-125.

⁶⁹ Apart de moltes notes introduïdes per Cubí i Pers, hi ha dues parts escrites íntegrament per ells: les que es corresponen a les pàgines 79-94 i 117-140.

⁷⁰ Teste, *Manual práctico de magnetismo animal* (1845), pròleg, p. 17.

El pròleg acaba amb un llistat de les obres de magnetisme animal publicades a França entre 1840 i 1845, per tal que serveixi com a referència a tots aquells que vulguin dedicar-se al seu estudi. La introducció del llistat de llibres va més enllà de l'evident voluntat divulgadora de la traducció. Els traductors no només volen donar a conèixer els fenòmens magnètics, sinó que volen posar a l'abast de tothom, metges i no metges, la pràctica del magnetisme animal. I aquesta és una de les principals discrepàncies entre els traductors i l'autor del *Manuel*. Per a Alphonse Teste, el magnetisme animal, com a medi terapèutic que s'havia demostrat que era, només havia de ser usat pels metges. En canvi, Cubí i Pers, que posen com a exemple els Estats Units on “casi todas las artes, oficios, ciencias, descubrimientos científicos y profesiones son propiedad pública”,⁷¹ creien que l'ús del magnetisme animal no pertanyia només als metges, sinó que s'havia l'ús exclusiu d'uns pocs i posar-lo a l'abast de tothom:

“(...) el magnetismo no ha de ser privilegio exclusivo de unos pocos, sino como la naturaleza, abiertas sus puertas a todo el mundo. Si queremos saber lo que es el magnetismo, y lo que el magnetismo puede dar de sí, es menester que todos magneticemos. (...) Que todo el mundo magnetice, pero que nadie principie a magnetizar sino delante de un experto magnetizador: esta es nuestra divisa.”⁷²

Darrera d'aquesta reclamació de Cubí i Pers s'amagava una lluita entre metges i magnetitzadors pel control del nou coneixement. Com veurem més a fons en el proper capítol, aquesta disputa va estar en el centre de les controvèrsies entorn el magnetisme animal.

Després dels mesos d'experimentació i dels mesos de traducció de l'obra de Teste, Cubí estava preparat per a incloure el magnetisme animal com a part dels seus cursos de frenologia.⁷³ L'interès de Cubí pels fenòmens magnètics residia en la seva utilitat, en què serveixen a la frenologia que n'és la 'ciència mare'. Per tant, per a Cubí el magnetisme animal era una eina terapèutica, un mitjà per a sanar i millorar el comportament de les persones basant-se en els coneixements que proporcionava la frenologia, que hauria de ser d'estudi obligatori per a tots els que es volguessin dedicar a magnetitzar. I què proporciona la frenologia al magnetitzador? Sobretot, un coneixement profund de les capacitats de les persones i explicacions científiques per als diferents comportaments dels individus quan es troben magnetitzats. Així, segons Cubí, malgrat que tots tenim la capacitat de ser magnetitzats no tots la tenim igualment

---

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² *Ibidem*, pròleg, p. 12-13.

⁷³ La primera vegada va ser durant un curs que va donar a Tarragona el mes de maig de 1845.

desenvolupada i, per tant, caldrà examinar el crani d'un individu per saber si serà fàcilment magnetitzable. D'altra banda, la frenologia també explica perquè els nens i les dones són més sensibles al magnetisme animal que no pas els homes adults.⁷⁴ Segons Cubí, l'organisme de la dona tendeix naturalment, en el seu estat sa, a ser dependent d'una potència exterior i aquesta característica té el seu origen en el volum i forma del crani:

“La depresión que en la cabeza del bello sexo se nota en la parte posterior-coronal, manifiesta su dependencia; su abultamiento cefálico detrás y encima de las abolladuras parietales, vociferen su instinto de no querer ofender, de desear agradar; y el gran desarrollo de centro y parte anterior superior frontal de su cabeza pregonan su veneración, su fe, su sumisión, su indefinible propensión a librarse a ojos cerrados a lo misterioso, a lo sobrenatural (...)”⁷⁵

Per últim, el fet que existeixen homes fàcilment magnetitzables també té una explicació molt similar:

“(...) la mayor parte de esos hombres, se parecían mucho a las mujeres por la debilidad y la delicadeza de su organización; o se hallaban accidentalmente colocados en ciertas condiciones fisiológicas que por algún tiempo les habían hecho perder la prerrogativa de su sexo.”⁷⁶

L'interès de Cubí per les aplicacions terapèutiques del magnetisme animal anava acompanyat d'un cert desinterès per les controvèrsies sobre la seva essència. Les idees que el frenòleg tenia sobre l'existència o no d'un fluid magnètic o sobre les característiques físiques d'aquest fluid eren més aviat ambigües i sembla que no estaven en el centre de les seves preocupacions. Aquesta actitud de Cubí enfront la qüestió era força compartida per aquells magnetitzadors que no pertanyien a la classe mèdica. Ara bé, aquesta certa indiferència no implica que Cubí no tingués unes certes creences sobre les característiques del fluid magnètic. Per a Cubí, la capacitat de magnetitzar no depèn del magnetitzador sinó del subjecte a magnetitzar: més concretament, de la disposició de l'organisme de subjecte a l'acció del fluid magnètic. Per a Cubí, plantejar l'existència del fluid magnètic equival a prendre en consideració l'existència d'un agent físic que circula per tot el sistema nerviós:

---

⁷⁴ “Las mujeres, por lo común, son mucho más magnetizables que los hombres. (...) Entre la mujeres todo conduce a someterlas naturalmente a cierta dependencia, que, en un estado normal, constituye en la mayor parte de ellas, una de las particularidades más notables de su organismo y de sus costumbres.” *Ibidem*, p. 65.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 66-67, nota 1.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 68.

“ Parece que por todo el sistema nervioso del cuerpo circula un fluido especial, como la sangre por las venas, el “fluido nérveo”, el cual produce diferentes fenómenos según sean los varios estados en que se halla.”⁷⁷

Tanmateix, de vegades Cubí es mostrava més prudent i fins i tot ignorant de la causa que provocava els fenòmens magnètics:

“La discusión sobre el magnetismo es por ahora imposible. En magnetismo no hay más que hechos o experiencias; sobre los cuales no puede aún discutirse porque por ahora son inexplicables por los principios o las leyes naturales conocidas.”⁷⁸

Aquesta ignorància, simulada o no, sembla que no el preocupava massa, ja que els fets demostraven l'existència de fenòmens magnètics, fos el que fos el magnetisme animal. En definitiva, el que l'interessava eren les seves possibilitats terapèutiques.

Malgrat l'ambigüitat de la seva postura, la creença en l'existència d'un fluid magnètic que circulava pel sistema nerviós era bastant sòlida en Cubí, fins al punt que amb els anys va arribar a establir una analogia entre el sistema nerviós i el sistema de comunicacions per telegrafia elèctrica. Malgrat que l'analogia no era original de Cubí, apareix moltes vegades en les seves últimes obres. Segons aquesta analogia, la comunicació que pugui existir entre els òrgans cerebrals i la resta del cos i entre el sistema nerviós d'una persona i objectes orgànics i inorgànics externs s'explica com la transmissió a distància del fluid que circula pel sistema nerviós:

“Otra de las grandes pruebas, sujetas a experimentación sensitiva, de que los órganos de las facultades mentales tienen comunicación entre sí en virtud de una Telegrafía eléctrico-nerviosa, que los recorre todos, y en virtud de los cuarenta y tres pares de nervios que salen del cerebro, cerebelo y su istmo o médula oblongada, es que el fluido eléctrico-nervioso que recorre los órganos cerebrales, y domina y da dirección a los órganos extra-craneales, es directamente transmisible a objetos inorgánicos y orgánicos, produciendo notabilísimos fenómenos.”⁷⁹

Aquesta comunicació seria possible gràcies a què aquest fluid es pot transmetre d'igual manera que el corrent elèctric es transmet a través dels cables telegràfics:

“Por Magnetismo no se entiende mas otra cosa sino las varias clases, jerarquías y especies de fluidos eléctricos nerviosos que recorren todo el organismo humano; así como por *magnetizar* [sic] tampoco se entiende mas ni otra cosa sino el acto de esforzarse un individuo, actor u operador, por introducir en virtud de miradas fijas, tocamiento de dedos, frotaciones perpendiculares ligeras con las yemas de los dedos, llamadas *pasas* o *pases* [sic], una mayor o menor cantidad de fluido eléctrico nervioso humanal, en el cuerpo de otro individuo, paciente u operador.”⁸⁰

---

⁷⁷ Cubí, *Polémica* (1848), p. 129.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 121, nota 1.

⁷⁹ Cubí, *Lecciones de frenología* (1852), p. 1002.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 1020.

L'analogia entre el funcionament del sistema nerviós i la telegrafia elèctrica estava força estesa entre els freno-mesmeristes anglesos i molt probablement Cubí la va aprendre de les seves revistes. Tal i com comenta Iwan Rhys, l'analogia entre el telègraf elèctric i el cos humà, que va aparèixer pràcticament al mateix temps que s'estenia el nou mitjà de comunicació, servia en els dos sentits.⁸¹ La metàfora era tan temptadora que es va estendre per a concebre la Gran Bretanya i les seves colònies unides pel comerç, el telègraf i el ferrocarril: els nervis de l'Imperi. La versemblança de la metàfora i dels fenòmens magnètics va atrapar al mateix Charles Wheatstone, 'descobridor' de la telegrafia elèctrica, qui va col·laborar amb John Elliotson en la realització d'experiments òptics i elèctrics amb l'objectiu de provar el caràcter físic del suposat fluid magnètic.

La força de la metàfora residia en un doble aspecte: d'una banda, el telègraf havia domesticat l'electricitat (és a dir, la Natura) i, mitjançant el seu ús, també la societat; d'altra banda, el desenvolupament de la nova tecnologia anava unit al desenvolupament del ferrocarril. Així, el ferrocarril i el telègraf eren percebuts com el millor exemple del progrés de la humanitat i com a instruments de control de la Natura, la Societat i les Colònies. A més, el que unia la telegrafia i les experiències magnètiques era la fascinació per poder substituir la màquina per la ment humana en l'emissió i recepció de pensaments i sons.⁸² Una analogia que es reforçava amb l'atracció cap al desconegut i que acompanyava i estimulava la difusió de la nova amalgama de frenologia i magnetisme animal i que es convertiria en un dels orígens dels moviments espiritistes tan característics del *fin de siècle*. La creença en la possibilitat de transferir el pensament, en la clarividència i en altres fenòmens similars, s'explicava per l'existència d'una mena de fluid que recorria el sistema nerviós i que a l'igual que el fluid elèctric podia induir efectes a distància. L'origen i la força d'aquesta metàfora prové d'una tradició de llarga durada, que ha pres diferents formes al llarg dels segles i que ha arribat fins als nostres dies, i que atribueix als fenòmens elèctrics i magnètics efectes curatius sobre el cos i la ment.

---

⁸¹ "Just as its wires were rapidly transformed into fitting metaphors for the body's nervous system, the nervous system was seen as an apt picture of the telegraph network itself." Iwan Rhys Morus, "The Electric Ariel: Telegraphy and Commercial Culture in Early Victorian England", *Victorian Studies*, 39 (1996): 339-378, p. 375.

⁸² Winter (1998), p. 39, 54.

Conclusions

La situació política i social a Catalunya va canviar substancialment després de la Jamància. L'última de les grans bullangues, considerada per alguns historiadors com a una autèntica revolució social, havia espantat la burgesia catalana, que havia vist perillar, aquesta vegada sí, l'ordre social. A partir de 1844, les classes dirigents catalanes van optar per recolzar polítiques repressives i per portar a terme un nou programa social, polític i cultural clarament conservador amb la finalitat de 'regenerar' la societat catalana.

En l'àmbit cultural, els més beneficiats pel canvi polític van ser un grup de joves literats que provenien dels sectors liberals progressistes i que havien evolucionat cap a postures conservadores. Aquest grup format per, entre d'altres, Joan Cortada, Joan Mañé, Manuel Milà i Pau Piferrer va optar per reforçar les idees de Jaume Balmes, Ramon Martí d'Eixalà i Joaquim Rubió i Ors trencant amb els postulats liberals progressistes de la generació anterior. L'ascens d'aquest grup de joves intel·lectuals conservadors i el posterior exili de gran part d'aquells que havien protagonitzat les bullangues i aldarulls de la dècada de 1830 va suposar una ruptura amb la tradició progressista i un cop molt fort per a la cultura i la ciència catalana. Entre els que van marxar, hi havia Pere Mata i Pere Felip Monlau, dos dels principals defensors de la frenologia a Catalunya. Des d'aleshores, l'ambient cultural català va deixar d'afavorir la divulgació de la frenologia i Cubí es va trobar aïllat dels cercles intel·lectuals, en els quals predominaven els literats encapçalats per Piferrer i Mañé.

La frenologia, com d'altres ciències de la vida del segle XIX, oferia la possibilitat de diferents lectures socials i polítiques. Tanmateix, els atacs que va rebre la pràctica pública dels exàmens cranioscòpics demostren que aquesta part de la doctrina de Gall era vista amb suspicàcia per amplis sectors de les classes dirigents. Les mateixes característiques de l'examen, basat en la palpació de les suposades protuberàncies del crani, el convertien en una pràctica a l'abast de tothom. La realització pública d'aquests exàmens, amb el conseqüent perill de desvetllar les característiques mentals dels membres de l'elit intel·lectual, els feia encara més desafiants a ulls de les classes dirigents, especialment, però no només, entre els sectors més conservadors.

L'accent que els frenòlegs posaven en les possibilitats de millora individual podia fer que les classes treballadores interpretessin que l'ascens social era possible. Tanmateix, els mateixos frenòlegs, conscients d'aquest perill, posaven un límit a

aquesta millora: la preservació dels valors bàsics burgesos (la família, la propietat privada, el valor del treball, etc.). Una limitació que venia recolzada pel caràcter científic de la frenologia, el qual demostrava la inutilitat de les reformes socials de caire radical que, com el socialisme, desafiaven la *natural* jerarquia social de la frenologia.

La difícil situació que es vivia a Barcelona va empènyer Marià Cubí a continuar la seva campanya de divulgació fora de la ciutat. Lluny de la capital, l'ambient era més favorable a la frenologia. Els cursos que Cubí va donar a principis de 1844 a Vilanova i a Vilafranca del Penedès van ser un èxit i la reacció dels metges va ser força positiva, especialment a Vilanova. Com veurem en el proper capítol, aquesta experiència es va repetir l'any següent en els cursos que Cubí va donar a Tarragona i Reus. Durant aquestes estades fora de Barcelona, Cubí també va aprofitar per visitar les presons de les diferents poblacions on impartia el seu curs. Cubí compartia amb la resta de frenòlegs la creença que la reforma del criminal era possible i un dels objectius d'aquestes visites era mostrar la utilitat de la frenologia per a la reforma de la societat.

La pràctica del magnetisme animal es va estendre a Barcelona i tot Catalunya durant la segona meitat de 1844. Cubí, que havia conegut el magnetisme animal als Estats Units, va iniciar els seus experiments després de l'estiu de 1844 juntament amb Magí Pers i Ramona. Malgrat les reserves inicials, Cubí i Pers de seguida es van convèncer de les utilitats terapèutiques que oferia el magnetisme animal. Al cap i a la fi, la possibilitat de modificar el comportament d'una persona mitjançant l'estimulació d'un dels seus òrgans cerebrals era massa atractiva com per no considerar seriosament el seu estudi. L'interès de Cubí pel magnetisme animal se centrava en el seu component terapèutic i no tant en l'estudi sobre el suposat caràcter físic del fluid magnètic. Amb els anys, però, Cubí es va convèncer del caràcter físic del fluid magnètic. Per als frenomesmeristes com Cubí i Pers, el fluid magnètic circulava pel sistema nerviós com l'electricitat ho fa pel cables de telegrafia. De fet, l'èxit de la telegrafia elèctrica proporcionava als magnetitzadors una excel·lent imatge per a entendre i conceptualitzar la comunicació que es produïa entre magnetitzador i subjecte magnetitzat durant les sessions de magnetisme.

3

Barcelona magnetitzada

“Después de pasarle y volverle a pasar las manos, cierra la sonámbula los ojos, se duerme, y ronca como si no hubiese Dios. Ésta es la ocasión; éste es el trance.”

Louis Huart, *Fisiología del médico*, traducida por N. N., Barcelona, Imprenta de Juan Oliveres, 1848, p. 52.

Introducció

Al llarg de les dècades de 1830 i 1840, les pràctiques mesmèriques van viure de nou un període de popularitat a Europa, sobretot a Anglaterra i a França, i als Estats Units. És durant aquest període que la pràctica del magnetisme animal es va popularitzar a Catalunya. Concretament, durant la tardor de 1844 i la primavera de 1845 l'activitat dels magnetitzadors catalans, la major part dels quals resten en l'anonimat, va ser considerable. Els testimonis proporcionats pels traductors catalans de textos de magnetisme francesos, així com les notícies aparegudes a la premsa barcelonina, ens demostren que el magnetisme animal esdevingué, en paraules de Víctor Balaguer, “la conversación de moda en nuestra capital”.

Efectivament, durant aquest període el magnetisme animal es va situar en el centre de la vida cultural catalana. Entre d'altres activitats que van realitzar els magnetitzadors, cal destacar sobretot les nombroses sessions de magnetisme que es van celebrar en espais privats i públics, algunes d'elles davant grans audiències, les quals van aixecar l'expectació de gran part de la societat catalana. En aquestes sessions els magnetitzadors mostraven els fenòmens extraordinaris que produïa el fluid magnètic. Així, els catalans van poder observar com els individus magnetitzats escrivien poesies (algunes de les quals després es van publicar a revistes com *El Genio* de Víctor Balaguer), llegien textos que no podien veure, veien a través de la punta dels dits de la mà (fenomen anomenat pels magnetitzadors “transposició de sentits”), transmetien pensaments a distància, i mostraven insensibilitat física en membres del cos.

Els metges catalans no van romandre aliens a les pràctiques magnètiques. Hem trobat testimonis que demostren que el magnetisme animal va despertar l'interès de

nombrosos metges i estudiants de medicina. Concretament, hi ha diversos testimonis que demostren la realització d'experiments de magnetisme per part de metges catalans, tot i que es preserva la identitat dels facultatius. Tanmateix, els metges no van participar en les agres polèmiques que es van desenvolupar a la premsa barcelonina durant la primavera de 1845. El seu 'silenci públic' confirma la incomoditat i desconfiança amb què eren percebudes les pràctiques magnètiques, vistes per la major part de facultatius com a una font de descrèdit de la seva autoritat "natural" com a guaridors. La pràctica del magnetisme animal, per tant, es convertí en terreny de disputa entre els metges favorables a la nova ciència i els magnetitzadors. Mentre que els últims reclamaven el dret a estudiar-la, exercir-la i difondre-la, els primers denunciaven l'actitud dels 'xarlatans'.

La popularització del magnetisme animal a Catalunya

La popularització de les pràctiques magnètiques a Espanya, i més concretament a Catalunya, va tenir lloc durant la dècada de 1840. Durant la segona i la tercera dècada del segle s'havien produït tímids intents d'introducció del magnetisme animal, tant a Madrid com a Barcelona.¹ Aquests intents, però, no van tenir gaire repercussió, més enllà de petits cercles, i no va ser fins a principis de la dècada dels quaranta que el fenomen va arribar a ser veritablement popular, principalment a Catalunya. La periodització que proposa Ellenberger per a la difusió del magnetisme animal ens

---

¹ El primer testimoni que tenim de la realització de sessions públiques de magnetisme animal a Espanya és de 1816. El metge català Ignasi Graells (1775-1856), va publicar a Madrid un breu llibret que porta per títol *Memoria y Noticias del magnetismo animal y de sus efectos portentosos sobre la economía animal*. L'objectiu del llibret era divulgar els fenòmens magnètics per tal que el lector pogués jutjar "con moderación". En la introducció del llibret se'ns informa de la celebració de sessions magnètiques a la Cort de Madrid durant el mateix any. Aquestes sessions les realitzava un oficial de l'exèrcit que havia après a magnetitzar mentre es trobava captiu a França (p. 6). Segons Graells, les activitats magnètiques d'aquest oficial van causar tal expectació que es van repetir amb assiduitat i es van convertir en el motiu principal de conversa de les tertúlies madrilenyes.

El segon intent que ens ha arribat de la divulgació del magnetisme animal a Espanya són les memòries que el prestigiós metge Felix Janer va llegir a la Acadèmia de Ciències de Barcelona l'11 de juny de 1823 i el 9 de juny de 1824. Per aquella època, Janer estava al càrrec de la Direcció d'Electricitat, Pneumàtica, Meteorologia i Magnetisme animal de l'Acadèmia de Ciències i era catedràtic de medicina a Cervera. Les memòries de Janer tenien per objectiu donar a conèixer el magnetisme animal als acadèmics. Janer es proposava analitzar detingudament tots els fenòmens magnètics i arribar a un judici definitiu sobre la credibilitat i fiabilitat de les pràctiques magnètiques. El 23 de setembre de 1824, un any després de la caiguda del règim liberal, Ferran VII va decretar el tancament de totes les acadèmies científiques. Molt segurament aquest fet va impedir que Janer finalitzés el seu projecte i, per tant, que continués la divulgació del magnetisme animal a Barcelona.

serveix per a contextualitzar aquest procés a Catalunya.² Segons Ellenberger, la tercera etapa va tenir lloc durant les dècades de 1840 i 1850, i es correspon amb el període de veritable difusió del magnetisme animal a Catalunya.

La publicació l'any 1841 de la traducció del *Traité théorique et pratique du magnetisme animal* del magnetitzador francès J.J.A. Ricard es pot considerar com el punt de partida del període de divulgació del magnetisme animal a Catalunya.³ Els anònims traductors del llibre ens confirmen que des de principis de la dècada es realitzaven sessions magnètiques a la ciutat de Barcelona. Aquestes sessions eren més o menys de caràcter públic, se celebraven en cases privades i sembla que per a audiències poc nombroses. No ens ha estat possible esbrinar la identitat dels traductors del llibre de Ricard, però alguns comentaris que podem trobar a la part final del llibre ens indiquen que és probable que fossin dos professionals liberals, potser fins i tot metges.

Aquestes sessions tenien com a objectiu “alejarse toda sospecha de los expectadores” i els traductors consideraven que la realització d'aquestes sessions era una de les maneres més fàcils de “convertir” els incrèduls.⁴ Els experiments que es realitzaven durant les sessions eren els mateixos que proposava Ricard al seu text. Els traductors també ens informen de la dificultat que van tenir per aconseguir somnàmbules i somnàmbuls:

“Aunque nuestras ocupaciones no nos han permitido ir en busca de alguno o algunos somnábulo lúcido, como hubiésemos querido, para ofrecer a nuestros lectores un catálogo más o menos extenso de experimentos magnéticos hechos en el país, daremos noticia, sin embargo, de algunos fenómenos curiosos que a la vista de varias personas aficionadas al magnetismo ha presentado una somnábulo que, a pesar de lo poco que prometía al principio, hemos tenido la constancia de magnetizar diariamente e ir educando por espacio de mes y medio.”⁵

El testimoni dels traductors ens porta a interrogar-nos sobre la identitat de les persones que se sotmetien a l'acció dels magnetitzadors. A diferència del que va succeir a Gran Bretanya i a França, no ens ha arribat cap nom ni cap cognom de les somnàmbules i somnàmbuls catalans: resten en el més absolut anonim.⁶ Malgrat que no sabem gran

---

² Ellenberger (1970, edició de 1994), p. 83. Alan Gauld proposa, encara que no explícitament, una periodització similar a la d'Ellenberger, Gauld (1992).

³ J.J.A. Ricard, *Traité théorique et pratique du magnetisme animal*, París, 1841. Traducció espanyola: *Tratado teorico practico del Magnetismo Animal o Metodo facil de aprender a magnetizar*, Barcelona, 1841 [2a edició: 1845]. Sobre Ricard, veure Dingwall (1967), vol. I, p. 125-143.

⁴ *Ibidem*, p. 253-258.

⁵ *Ibidem*, p. 270.

⁶ A Anglaterra les germanes O'Key, somnàmbules de John Elliotson, van ser les més conegudes, encara que també hi ha altres casos que van tenir força popularitat, com el de l'escriptora Harriet Martineau.

cosa sobre la seva identitat, sí que sabem que majoritàriament eren noies i nois joves, d'edats inferiors als vint anys. El llenguatge utilitzat pels traductors i el fet que restin en l'anonimat ens porta a pensar que segurament es tractava de persones que pertanyien a les classes socials més desfavorides.⁷

Un dels objectius dels experiments que portaven a terme els magnetitzadors era provar el caràcter físic del fluid magnètic. Per tal que els experiments tinguessin validesa, calia que complissin amb els estàndards científics. Per tal d'assegurar-ne l'objectivitat del resultat, doncs, era indispensable que els individus que se sotmetien a l'acció del fluid magnètic participessin el menys possible en l'experiment. Tanmateix, el seu testimoni era fonamental per a verificar l'experiment. Aquesta doble necessitat d'objectivitat i verificabilitat va comportar que les persones magnetitzades desenvolupessin un doble rol: actuaven a la vegada com a *subjectes experimentals* i com a *instruments de mesura*.⁸ Aquesta doble condició només la podien complir aquells membres de la societat que a ulls dels magnetitzadors fossin menys capaços de simular falsos comportaments i, per tant, que el seu comportament fos el més proper possible al d'un animal i/o màquina. L'ús de membres de baixa extracció social obeïa a la necessitat de complir amb aquesta condició. D'aquesta manera, els magnetitzadors aconseguien que els seus experiments acomplissin els estàndards científics.⁹

Barcelona magnetitzada: la tardor de 1844

A finals de la dècada dels trenta, el magnetisme animal es va estendre amb rapidesa pel món anglosaxó: primer a Gran Bretanya, pocs anys després als Estats Units i de nou a França, sobretot fora de París. Al llarg d'aquesta etapa el magnetisme animal va ser finalment rebutjat per l'elit de la medicina parisenca, però això no significà en cap cas una disminució de la seva popularitat com a eina terapèutica ni tampoc que minvés l'interès pel seu estudi. Aquesta nova fase en la difusió del magnetisme animal és la que arribà a Barcelona al llarg de la dècada de 1840.

Winter (1998), capítol 3; Roger Cooter, "Dichotomy and denial: Mesmerism, medicine, and Harriet Martineau", a Marina Benjamin (ed.), *Science and sensibility: Gender and scientific enquiry*, Oxford, 1991, p. 144-174. En el cas francès, les somnàmbules més conegudes van ser Calixte Renaud, somnàmbula de Ricard, Prudence Bernard i el somnàmbul Alexis Didier. Veure Gauld (1992), p. 164.

⁷ Alison Winter ha pogut confirmar que a Anglaterra les persones magnetitzades eren normalment immigrants irlandesos que pertanyien als estrats més baixos de la societat i, en molts casos, eren malalts que havien ingressat en els hospitals en qualitat de "charity patients". Winter (1998), p. 60-63.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

Reproducció caricaturesca d'una sessió de magnetisme. Font: Louis Huart, *Fisiología del médico*, Barcelona, Imprenta de Juan Oliveres, 1848.

No hem trobat gairebé cap referència que ens confirmi la realització de sessions de magnetisme animal a Barcelona ni a la resta de Catalunya al llarg del període que transcorre entre la publicació de la traducció del text de Ricard i la tardor de 1844. És molt probable que es continuessin fent sessions més o menys privades i sense gaire ressò públic, però no podem assegurar-ho. Del que no hi ha cap mena de dubte és que a principis de la tardor de 1844 a Barcelona es va començar a viure una autèntica 'febre magnetitzadora'. Hem trobat força testimonis que es fan ressò de la presència pública dels magnetitzadors, entre els quals alguns metges, i dels quals com a mínim hem identificat una desena.¹⁰ El mateix Cubí en la traducció del text de Teste hi fa referència:

“Barcelona, célebre en todas épocas por tantas bellas y raras prendas, lo será mas aun en los tiempos venideros por el ávido interés y liberalismo con que en ella se ha acogido el Magnetismo Animal. Muchos son los que hoy día magnetizan, muchísimos más los que han sido magnetizados, y hasta ahora yo no he oído hablar de ningún inconveniente (...) y especialmente en Barcelona, donde el magnetismo tanto se ha popularizado.”¹¹

¹⁰ El nombre de persones que practicaven el magnetisme animal a Barcelona és molt difícil de determinar, però n'hem comptat una desena. Com veurem una de les característiques d'aquest període és que els magnetitzadors apareixien a la premsa sota pseudònim, excepte Cubí. Tampoc tenim constància de la identitat de cap metge que practiqués el magnetisme animal.

¹¹ Teste, *Manual practico de Magnetismo Animal* (1845), p. 11.

L'expectació havia arribat fins a tal punt que es realitzaven composicions literàries sota efecte del magnetisme animal. Cubí i Pers ens relaten el cas d'una coneguda poetessa, de nom Àngela Grassi, “cuyas bellas composiciones poéticas en estado de sonambulismo ya conoce el público”.¹² El mateix cas fou l'objecte d'un interessant article que va publicar Víctor Balaguer el mes de desembre de 1844 a la revista *El Genio*.¹³ Ja hem vist breument en el capítol anterior que Balaguer mantenia una bona relació amb Cubí, tot i l'oposició del seu mentor Mañé i Flaquer. L'article de Balaguer, que apareix signat amb la inicial “B.”, conté una descripció molt detallada d'una de les múltiples sessions de magnetisme a què es va sotmetre l'esmentada poetessa. L'objectiu de les sessions era “aliviarla de una dolencia que dicha señorita estaba padeciendo” i el magnetitzador era un tal “profesor D. Federico Zulueta”.¹⁴ Balaguer ens comenta que durant les primeres sessions, l'objectiu era “cuidar de su enfermedad y de los remedios que podrían aplicarserle”, però que poc després el magnetitzador va aconseguir “prepararla para escribir”. Efectivament, al cap d'algunes sessions, Grassi va poder realitzar sota els efectes del magnetisme una sèrie d'activitats que van despertar l'admiració dels presents, entre els quals es trobava el jove Balaguer. Entre d'altres, escriure una poesia, després d'haver-se ‘traslladat’ al cim del Tibidabo, que apareix reproduïda a les mateixes pàgines de *El Genio*:

“A los pocos instantes de mirarla fijamente, el magnetizador inclinó la cabeza sobre la almohada y cayó en un sueño profundo del cual nada era bastante a despertarla: paralizados sus oídos, ya no distinguió las voces de los que en el aposento estaban y sólo siguió con nosotros una agradable conversación, pues esta fue la voluntad del magnetizador. Esto es una de las cosas que encontramos más sorprendentes. La sonámbula sólo habla con aquel que desea el magnetizador, siendo completamente sorda a los gritos y voces de los demás que están junto a ella. A poco rato pronta a obedecer la menor intención del único que en aquellos momentos tenía poder sobre ella la vimos levantarse y pasear en el aposento, leer el diario de Brusí [*Diario de Barcelona*] con los ojos cerrados y volverse a sentar guardando la incómoda postura de tener en alto los pies, a un palmo del suelo, por haberla magnetizado el aire y crear ella que apoyaba sus pies en taburete.

En seguida se le acercó una mesa dispuesta con papel y tintero y empezó a escribir rápidamente, con los ojos cerrados, una admirable escena de un drama titulado LEON [sic], el cual anunciamos en uno de nuestros pasados números haber sido presentado en el Teatro de Santa Cruz. Habiéndole dicho en seguida el magnetizador que se trasladase a la cumbre del Tibidabo y describiese el espectáculo que ante sus ojos se presentaba, dócil a su voz empezó a escribir rápidamente la poesía que a

¹² Angela Grassi de Cuenca (1826-1883). Poetessa d'origen italià, tot i que nascuda a Barcelona residí la major part del temps a Madrid on publicà diverses obres de teatre i algunes novel·les.

¹³ Víctor Balaguer, “Magnetismo”, *El Genio*, t. 1, núm. 9, 8 de desembre de 1844, p. 99-101. La revista *El Genio* també va publicar dues poesies escrites per J. M. Recasens amb títol “Frenología” i “Magnetismo”, respectivament. Veure: *El Genio*, t. II, núm. 11, 20 de juliol de 1845, p.128-129.

¹⁴ *Ibidem*. En relació a la identitat del magnetitzador, no hem pogut trobar cap dada.

continuación transcribimos y que dicha señorita Grassi con su amabilidad acostumbrada nos ha permitido insertar.”¹⁵

Com demostra el testimoni de Balaguer, les sessions de magnetisme van proliferar durant els mesos de la tardor i de l’hivern d’aquell any. El magnetisme, en paraules de Balaguer, era “la conversación de moda de nuestra capital”. Però els magnetitzadors anònims no eren els únics ocupats en l’estudi de la nova ciència. Durant el mateix període, Cubí i Pers estaven realitzant els seus experiments privats amb l’objectiu de verificar l’existència dels fenòmens magnètics; Monlau, des del seu exili a València, traduïa uns textos del prestigiós metge francès Léon L. Rostan sobre magnetisme animal; i el metge mataroní Joaquim Pascual presentava una memòria a l’Acadèmia de Medicina titulada *Reflexiones sobre el Magnetismo Animal y sus efectos*.¹⁶

Efectivament, el magnetisme animal també va despertar l’expectació entre els metges barcelonins. Malauradament, però, pràcticament no tenim testimonis directes de la realització de pràctiques magnètiques per metges; en canvi, sí que ens han arribat moltes més referències indirectes. Aquest fet és força significatiu i el comentarem més endavant quan tractem el silenci dels metges catalans durant la polèmica de la primavera de 1845. Els testimonis indirectes ens han arribat a través de la premsa –com veurem mes endavant- i, sobretot, a través dels comentaris de Cubí, Pers i Monlau en les seves traduccions dels manuals francesos de magnetisme animal. Per exemple, Monlau comenta l’interès pel magnetisme animal entre els professors de medicina més joves:¹⁷

“Con el objeto de que empiece a fijarse la opinión de las personas curiosas y capaces de juzgar, y deseoso de secundar el laudable movimiento que se nota en alguna de nuestras capitales [Barcelona?], donde varios jóvenes profesores se ocupan de provechosos ensayos y experimentos.”¹⁸

---

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Joaquim Pascual, *Reflexiones sobre el Magnetismo Animal y sus efectos*, Memòria presentada a la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia el 26 de novembre de 1844, vol. XIII, p. 330.

¹⁷ L’interès pel magnetisme animal entre els joves professors i els estudiants també es donava a la Gran Bretanya. Winter (1998), p. 57.

¹⁸ Léon L. Rostan *Del Magnetismo Animal*, València, 1845, p. 3 del pròleg.

Cubí i Pers ens proporcionen dues informacions més que ens confirmen que hi havia metges catalans que realitzaven pràctiques magnètiques:

“Anteanoche, según nos han informado, en una reunión (aquí en Barcelona) sucedió otro análogo caso con un Señor médico magnetizador y otro Señor médico que se burlaba del magnetismo.”¹⁹

I fins i tot algun d'aquests metges era prou conegut:

“Pocos meses hace que sucedió un caso análogo, y quizá de mayor interés y gravedad en Mataró. La enferma fue magnetizada por un célebre médico español, que, como el señor Teste, cura magnéticamente.”²⁰

També Cubí en la primera edició del *Sistema* (1843) es refereix a un “distinguido catedrático de esta ciudad” que realitzava “experimentos sobre magnetismo animal” mentre ell estava preparant l'edició del seu llibre.²¹ Quan tractem la polèmica que es desfermà a la premsa barcelonina durant la primavera de 1845, trobarem més testimonis sobre la realització d'experiments magnètics per part de metges. Com acabem de comentar, pràcticament no ens han arribat testimonis directes dels experiments de magnetisme animal que realitzaven els metges catalans, excepte un: la ja esmentada memòria que el metge Joaquim Pascual va presentar el 26 de novembre a l'Acadèmia de Medicina. Pascual va escriure-la després d'assistir a unes sessions magnètiques realitzades pel seu amic i metge Caietà Cruxent que acabava d'arribar dels Estats Units. El contingut de la memòria de Pascual no és tan interessant com la persona de Cruxent, però ens detindrem un moment en analitzar-la. La memòria consta de dues pàgines en les que Pascual posa en dubte l'existència del fluid magnètic, però no qüestiona els fenòmens que es produïen a les sessions magnètiques. Per a Pascual, l'origen dels fenòmens que experimentaven les persones que se sotmetien a les sessions era somàtic:

“(...) el resultado de una modificación temporal y fugaz del organismo debida a la común facilidad con que se ensalza el sistema nervioso (...) de todos los que han entrado en conciencia que les va a suceder alguna cosa nueva o inédita [sic]”²²

---

¹⁹ Teste, *Manual practico de Magnetismo Animal* (1845), p. 239, nota.

²⁰ *Ibidem*, p. 338, nota.

²¹ Podria tractar-se de Fèlix Janer? Difícil de saber, però hi ha algun indici que permet pensar-ho. Janer era aleshores catedràtic del Col·legi de Medicina i Cirurgia. Cubí i Janer es coneixien, fins i tot en la mateixa edició del *Sistema* (1a ed., p. 299, nota) Cubí agraeix a Janer que li deixés consultar la memòria que Janer havia presentat davant l'Acadèmia de Ciències Naturals de Madrid el mes de març de 1840. (La memòria portava per títol: *Memòria en que se manifiesta que el principio de la filosofia moderna no data desde Descartes, como pretenden muchos especialmente entre los franceses, sino de un filosofo espanol muy anterior, de quien el mismo Descartes tomó varias cosas*. Calvet, Corbella (1981), vol. I, p. 85. El fet es que Janer era un catedràtic amb prestigi, que coneixia a Cubí, que s'havia interessat pel magnetisme animal en el passat i que, a més, estava introduint l'homeopatia a Barcelona durant aquells mateixos anys. Tots aquests fets ens porten a pensar en la possibilitat que la persona a qui es referia Cubí fos Janer.

²² Pascual (1844).

Malgrat que Cruxent i Pascual tenien aproximadament la mateixa edat i que tots dos havien nascut a Mataró, les seves trajectòries vitals i professionals eren prou diferents. Cruxent va haver de marxar a Amèrica per motius polítics. Convençut liberal i constitucionalista, l'any 1827 va haver-se d'exiliar a Puerto Rico perquè a Espanya no podia exercir la medicina ja que havia estat declarat 'impurificat'. A Puerto Rico sí que va rebre permís per a exercir la medicina i la cirurgia. A les colònies espanyoles d'Amèrica, Cruxent va entrar en contacte amb la frenologia, el magnetisme animal i l'homeopatia. L'any 1840 va marxar a Cuba on va escriure sobre frenologia i magnetisme animal al diari *El Redactor* i al *Diario de la Marina de la Habana* i dos anys després va adoptar l'homeopatia com a sistema terapèutic. L'any 1844 va viatjar a París per aprofundir en els seus coneixements d'homeopatia, es relacionà amb els cercles de frenòlegs i magnetitzadors i ingressà a dues societats homeopàtiques.²³ És molt probable que abans o després de la seva estada a París fos quan passés per Barcelona. La figura de Cruxent és molt interessant i està pràcticament sense estudiar; en ell, com en Cubí i en Pers, trobem formant part d'un mateix programa social la suma de la ideologia liberal progressista i la pràctica de les noves medicines.

On són els metges? El 'silenci públic' dels metges catalans

Com hem dit anteriorment, l'únic testimoni públic que ens ha arribat de la intervenció d'un metge en la polèmica sobre el magnetisme animal és la memòria presentada per Joaquim Pascual a l'Acadèmia de Medicina. Tampoc tenim cap testimoni que ens indiqui quins eren els motius i les raons dels metges catalans per no pronunciar-se públicament sobre un tema que els afectava tan directament. Si durant la polèmica sobre la frenologia de l'any 1842 la presència dels metges no era excessiva, en el cas de la polèmica de 1845 sobre el magnetisme animal va ser pràcticament inexistent. De fet, el silenci dels metges va ser tan clamorós que fins i tot des de les pàgines de *El Barcelonés* un dels seus redactors exhortava el Col·legi de Medicina de la ciutat que es pronunciés i dictaminés sobre la veracitat o falsedat dels fenòmens magnètics:²⁴

---

²³ Calvet, Corbella (1981), vol. I, p. 159-160.

²⁴ Es tractava d'Esteve Paluzie de qui més endavant es parla amb profunditat.

“(…) porqué cuanto diga el colegio de esta capital, que quizás existe a su entender de nombre porqué veo que no toma parte en esta cuestión (…)”²⁵

I en un altre moment contestant a Cubí:

“Si el Colegio de Medicina y las autoridades, Sr. Cubí, cumplieren como mandan las leyes, que no están derogadas, Sr. Cubí, no iría V. por los pueblos introduciendo una creencia que esta en pugna con la sana moral.”²⁶

El silenci dels metges catalans no tan sols es demostra en l'absència de cap article de premsa publicat per un metge durant la polèmica de la primavera de 1845, sinó que també s'estén a l'absència de llibres. Ni tant sols durant el període més àlgid de la polèmica, cap metge català, excepte Monlau, va publicar cap llibre ni a favor ni en contra del magnetisme animal. També és prou significatiu que l'única traducció que tenim de textos de magnetisme animal feta per un metge es publiqués sota pseudònim. Ens referim al llibret publicat per Pere Felip Monlau amb el títol *Del Magnetismo Animal*, que, com hem dit anteriorment, es tracta d'un recull d'articles de Léon L. Rostan.²⁷

El llibret es va publicar el 15 de gener de 1845 a la ciutat de València i va precedit d'una “Advertencia” escrita pel traductor. El nom del traductor no apareix enlloc del llibre i signa amb el pseudònim “M** (Dr. en medicina y cirujía)”. Sabem que l'autor de la traducció és Pere Felip Monlau perquè així consta en la relació de les obres que el seu fill va escriure després de la seva mort.²⁸ La publicació d'aquest llibret ha estat passada per alt pels historiadors que s'han apropiat a la figura de Monlau i a la seva obra. Estem convençuts que aquest llibret i les circumstàncies al voltant de la seva publicació són claus per entendre la posició del mateix Monlau i de gran part de la classe mèdica vers el magnetisme animal.

Un dels punts a destacar del llibret traduït per Monlau és tant l'ús del pseudònim com el propi pseudònim utilitzat. Sobta que d'una banda Monlau opti per amagar-se i alhora usi un pseudònim que dóna prou pistes per a què se'l reconegui. Un altre aspecte interessant és que el pseudònim deixa molt clar l'autoritat de qui fa la traducció: no és qualsevol, és un doctor en medicina i cirurgia. Aquest fet s'explica per la voluntat de

---

²⁵ *El Barcelonés*, 19 d'abril de 1845.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Rostan, *Del Magnetismo Animal* (1845).

²⁸ Josep Monlau, *Relación de los estudios, grados, méritos, servicios y obras científicas y literarias del Ilmo. Sr. D. Pedro Felipe Monlau*, Madrid, 1858, p. 41. La mateixa dada apareix al diccionari d'Elías de Molins. Veure Antonio Elías de Molins, *Diccionario biográfico y bibliográfico de escritores y artistas catalanes del siglo XIX*, New York, Georg Olms Verlag, 1972, p. 209 (1a edició: 1889-1895).

Monlau, i també de Rostan, de deixar ben clar que el magnetisme animal havia de ser estudiat només pels metges i, per tant, no havia d'haver-hi espai per als 'xarlatans'. De fet, Rostan anava més enllà i exigia que el magnetisme animal havia de ser estudiat i exercit per metges i per "personas sanas". La posició de Monlau era molt similar:

"(...) es menester que sea [el magnetizador] sensible: que no esté debilitado por el abuso de los placeres; que no sea afectado en el vestir; que no lleve esencias, ni aguas de olor. Conviene también que haya entrado en la virilidad, y que sepa tomar oportunamente ora el tono imponente, ora el afectuoso."²⁹

Com veurem amb més detall quan estudiem la polèmica a la premsa de la primavera de 1845, a Barcelona, a l'igual que succeïa a Gran Bretanya, la pràctica del magnetisme animal es va convertir en objecte de disputa entre els membres de les elits i els conferenciants itinerants.

Però si els metges, i entre ells Monlau, es reclamaven com els únics possibles estudiosos del magnetisme animal, per què no van participar en la polèmica? En el cas concret de Monlau, el seu silenci es podria atribuir a la por a una segona acció repressiva del poder polític. Però com argumentem tot seguit, ni la situació política del país ni la por a una possible coerció de l'Església, que no es va donar fins el 1847 i només en la persona de Cubí, expliquen amb prou satisfacció per què Monlau i els altres metges catalans no van voler aparèixer davant de l'opinió pública com a persones interessades pels fenòmens magnètics. Analitzem una mica més en detall el cas de Monlau.

Entre 1844 i 1846, la situació personal de Monlau era bastant delicada. Considerat un revolucionari pel poder polític després dels fets de la Jamància, va ser depurat de la seva càtedra d'Història i Literatura de la Universitat de Barcelona i va ser destinat a València a exercir com a metge militar.³⁰ Monlau era, almenys fins a la depuració de 1844, un dels membres més actius de la comunitat mèdica catalana. La seva formació era l'habitual entre els metges de la seva generació: va passar per les aules de la Acadèmia de Ciències, per les escoles de la Junta de Comerç i finalment va cursar estudis de medicina i cirurgia al Col·legi de Medicina i Cirurgia. De seguida va ingressar al cos de Sanitat Militar, del qual va formar-ne part des de 1833 fins 1848. Com veurem més endavant en aquest treball, Monlau també es va interessar per la

---

²⁹ Rostan, *Del Magnetismo Animal* (1845), p. 39, nota del traductor.

³⁰ Monlau va ser destituït de la seva càtedra el 8 de maig de 1844. Veure Dídac Parellada i Feliu, Francesc Buqueras i Bach, "L'obra psiquiàtrica de Pere Felip Monlau i Roca", *Gimbernat*, 13 (1990): 181-191.

frenologia, sobretot per les seves possibles aplicacions terapèutiques en relació al tracte dels alienats, així com per la possibilitat de basar la higiene pública i privada en els coneixements sobre les necessitats de l'individu que proporcionava la doctrina de Gall.³¹

Com ja hem comentat en els capítols anteriors, Monlau i molts membres de la seva generació van ser uns actius partidaris del liberalisme progressista i defensaren les seves posicions des de diferents publicacions. Monlau formà part de la redacció de *El Vapor* (1833-1836) i fou un dels fundadors del diari *El Constitucional*. Amb aquest perfil polític és evident que els sectors conservadors que van assolir el poder a partir de 1844 no el veien amb bons ulls. De totes maneres, no creiem que l'ús del pseudònim per part de Monlau tingués el seu origen en una por a una segona repressió; entre altres coses, perquè el poder polític no va regular la pràctica del magnetisme animal fins al mes de juny de 1846, a través d'una normativa de la Junta Suprema de Sanidad. El que sí sembla cert és que Monlau no volia veure's relacionat amb una pràctica a la qual ell sí era favorable però que resultava sospitosa.³² Per què sospitosa? L'estudi de la polèmica a la premsa durant la primavera de 1845 aclarirà la qüestió.

La polèmica a la premsa: primavera de 1845

L'any 1845 continuava desplegant-se a Espanya un sistema polític conservador i fortament repressiu. El context no era del tot propici per a la introducció de noves idees i pràctiques i la censura actuava sovint sobre la premsa. Segons J. M. López Piñero, la situació política no permetia que els metges espanyols es mostressin públicament a favor de noves pràctiques que desafiaven les tradicionals:

“Durante la década moderada (1844-1854) y los once años de gobierno alternativos de Narváez y la Unión Liberal (1857-1868), los médicos españoles no pudieron defender libremente, al menos de forma pública, algunos planteamientos enfrentados de modo radical con los presupuestos tradicionales.”³³

---

³¹ Veure el capítol 5 d'aquest treball.

³² “(...) el magnetismo animal es ALGO [sic] que vale la pena de ser estudiado experimentalmente, con suma detención, y con la mas absoluta imparcialidad.”, p.vi. Monlau també reconeix “haber leído demasiado, y he visto muy poco”. Per últim, la intenció de Monlau era divulgativa. La traducció estava adreçada a tots que aquells que no tenen idea de magnetisme animal, a aquells que estaven confosos i a “muchos facultativos del arte de curar, particularmente los que residen en los pueblos distantes de las capitales.” Rostan (1845), “ADVERTENCIA”.

³³ José M. López Piñero, “Las ciencias médicas en la España del siglo XIX”, José M. López Piñero (ed.), *La Ciencia en la España del siglo XIX*, Madrid, Marcial Pons, 1992, p. 219.

No sabem si López Piñero inclou en els “planteamientos enfrentados de modo radical con los presupuestos tradicionales” el magnetisme animal i la frenologia. Més enllà del significat del text de López Piñero, hi ha cinc raons que ens fan pensar que l'argument polític no explica del tot bé el silenci públic que els metges barcelonins van mantenir durant la ‘controvèrsia magnètica’:

1.- No tenim constància que es produís cap intervenció directa ni indirecta del poder polític a Barcelona durant el període més àlgid de la controvèrsia (tardor de 1844-primavera de 1845). Ni tan sols quan Esteve Paluzie des de les pàgines de *El Barcelonés* reclamava la intervenció de les autoritats civils i eclesiàstiques per a què es prohibís la pràctica del magnetisme animal a la ciutat.

2.- Quan el poder polític finalment va intervenir mitjançant la publicació d'un decret de la Junta Suprema de Sanidad del Reino (17 de juny de 1846), la polèmica a la premsa barcelonina ja feia més d'un any que s'havia acabat.³⁴ A més a més, la intervenció de la Junta Suprema de Sanidad tenia com a objectiu regular la pràctica del magnetisme animal, no prohibir-la; més concretament, reservava exclusivament l'ús del magnetisme animal als professionals de la medicina.³⁵ Al nostre entendre aquest fet demostra que el poder polític no percebia les pràctiques magnètiques *per se* com a perilloses per a l'ordre social.

3.- A diferència del que va succeir a Barcelona, alguns metges de Tarragona i Reus sí que es van pronunciar públicament a favor del magnetisme animal; fins i tot, mitjançant la publicació d'una carta de defensa de la frenologia i el magnetisme animal a un diari de Barcelona.

4.- Durant la polèmica que es desenvolupà a la premsa de Barcelona, diaris de diferents tendències polítiques van adoptar una postura comú: rebutjar la pràctica del magnetisme animal, acusant els magnetitzadors de farsants i xarlatans.

5.- Durant la polèmica sobre la frenologia, l'absència del metges ja fou remarcable, tot i que la situació política era més favorable.

---

³⁴ El text del decret es va publicar als principals diaris espanyols. Nosaltres l'hem extret del *Diario de Barcelona*, 26 de juny de 1846. El contingut del decret era un primer intent de regular la pràctica de la professió a l'espera de l'aprovació d'un projecte que havia de regular amb més profunditat i detall l'exercici de la medicina. El decret a que ens referim consta de tretze regles en les quals es tracta de regular, apart del magnetisme animal, següents aspectes de la professió: la competitivitat entre metges; la prescripció i administració de medicaments; la venda de remeis secrets; l'obligació d'usar el castellà o llatí en els receptes; la relació entre els metges i les autoritats sanitàries i l'homologació de títols amb l'objectiu de realitzar un cens de la professió.

³⁵ La regla 3a es la que regulava l'ús del magnetisme animal: “3ª. Sólo a los profesores es lícito, según sus respectivos títulos, hacer el uso oportuno del magnetismo animal.”

L'anàlisi de la polèmica ens permetrà veure que els motius dels metges per a no participar públicament en la controvèrsia tenien més a veure amb el fet que el magnetisme animal suposava un desafiament a la seva autoritat, i, per tant, un perill per a la professió, que no pas amb la situació política que es vivia a Catalunya.

La polèmica es va estendre gairebé durant dos mesos i mig, des de l'11 d'abril fins al 24 de juny, i tingué com a escenari principal el diari *El Barcelonés*, encara que també van intervenir *El Fomento* i Mañé i Flaquer des de la revista *El Genio*. En total, entre articles, cartes, avisos i anuncis, van aparèixer publicats 43 textos. Els principals actors de la polèmica van ser, d'una banda els magnetitzadors: Maria Cubí i tres magnetitzadors més que signaven amb pseudònim; i de l'altra banda: l'editor Esteve Paluzie i Cantalozella (1806-1873)³⁶ i Miquel Eugeni de Caimaris (1826-1863), aleshores un jove estudiant de medicina i col·laborador de Piferrer.³⁷

El fet que la polèmica es concentrés en el diari *El Barcelonés* ens proporciona claus per entendre què era el que realment s'hi estava dirimint. El diari fou fundat per Esteve Paluzie i en la seva primera etapa va intentar mantenir una neutralitat política per tal de no tenir problemes amb la censura, però poc a poc i a partir de 1846 va anar explicitant les seves creences polítiques que acabarien identificant-se amb les del Partit Progressista.³⁸ En canvi, els sectors moderats tenien en el diari *El Fomento* i la revista *El Genio* els seus òrgans d'expressió. A diferència del que va succeir durant la polèmica sobre la frenologia de 1842 i 1843, durant la polèmica de la primavera de 1845 no trobem grans diferències entre les posicions defensades per les diferents publicacions: totes, en major o menor mesura, van atacar i condemnar la realització de pràctiques magnètiques a la ciutat.

---

³⁶ Esteve Paluzie i Cantalozella (1806-1873). Mestre, escriptor i editor valencià, s'establí a Barcelona el 1840. Fundà un col·legi a Barcelona que tingué gran prestigi a causa de la modernitat dels seus mètodes pedagògics. D'ideari liberal, funda el diari *El Pregonero*, que hauria de convertir-se en *El Barcelonés*. Posteriorment abandonà l'ensenyament per dedicar-se a l'edició de llibres.

³⁷ Miquel Eugeni de Caimaris (1826-1863). Metge i escriptor, fou ajudant de Piferrer quan aquest treballava en els volums relatius a Catalunya de l'obra *Recuerdos y bellezas de España* (1841 i 1848). Va ser un dels primers menorquins adherits culturalment a la Renaixença. Calbet, Corbella (1981), vol. I, p. 104.

³⁸ *El Barcelonés* va néixer l'octubre de 1844 amb el nom d'*El Pregonero*, però va haver de canviar el nom per problemes amb la censura primer pel d'*El Avisador Barcelones* i finalment pel d'*El Barcelonés*. *El Barcelonés* (sota els seus diferents noms) es va publicar entre l'1 de gener de 1844 i el 30 d'abril de 1856. El seu primer director fou Manuel Sauri, ex-regidor de l'Ajuntament de Barcelona en l'etapa progressista. Veure *200 anys de premsa diària a Catalunya. 1792-1992*, Fundació Caixa de Catalunya, Barcelona, 1992, p. 104.

La posició de *El Barcelonés* va ser durant tota la polèmica molt dura amb el magnetitzadors. De fet, en algun moment va arribar a considerar la discussió com una “lucha” o “guerra” contra el fanatisme, el frau i la xarlataneria. El mateix Esteve Paluzie reclamava des de les pàgines del diari la intervenció del poder polític:

“El mayor escándalo señor articulista, es el que en esta capital se tolere el magnetizar, tanto por ser cosa contraria a las creencias de nuestra santa religión, y que deberían haber tomado parte ya las autoridades que corresponda; como por atacar la ilustración del siglo que vivimos y que tanto cacareamos.”³⁹

Però Paluzie no es limitava a demanar la intervenció del poder, sinó que la seva màxima reivindicació era la intervenció del Col·legi de Medicina i Cirurgia de Barcelona:

“Si el Colegio de Medicina y las autoridades, Sr. Cubí, cumplieren como mandan las leyes, que no están derogadas, Sr. Cubí, no iría V. por los pueblos introduciendo una creencia que está en pugna con la sana moral.”⁴⁰

Per què Paluzie reclamava amb tanta insistència la intervenció del poder mèdic? Deixem que ens ho expliqui ell mateix en un llarg article-carta que dirigeix a un magnetitzador que signava amb les inicials “A.M.V.”:

“V. supone que niego la existencia del magnetismo, y verdaderamente no he dicho tal: niego los fenómenos que cuentan, hasta que el colegio de medicina de esta ciudad, que incesantemente se desvela para aclarar las dudas que puede haber en cuantas cuestiones se suscitan de esta naturaleza, haya asegurado la certitud; pues una corporación tan respetable y que tanto trabaja para alivio de la humanidad, es de presumir que nos dirá la realidad de lo que haya en esta materia; en lo que diga le daré crédito, mayormente cuando sus individuos no son tan ignorantes que no sepan si en el estado de sonambulismo en que pone el magnetizador al magnetizado, éste al recetar para la curación de los dolientes que le piden remedio para sus males, puede hacerlo por las reglas del arte, y si producirán los efectos que los enfermos esperen.(...) Si real y efectivamente fueren ciertos los efectos de la magnetización, recibiría un golpe mortal la medicina; golpe que destruiría cuanto se ha trabajado en beneficio de la humanidad, porque un magnetizador y un sonámbulo curarían cuantas enfermedades se les consultaran, sin más estudio que haber aprendido a magnetizar. Además, la sociedad se trastornaría, por la revolución de ideas que causarían la certitud de sus efectos: revolución que trastornaría la moral en el extremos que ninguna mujer podría liberarse de las pesquisas del libertino que la hubiese acechado para satisfacer su pasión brutal; pues sabiendo éste magnetizar, fácil le sería ponerla al estado de sonambulismo, para gozar a mansalva lo que las leyes prohíben y castigan en los perpetradores de tan horrendo crimen.(...) Queda de V. quien aguarda la resolución del colegio de medicina sobre esta cuestión, y que contestará a cuantos artículos tenga a bien dirigirme.”⁴¹

Des del moment en que el magnetisme animal podia ser practicat per tothom, l'autoritat del metge quedava qüestionada ja que qualsevol podia exercir la seva funció

³⁹ *El Barcelonés*, 14 d'abril de 1845.

⁴⁰ *El Barcelonés*, 10 de juny de 1845.

⁴¹ *El Barcelonés*, 19 d'abril de 1845. El subratllat és nostre.

terapèutica. Els magnetitzadors s'havien convertit en els enemics d'una classe mèdica que vetllava per mantenir el seu status social i professional. La reacció dels metges catalans va ser homologable a la d'altres coetanis europeus i nord-americans. Al llarg de la dècada dels quaranta i dels cinquanta, la classe mèdica europea i nord-americana va començar a rebutjar amb força totes aquelles pràctiques que desacreditaven la professió. És a dir, totes aquelles que estaven fora del seu control, especialment aquelles la pràctica de les quals era excessivament assequible a tothom. En paraules de Logie Barrow:

“Thus the 1840s and 1850s saw mounting agitation among medical practitioners to allow them to control not only admission to their ranks but also to ban any practice felt to discredit them as, they hoped, a coming profession. Thus, the pressure increased to define heresies and to hunt out, brand, and ostracize heretics.(...) This pressure enjoyed no direct success. But, in general, one crucial criterion for rejecting many practice or medication as heretical was it seemed easy to uninitiated to learn or administer -or, worse, that its adherents even proclaimed this.”⁴²

La pràctica del magnetisme animal, com a pràctica emergent que era, s'havia convertit en objecte de disputa entre els professionals de la medicina, que reclamaven per a ells l'estudi i difusió del nou coneixement, i els conferenciants itinerants que, com Cubí, reclamaven el seu dret a estudiar-la i a ensenyar-la fora de les facultats de medicina. Per tant, la qüestió que implícitament s'estava debatent era a qui pertanyia la nova ciència. La disputa fou dura, com ho demostra el fet que alguns dels atacs que van rebre els metges van tenir un caire molt agressiu:

“Se quedaría V. con tanta boca abierta si le hablase de la influencia que ejerce el magnetismo animal como agente terapéutico en todo género de enfermedades...si señor, en todo género de enfermedades; y si los hombres no fuesen tan ignorantes ya no nos atropellarían por esas calles los coches de los médicos, y el colegio de medicina estaría ya cerrado; pues valiéndonos del magnetismo animal nos bastan herbolarios y farmacéuticos, porque el magnetizado descubre la enfermedad y da el remedio.”⁴³

El punt de partida de la polèmica va ser la publicació l'11 d'abril d'un anunci signat per Esteve Paluzie a *El Barcelonés*. L'anunci oferia una recompensa de 2000 reals a qualsevol magnetitzador que aconseguís magnetitzar-lo.⁴⁴ Evidentment,

---

⁴² Logie Barrow, “Why were most medical heretics at their most confident around the 1840s? (The other side of mid-Victorian medicine)”, a *British Medicine in an Age of Reform*, Roger French & Andrew Wear (eds.), Routledge, 1991: 165-185, p. 174.

⁴³ *El Barcelonés*, 19 d'abril de 1845. Article signat per “Andres Magnantifrendog” i es la resposta a un article publicat per Esteve Paluzie. El subratllat és nostre.

⁴⁴ L'anunci estava signat per les inicials “E.P.C.”. *El Barcelonés*, 11 d'abril de 1845.

l'objectiu de Paluzie era mostrar el frau que hi havia darrera de les activitats dels magnetitzadors:

“[y] arrancarles la máscara con que van encubiertos, con el fin de que el público conozca a esos impostores que sólo aspiran enriquecerse a costa de la credibilidad de los infelices incautos que creen en sus charlatanerías.”⁴⁵

Dos dies després, el mateix diari prenia posició públicament i anunciava la disposició d'un dels redactors a ser sotmès a la pràctica magnètica:

“Para nosotros es indudable que el magnetismo existe, pero albergamos la duda de que produzca los sorprendentes efectos que se le suponen. Deseosos de convencernos prácticamente y de abandonar la neutralidad que hasta el día hemos observado, para poder hablar con propiedad, empero si faltar nunca a nuestra peculiar cordura, uno de nuestros colaboradores va incesantemente a ser magnetizado y también presenciar el magnetizar.”⁴⁶

A la mateixa pàgina en què es publicava l'anterior comentari van aparèixer publicades dues cartes de dos magnetitzadors signades amb pseudònim.⁴⁷ L'ús de pseudònim per part dels partidaris del magnetisme animal va ser habitual al llarg de la polèmica. En canvi, els seus detractors mai van usar pseudònim. L'única excepció va ser Marià Cubí. La primera carta que va publicar Cubí sí que va aparèixer amb pseudònim, però un dia després va aparèixer publicat l'article resposta de Paluzie en el qual indirectament desvetllava la identitat de Cubí. No sabem si Cubí hauria continuat signant amb pseudònim si Paluzie no l'hagués descobert. De totes formes, a partir d'aleshores totes les cartes i articles publicats per Cubí van aparèixer signats. El que sembla prou clar és que el magnetisme animal, en major mesura que la frenologia, era una pràctica incòmoda per a tots aquells que d'una manera o altra s'hi relacionaven.

La segona quinzena del mes de maig de 1845, Cubí es trobava a Igualada. El motiu de l'estada era fer una visita a la seva mare, però no es va poder estar de fer tres sessions de magnetisme animal. El motiu de fer-ne tres no era tant el nombrós públic interessat en el magnetisme animal, sinó que Cubí aquesta vegada va optar per separar les diferents audiències i va optar per fer tres sessions diferents.⁴⁸ La primera sessió va estar adreçada als membres de la Societat Frenològica local; la segona, als metges i facultatius de la ciutat; i la tercera, al clergat. No sabem per què Cubí va optar per

---

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *El Barcelonés*, 13 d'abril de 1845. Sobre la identitat de qui es va deixar magnetitzar, sabem per articles posteriors de la polèmica que va ser Miquel Eugeni de Caimaris.

⁴⁷ El pseudònim de la primera carta és “Un Magnetizador enemigo de los dicitorios” i la segona està signada per les inicials “A.M.V.”.

⁴⁸ *El Fomento*, 27 de maig de 1845.

separar els diferents públics, però és molt possible que tingués molt present que les qüestions a debatre i la recepció serien bastant diferents segons la composició de les audiències.

Durant la primera sessió, Cubí va magnetitzar tres persones: a una noia jove, a la seva cosina i a la seva neboda. Els fenòmens observats van ser, respectivament, sordesa, insensibilitat física de diversos membres del cos i transposició de sentits.⁴⁹ La segona sessió es va realitzar davant dels metges i dels farmacèutics d'Igualada. L'aspecte que més va interessar els facultatius va ser la possibilitat que mitjançant el magnetisme animal es pogués aconseguir la insensibilitat física d'alguna part del cos i, sobretot, determinar fins a quin punt el subjecte magnetitzat realment no sentia dolor. És a dir, comprovar fins a quin punt era real la "insensibilitat" provocada per la suposada *anestèsia magnètica*. Per tal comprovar-ho, els metges assistents no van dubtar a sotmetre al subjecte magnetitzat a les més variades proves, fins al punt que "a una pobre la martirizaron los brazos a pellizcos para asegurarse de que no tenia sensación física."⁵⁰ Sembla que l'experiment no va anar més enllà. De fet, no hem trobat cap testimoni sobre l'ús del magnetisme a Catalunya durant aquells anys com a mètode anestèsic. Tanmateix, la sessió de Cubí davant dels metges d'Igualada demostra l'interès que suscitava entre els metges catalans la possibilitat d'insensibilitzar el cos d'un individu gràcies a l'ús del magnetisme.⁵¹

Evidentment, els facultatius d'Igualada eren conscients que la possibilitat d'insensibilitzar el cos gràcies al magnetisme obria les portes a les operacions quirúrgiques "sense dolor". De fet, durant aquells anys previs a la introducció de l'èter i del cloroform com a anestèsics,⁵² els metges-magnetitzadors britànics (encapçalats per John Elliotson i James Esdaile) estaven realitzant una intensa campanya a favor de la introducció de l'anestèsia magnètica en els teatres de cirurgia, alhora que reclamaven

---

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Un altre testimoni de l'interès que despertava l'anestèsia magnètica entre els metges catalans ens el proporciona Miquel Pons i Guimerà, metge homeòpata i fundador de la revista *El Telégrafo Médico* (1847). En una sèrie d'articles publicats a *El Telégrafo Médico* durant la tardor de 1847, enmig de la polèmica entre els partidaris de l'anestèsia per èter i els partidaris de l'ús del magnetisme, Pons i Guimerà va recollir els arguments adduïts per uns i altres, així com els inconvenients que presentaven les dues alternatives. Veure per exemple: *El Telégrafo Médico*, novembre de 1847, p. 334-337.

⁵² Una bona història de la introducció de l'anestèsia per èter i cloroform és: Martin S. Pernick, *A Calculus of Suffering. Pain, Professionalism and Anesthesia in Nineteenth-Century America*, New York, Columbia University Press, 1985. Pel que fa a Catalunya, veure sobretot: Carlos Hervás Puyal, *La anestesia en Cataluña: historia y evolución, 1847-1901*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1986 (tesi doctoral inèdita).

que es limités el seu ús només a la comunitat mèdica. Tanmateix, el problema amb què s'enfrontaven tant metges com magnetitzadors era la definició del concepte d'insensibilitat.⁵³ Com hem vist anteriorment, el fet que el pacient fos alhora subjecte i testimoni de l'experiment minvava la seva credibilitat davant dels ulls dels facultatius. D'altra banda, el fet que tothom pogués convertir-se en magnetitzador i que, a més, els individus magnetitzats fossin usats pels magnetitzadors per a diagnosticar malalties, pròpies i alienes, feien que la pràctica magnètica, i en especial l'*anestèsia magnètica*, fos percebuda com un clar desafiament a l'autoritat dels metges. En aquestes condicions, no ha d'estranyar que l'*anestèsia magnètica* es convertís en objecte de forts atacs per part de la comunitat mèdica, tot i la posició favorable d'alguns dels seus membres.

Per últim, la tercera sessió del curs d'Igualada va tenir com a públic el clergat. Aquesta última sessió no va resultar tan exitosa com les anteriors, ja que no es va produir acord ni tan sols en quines eren les qüestions controvertides. Segons Cubí, els clergues “querían entrar en cuestiones psicológicas” mentre que el frenòleg “quería presentar hechos”. No hi havia cap possibilitat d'acord entre el plantejament de Cubí, de caràcter empiricista, i els plantejaments dels clergues, formats tots ells dins de la tradició de la filosofia moral o en l'escolàstica més conservadora.

Quan les notícies sobre les sessions d'Igualada van arribar a Barcelona, *El Barcelonés* no va dubtar a pujar el to de la polèmica. El 2 de juny, Miquel Eugeni de Caimaris va publicar un article en què es qüestionava la realitat dels fenòmens magnètics que s'havien produït a Igualada i s'acusava a Cubí i a tots el magnetitzadors de deixar-se enganyar per les persones magnetitzades. De fet, a la segona part de l'article desvetllava com ell mateix va enganyar en una sessió a Cubí. La sessió en què suposadament Caimaris va ser magnetitzat es va fer davant d'un nombrós públic el 21 d'abril a Barcelona.⁵⁴ L'estratègia que la redacció de *El Barcelonés* va seguir va consistir en fer fingir a Caimaris tots els fenòmens que Cubí volia produir:

“Fingí las parálisis parciales, la insensibilidad física del brazo derecho, en cuya mano se me aplicó una ascua, sin dar el menor señal de dolor. (...) Improvisé sobre un pie dado, unos malísimos versos,⁵⁵ y que no obstante fui sumamente aplaudido,

---

⁵³ Winter (1991).

⁵⁴ Malauradament no sabem ni el lloc en que es va realitzar la sessió ni la composició del públic assistent.

⁵⁵ Segons l'article de resposta de Cubí publicat el 10 de juny a *El Barcelonés*, una còpia manuscrita dels versos estava guardada a la casa de Magí Pers i Ramona. I com a prova de la veracitat dels fets cita l'hora dels fets: “12 horas y 16 minutos” i la persona que li va dir a Caimaris el primer vers: “D.J.M. Grau”. A l'article també es reproduïxen els versos. *El Barcelonés*, 10 de juny de 1845.

por todos los padres y neófitos de la religión magnética que deseaba traerme a su bando.”⁵⁶

La resposta de Cubí va aparèixer publicada a *El Barcelonés* el 10 de juny. Cubí admetia que tots els presents van ser enganyats per Caimaris, però afirma que se n'havia adonat de l'engany mentre es realitzava la sessió gràcies a l'examen cranioscòpic que va fer a Caimaris mentre suposadament estava sota els efectes del magnetisme animal:

“El gran desarrollo de las partes laterales de la cabeza del Sr. Caimaris no solo le hacen capaz de haber fingido el sonambulismo, como el asegura, hasta sufrir martirio, sino de hallar gusto en el martirio con [...] de fingirlo bien. Y conociendo yo esta verdad propuse que el experimento del quemamiento [sic] fuese algo considerable, sin producir, sin embargo, ulteriores malos resultados.”⁵⁷

L'article deixa prou clara la dura actitud dels redactors de *El Barcelonés* vers el magnetisme animal. L'objectiu de la redacció era denunciar el frau des d'una posició científica basada en els fets, “único terreno en que quieren combatir los magnetistas”, i no va dubtar en fer servir l'estratègia de fer simular a Caimaris els suposats efectes magnètics. Però el més interessant és que la denúncia de frau no estava dirigida cap als magnetitzadors, dels quals en cap moment es dubtava de la seva honestat, sinó que anava dirigida vers els subjectes que eren magnetitzats. De fet, el que es qüestionava era la seva credibilitat com a testimonis, es a dir, com a 'subjectes experimentals'. Com ja hem comentat anteriorment, les persones magnetitzades normalment pertanyien a les classes socials més desfavorides i això les feia sospitoses d'engany a ulls de les classes benestants: el seu testimoni no gaudia de la fiabilitat necessària. Però darrera d'aquesta crítica o “argument conspirador”, en paraules de Winter, es trobava la por a què el magnetisme animal subvertís l'autoritat “natural” del metge i desafiés, per tant, el procés de professionalització de la classe mèdica.⁵⁸

Un segon motiu de controvèrsia respecte els experiments magnètics era la dificultat de reproduir-los. Fins i tot amb el mateix subjecte i en condicions òptimes no sempre era possible tornar a produir els fenòmens magnètics desitjats. Tots aquells que practicaven el magnetisme animal, inclosos els metges, havien d'acceptar que no tenien sota control els experiments que portaven a terme. El fet que no es tingués control sobre el suposat agent causant de l'estat de somnambulisme -el fluid magnètic- qüestionava

---

⁵⁶ *El Barcelonés*, 2 de juny de 1845.

⁵⁷ *El Barcelonés*, 10 de juny de 1845.

⁵⁸ Winter (1991), p. 11.

una de les principals afirmacions dels magnetitzadors: l'existència física del fluid.

Aquest punt no va passar inadvertit a Caimaris:

“¿Si fuese el *magnetismo animal* [sic] un cuerpo físico que ejerciera su acción físicamente sobre el sistema nervioso (como suponen), no serían siempre iguales sus efectos? ¿Cómo es pues, que un día traslada a la punta de los dedos la acción del nervio óptico, y a la mañana siguiente es imposible, absolutamente imposible en la misma persona, el trasladarla, ni al mismo, ni al otro punto?”⁵⁹

Per a Caimaris aquests motius eren suficients per a desacreditar la pretensió que el magnetisme animal era una ciència. Com acabem de veure, les crítiques a la fiabilitat dels experiments magnètics se centraven en dos aspectes: d'una banda, la manca de credibilitat com a testimonis dels subjectes magnetitzats; d'altra banda, la dificultat de reproduir els experiments. Tots dos aspectes eren complementaris, ja que posen de manifest la falta de control que tenien els magnetitzadors sobre els experiments. Si aquests aspectes que quedaven fora de control eren preocupants per als magnetitzadors que no eren metges, més ho havien de ser per a aquells magnetitzadors que eren metges. En aquest sentit, és comprensible el silenci públic dels metges: mentre no tinguessin un control absolut dels experiments, l'execució pública d'aquests els posava en evidència i, per tant, suposava una pèrdua de credibilitat professional.

Els cursos de Tarragona i Reus: la polèmica continua

Durant la segona quinzena de maig, Cubí es trobava a Tarragona realitzant un curs de frenologia i magnetisme animal.⁶⁰ Després dels forts atacs que havia rebut des de les pàgines de la premsa barcelonina, a Tarragona Cubí es va trobar amb un ambient força hostil:

“(…) el célebre frenólogo y distinguido lingüista español, vino en una época a Tarragona, la más fatal para él y la más aciaga para la Frenología. Acababan de aparecer algunos artículos periodísticos, que después se respondieron, en que se atacaba su reputación como hombre de formalidad; habíanse escrito varias cartas a algunas personas influyentes de ésta capital en que se aseguraba ser la Frenología un engaño y el Sr. Cubí un farsante, y resonaban todavía en nuestros oídos, varias voces vagas que se habían propalado, de que este caballero había tenido que huir vergonzosamente de Igualada con otras semejantes patrañas.”⁶¹

El principal testimoni que ens ha arribat del que va succeir a la ciutat durant l'estada de Cubí és una carta publicada a *El Fomento* el 7 de juny i signada per cinquanta-dues

⁵⁹ *El Barcelonés*, 5 de juny de 1845.

⁶⁰ Concretament del 13 al 28 de maig.

⁶¹ *El Fomento*, 7 de juny de 1845.

persones, totes elles tarragonines i entre les quals trobem sis professionals de la medicina: Josep Maria Pelegrí (farmacèutic de l'Hospital General de Tarragona), Julián Álvarez (director de l'Hospital Militar de Tarragona) i quatre metges-cirurgians més.⁶² El contingut de la carta ens confirma que els signants eren els alumnes del curs de frenologia; per tant, la carta es tracta d'una de les habituals acreditacions que Cubí demanava als seus alumnes.⁶³ Ara bé, sembla que aquesta vegada la iniciativa de publicar la carta era almenys compartida.

El propòsit de la carta era “servir de respuesta a todos los que denigran la frenología y el magnetismo”. Segons els autors de la carta, entre els signants es trobaven “personas de todos los colores y matices políticos, de todas las profesiones y carreras, de todas opiniones e ideas”.⁶⁴ Sense treure credibilitat a l'afirmació anterior, si examinem la llista de professions ens trobem majoritàriament amb professions desenvolupades habitualment per persones pertanyents a les classes mitjanes: quinze persones dedicades al comerç en general, onze professionals qualificats (metges, advocats i un agrimensor), sis funcionaris (mestres, militars i altres), cinc estudiants, dos artistes i un propietari. El fet que la llista sigui completa ens permet reafirmar el que ja havíem dit en el capítol primer: el públic assistent als cursos de frenologia i magnetisme animal estava format majoritàriament per professionals i persones de les classe mitjanes.

---

⁶² La carta te data d'1 de juny i molt probablement va ser redactada per Josep Maria Pelegrí. La nostra hipòtesi es basa en que es el primer de la llista de noms i la llista no esta ordenada alfabèticament.

La llista de signants es la següent:

“José Maria Pelegrí, farmacéutico. Joaquin Cortadellas, escribano de marina de la provincia de Tarragona. Sebastián Llusia, fabricante de papel. Francisco de P. Bessa, corredor real de cambios. Ramón Bonastra, comerciante. Pablo Dardet, del comercio. Ignacio Bas, del comercio. Julián Alvarez, director del hospital militar, Melchor Lloberas, comerciante. Federico Altes, cursante de filosofia. J.M.de Torres, abogado. Carlos Inglés, artista. José Francisco Catalá, médico-cirujano. Eduard Guasch, médico-cirujano. Eduardo Gasset, cursante de matemáticas. Carlos Gisbert y Sanchez. Ramón Peix, maestro de primera educación. Domingo Theilig, del comercio. Francisco Cabrer, del comercio. Francisco Barba, arquitecto. Agustín Felipe Però, cursante de física y química. Bartolome Laborda, artista. F.C. Costa, abogado. José Maria Angles, del comercio. Pablo Dalmases, comerciante. Magín Serra, empleado de correos. El coronel Antonio Manuel Garay. Daniel Planas, agente de negocios. Juan Prats, droguero. José Monrava, abogado. José Garrigo. Juan Tarroja y Monlleo. Francisco Viladot. Jaime Bru. Jaime Angles. Joaquin Benet. José Guasch, propietario. Bernardo Verderol y Roig. José Virgili. Andres Aleu. José Tomas. Joaquín Gomis, comerciante. Juan Musolas. Ramón Grau, teniente de infanteria. Jaime Caneti, estudiante. Luis Llausas, agrimensor. Eduardo de Martinez, comandante de milicias. Vicente Puchol, teniente de infanteria. Fedérico Llanso, médico-cirujano y José Torres, médico. Pedro Antonio Gatell, comerciante.” *El Fomento*, 7 de juny de 1845.

⁶³ Sembla que en aquest cas van signar tots els alumnes: “Nosotros los infrascritos componemos la clase de Frenologia que el Sr.Cubí ha tenido en Tarragona.” *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*.

Abans de començar el curs a Tarragona, Cubí va pronunciar dos discursos al teatre de la ciutat. Aquests discursos van capgirar totalment l'opinió del públic assistent i dies després l'ambient d'hostilitat s'havia convertit en una gran expectació:

“Un sentimiento del todo nuevo, del todo diferente, se apoderó de nuestros ánimos respecto al Sr. Cubí y a su ciencia.”⁶⁵

Des d'aquest moment, l'èxit acompanyà Cubí al llarg de la seva estada a Tarragona i l'activitat que desenvolupà va ser frenètica: cada dia va examinar de trenta a quaranta caps i cada matí magnetitzava davant d'un públic que oscil·lava entre quinze i vint persones.⁶⁶ Si donem crèdit a aquestes xifres, i no tenim motius per fer el contrari, podem fer-nos una idea molt clara de la gran expectació que va aixecar la frenologia i el magnetisme animal entre la població de Tarragona. Fins i tot, l'activitat magnetitzadora es va estendre entre els assistents al curs. Segons testimoni de Cubí, després que ell marxés de la ciutat hi havia “más de 60 expertos magnetizadores, de los cuales hay algunos que han magnetizado a más de 60 personas.”⁶⁷ Aquest testimoni ens reafirma que el magnetisme animal era una pràctica lluny de pertànyer encara a un únic social o professional.

Un aspecte que no volem deixar passar per alt a l'hora d'analitzar l'important èxit de Cubí a Tarragona és la reacció dels metges de la ciutat. El fet que la carta fos escrita, molt probablement, per Josep Maria Pelegrí i signada per cinc metges més es prou revelador de l'actitud receptiva dels metges cap als ensenyaments de Cubí. La resposta dels metges de Tarragona vers el magnetisme animal va ser molt diferent de la dels metges barcelonins i molt similar a la que havien tingut els metges de Vilanova un any abans. Evidentment, la diferència més important la trobem en l'actitud pública dels metges, però també en el grau d'implicació. Els metges tarragonins no van dubtar en demanar a Cubí que els ‘prestés’ els seus somnàmbuls i somnàmbules:

“(…) habiendo dejado [Cubí] en manos de expertos facultativos y otras inteligentes personas, sonámbulos y sonámbulas de distinguida lucidez.”⁶⁸

---

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ Aquestes dades apareixen en els següents articles: l'article publicat per Cubí a *El Fomento* el 27 de maig de 1845 i en dos articles anònims publicats a *El Barcelonés*, el 8 i 12 de juny de 1845. A *El Barcelonés* es dona el nombre total de persones a qui Cubí va examinar el cap: entre 500 i 600.

⁶⁷ *El Barcelonés*, 10 de juny de 1845.

⁶⁸ No sabem si les somnàmbules i somnàmbuls a que es refereixen els autors de la carta eren tarragonins o be viatjaven amb Cubí.

Un cop acabat el curs de Tarragona, Cubí va viatjar a Reus per donar un segon curs. El curs es va impartir entre el 3 i 26 de juny i l'èxit va ser tan gran o més que a Tarragona. El mateix Cubí afirmava en una article publicat a la premsa de Barcelona que la polèmica desfermada a la premsa i els continus atacs que rebia des de les pàgines d'*El Barcelonés* li havien proporcionat fins a "1200 oyentes". Al curs van assistir-hi unes 110 persones que, donada l'elevada assistència, es van dividir en dues classes: una d'aproximadament 70 alumnes i l'altre amb 40.⁶⁹ Tanmateix, el preu del curs no va ser el mateix per als dos grups i, per tant, no creiem que ho fos tampoc la seva composició social. Gràcies a les cartes que els assistents van lliurar a Cubí al finalitzar el curs, conservem la llista sencera de les persones que van formar el grup de "70" i les seves professions. Del segon grup només ens ha arribat els noms dels cirurgians assistents. La classe de "70" era la que havia pagat el preu més baix i estava formada majoritàriament per artesans, comerciants i fabricants. Concretament, signaven 30 artesans (teixidors, pintors, barbers, forners, etc.), 12 fabricants, 9 artistes (músics i actors), 7 comerciants, 2 cirurgians i altres. La composició de la classe de "40" no la coneixem, però es de suposar que estava formada per persones de les classes benestants. Aquesta suposició està basada en el preu més elevat del curs i en el fet que els metges formaven part d'aquest grup.

A l'igual que havia succeït a Tarragona, els metges de Reus no van tenir cap inconvenient en donar testimoni públic del seu recolzament a la frenologia i al magnetisme animal. La carta que Cubí va rebre dels metges de Reus va aparèixer publicada als *Documentos* i a d'altres obres. El contingut de la carta dels metges reusencs era una clara defensa de la frenologia i el magnetisme animal, alhora que certificava que era possible magnetitzar un únic òrgan frenològic:

"Sr. D. Mariano Cubí y Soler,

Muy señor nuestro: hemos creído que de ninguna manera podíamos manifestar a V. más profunda gratitud por las lecciones de Frenología que acaba de darnos que el transmitirle nuestra opinión, fundada en estas mismas lecciones. Los críticos se desatan contra la Frenología: a los discípulos de V. toca manifestarles si sus

---

⁶⁹ *El Barcelonés*, 10 i 15 de juny de 1845. Les dades exactes dels assistents als cursos que impartia Cubí són difícils de saber. El mateix Cubí a les seves obres dóna diferents dades (per bé que molt similars) per al mateix curs. En aquest cas les dades que dóna el diari no es corresponen amb el nombre d'assistents que comptem en les cartes d'elogi que van signar. A més, cal afegir el fet que en aquestes dades no es compten mai els i les acompanyants dels assistents. Per tant, el nombre real d'assistents podria ser molt bé el doble de les dades que estem donant. Pel que fa a la dada de "1200 oyentes", suposem que fa referència al nombre d'oients del discurs previ que Cubí acostumava a fer dies abans de començar el curs per tal de donar a conèixer a la població el contingut i l'objectiu de les lliçons.

esfuerzos fructifican mucho. Quizás algún día nos sea posible dirigirle algún ensayo más digno de esta ciencia y de los hombres dedicados a su estudio.

Puede también que nuestras observaciones sobre el Magnetismo nos den motivo a conocer alguna ley general sobre este fluido; mas por ahora sí responderemos con toda la veracidad de que somos susceptibles a los que lo niegan *que su existencia es tan verdadera como la nuestra* [sic], y que solamente sobre la diversidad de sus fenómenos y casos de aplicación, puede ocurrir contradicción de pareceres, efecto de no haberse podido todavía deducir de casos particulares, suficientemente estudiados, los principios generales de su naturaleza y de su modo de obrar.

Sin embargo, los recientes experimentos hechos, y por muchísimos aquí observados, prueban positivamente que su aplicación a la Frenología demuestra la existencia de esa doctrina más que todos los hechos y autoridades hasta ahora conocidas; puesto que hemos visto pintado en el rostro el lenguaje natural de los órganos cefálicos según estos han sido sucesivamente magnetizados.

Reciba V. esta manifestación como una leve prueba de nuestro reconocimiento y de las consideraciones con que somos de V. su más atentos S.S.Q.B.S.M.”⁷⁰

La carta, que té data de 28 de juny de 1845, venia signada pels següents metges i cirurgians:

“José Simó y Amat, médico y cirujano; Manuel Pamies, médico; Francisco Figarola, médico y cirujano; José Soriano, médico cirujano; Pedro Baiges, doctor en medicina y cirugía; José Juncosa, médico cirujano; José de Ayxemis, doctor en medicina y cirugía; Prudencio Aulestia, médico; Antonio Baiges, doctor en medicina y cirugía.”⁷¹

Cansat de les crítiques i insults que la premsa de Barcelona llançava dia rere dia contra la seva persona, Cubí va decidir donar per tancada la polèmica. Amb dos comunicats publicats el 15 de juny a *El Fomento* i el 16 de juny a *El Barcelonés*, Cubí comunicava als lectors i a les respectives redaccions la seva voluntat de deixar de respondre els atacs:

“(…) yo me despido de Vds. asegurándoles que no contestaré en lo sucesivo a ningún ataque justo o injusto que se haga contra mí o contra las ciencias que propago. Yo no pongo el puñal al pecho a nadie. Aprendan *sólo los que quieren* [sic] las ciencias que enseño; y de los que examino, frenológicamente sólo me pagan aquellos que juzgan útil mi examen. Yo seré cuanto se quiera en la opinión de mis émulos y detractores, un embustero, un farsante, un tonto, un pícaro, un avaro, lo que ellos quieren que sea; pero yo sé que soy un hombre que procura por medios lícitos y honrados ser útil a mi patria. Esto me basta.”⁷²

“Era mi ánimo continuar respondiéndolo S.S. redactores los artículos que apareciesen contra la Frenología, contra el Magnetismo y contra mí; pero el suyo querer ha tomado la polémica me impide hacerlo. A Vds. y a cuantos quieren valerse de las columnas de su periódico les queda el campo libre para atacar contra mí todos los tiros que gusten, seguro de que yo no los rechazaré. Yo siempre he preferido el libertinaje a la esclavitud de la imprenta: aún cuando yo sea el blanco de ese

⁷⁰ Cubí, *Lecciones de frenología* (1852), p. 235, nota 1.

⁷¹ *Ibidem.*

⁷² *El Fomento*, 15 de juny de 1845.

libertinaje. Por fin el pueblo hace justicia al hombre injustamente ajado o calumniado, ésta no me faltará.”⁷³

La polèmica a la premsa es va allargar alguns dies més, amb més atacs i insults llançats des de les pàgines de *El Barcelonés*, però amb la publicació d'aquestes dues cartes de Cubí pràcticament es pot donar per acabada.⁷⁴ Després de l'estiu de 1845 i d'un necessari descans, Cubí va iniciar la seva primera campanya de divulgació de la frenologia i el magnetisme animal fora de Catalunya. Els seus cursos el van portar a viatjar per gran part de la geografia espanyola: Saragossa, Madrid, Sevilla, Cadis, etc. Segurament cansat de l'ambient hostil que havia promogut la premsa de Barcelona, esperava trobar una millor recepció fora de terres catalanes.

Malauradament, l'anàlisi de la recepció i difusió que van tenir la frenologia i el magnetisme animal fora de Catalunya està més enllà de l'objectiu d'aquesta tesi i és un aspecte que encara resta per estudiar a fons.⁷⁵ Cubí va portar a terme dues campanyes a la resta d'Espanya, la primera entre 1846 i 1847, i la segona, d'abast molt més limitat, al llarg de 1849. A partir de 1850, un cop va finalitzar la publicació de la revista frenològica *La Antorcha*, l'activitat de Cubí va anar minvant, en part com a conseqüència del cansament i de diverses malalties. A Barcelona, que tinguem constància, només tornaria a donar dos cursos més, el mes de març de 1849 a l'Asociación de Defensa del Trabajo Nacional i els mesos de maig i juny de 1851 a la seu de la Sociedad Filarmónica.⁷⁶ Les lliçons que va impartir-hi van donar lloc posteriorment al seu text més extens, *La frenología y sus glorias. Lecciones de frenología* (1853-1857).

Conclusions

Durant les primeres dècades del segle XIX es van produir alguns tímids intents d'introduir el magnetisme animal a Espanya. Aquests intents no van reeixir i no va ser fins a la dècada de 1840 que les pràctiques magnètiques es van popularitzar a

---

⁷³ *El Barcelonés*, 16 de juny de 1845.

⁷⁴ L'última notícia va sortir publicada a *El Barcelonés* el 24 de juny de 1845.

⁷⁵ Edelmira Domènech ha analitzat breument les activitats de Cubí a la resta d'Espanya. Domènech (1977), p. 65-71, 90-91.

⁷⁶ Sobre el curs de Cubí a l'Asociación de Defensa del Trabajo Nacional, veure el capítol 5 d'aquest treball. L'anunci es va publicar a: *El Barcelonés*, 3 de març de 1849. L'anunci del curs a la Sociedad Filarmónica es va publicar a diversos diaris barcelonins. Veure, per exemple: *Diario de Barcelona*, 8 de maig de 1851. El *Diario* va publicar cada setmana un resum del contingut de la propera lliçó del curs. El curs es va impartir des del 12 de maig fins al 19 de juny.

Catalunya, i en menor mesura a la resta d'Espanya. Malgrat que tenim constància de la realització de sessions de magnetisme animal a Barcelona durant els primers anys de la dècada, no va ser fins a la tardor de 1844 que el magnetisme animal es va estendre amb força per tota la ciutat. Els múltiples testimonis que ens proporciona la premsa de l'època i els comentaris dels traductors dels manuals francesos de magnetisme animal (entre d'altres, Cubí, Pers i Monlau) demostren que durant la tardor de 1844 Barcelona va viure una autèntica "febre magnetitzadora".

L'absència dels metges durant la polèmica sobre la frenologia, que s'havia produït a la premsa de la ciutat dos anys abans, es va accentuar durant la polèmica sobre el magnetisme animal. Malgrat que sabem que alguns dels magnetitzadors barcelonins eren facultatius, no ens ha arribat gairebé cap testimoni directe que ho confirmi. Durant la polèmica de 1845, el silenci públic de la classe mèdica barcelonina fou clamorós; fins al punt que no tenim coneixement de la intervenció de cap metge. Fins i tot, Monlau va usar un pseudònim per a signar com a traductor dels textos sobre magnetisme animal del metge francès Léon Rostan.

Malgrat que la situació política i social que vivia Catalunya no afavoria la difusió de noves pràctiques, el factor polític no explica del tot l'absència dels metges durant la polèmica sobre el magnetisme animal. Per als metges el magnetisme animal era una pràctica molt més incòmoda que no pas la frenologia. La falta de control que els magnetitzadors tenien sobre els subjectes experimentals qüestionava la validesa científica dels seus experiments, alhora que posava en dubte l'entitat física del fluid magnètic. Aquesta manca de control es posava de manifest en la dificultat de reproduir els experiments, fins i tot, usant el mateix subjecte, i en la manca de credibilitat que tenien els subjectes experimentals, membres de les classes socials més desfavorides, com a testimonis. El doble rol que en els experiments havia de desenvolupar la persona magnetitzada minvava encara més la seva credibilitat: d'una banda, actuava com a *instrument científic* necessari per a estudiar el fluid magnètic i de l'altra banda havia d'actuar com a testimoni dels fenòmens que el fluid produïa.

La reacció dels metges de fora de Barcelona va ser bastant diferent. Com havia passat durant el curs de frenologia que Cubí havia impartit a Vilanova i la Geltrú el febrer de 1844, durant la primavera de 1845 els metges tarragonins i reusencs no van tenir cap inconvenient en publicar un article a la premsa de Barcelona defensant l'amalgama de frenologia i magnetisme animal que els havia ensenyat Cubí. Malgrat

que ens falten més dades sobre les reaccions dels metges d'altres localitats catalanes, creiem que l'actitud positiva dels metges de Tarragona i Reus, com anteriorment els de Vilanova, era fruit de la menor presència del poder mèdic del 'centre' a la 'perifèria'.

La polèmica sobre el magnetisme animal a la premsa de Barcelona va finalitzar per pròpia voluntat de Cubí. La intensa campanya d'atacs i insults que des de *El Barcelonés* i *El Fomento*, principalment, s'havia llançat contra la seva persona, va provocar que Marià Cubí optés per continuar la campanya de popularització fora de terres catalanes, on esperava trobar una millor acollida per a la frenologia i el magnetisme animal.

4

“Lo senyó que diu la bona ventura”: Frenologia, magnetisme animal i cultura popular

“En la Cataluña no falta frenológico [sic] que sin serlo en la realidad, es otro de los muchos truhanes que recorren los pueblos embaucando a los infelices para sacarles el dinero, y anda recorriendo las poblaciones haciendo su buen agosto registrando cabezas y llenando sus bolsillos.”

El Barcelonés, 18 de Febrer de 1845, núm. 49, p. 2, nota 1.

“Esa tendencia de la Fisiología a salir de su propio ámbito y la falta de preparación psicológica de muchos de sus cultivadores, degeneró en una especie de epidemia de menor cuantía. Como ha escrito graciosamente un historiador de la medicina española, en nuestro país, imitando al extranjero, la palabra Fisiología se puso de moda desde 1842 a 1850, y sirvió para dar a la imprenta obrillas pseudocientíficas como la Fisiología del beso, de los amantes, del escolar, del miliciano nacional, del enamorado, del músico, del jugador, del médico, del solterón, del sastre, etc.”

Tomás Carreras y Artau, *Estudios sobre Médicos-Filósofos Españoles del siglo XIX*, Barcelona, CSIC, 1952, p. 50.¹

Introducció

La marxa de Marià Cubí de Catalunya tenia com a objectiu principal divulgar la frenologia i el magnetisme animal per la resta d'Espanya. Molt probablement, les agres polèmiques de la primavera de 1845 van tenir bastant a veure amb la decisió presa pel frenòleg català. Tanmateix, l'absència de Cubí no va comportar una minva en l'activitat frenològica i magnètica a Catalunya. Tot el contrari, la popularitat de les noves ciències es mantingué i, fins i tot, augmentà gràcies en part al ressò de les controvèrsies públiques i a les activitats públiques que Cubí i els altres frenòlegs i magnetitzadors havien portat a terme durant els últims tres anys.

---

¹ Carreras y Artau es refereix a Lluís Comenge i Ferrer.

RECONOCIMIENTOS FRENOLOGICOS,

POR D. ESTEBAN QUET,

licenciado en Farmacia.

Se recibe de doce á seis de la tarde, calle de la Platería, n.º 24, cuarto principal. Gratis para los señores compañeros en ciencias médicas y niños pobres, que nos vengán particularmente recomendados por sus maestros ó profesores.

Anunci de reconeixements frenològics aparegut al *Diario de Barcelona*. Font: *Diario de Barcelona*, núm. 203, 22 de juliol de 1852, p. 4306.

La cita que encapçala aquest capítol és un dels diversos testimonis que es poden trobar a la premsa barcelonina d'aquest període que mostren com la pràctica de la frenologia i del magnetisme s'havia estès per tot Catalunya. Malgrat que no hem pogut trobar cap dada sobre les identitats d'aquests “frenològics” que recorrien les terres catalanes, sí que ens han arribat alguns productes de la cultura popular que són una mostra del ressò i l'atracció que van despertar les activitats dels frenòlegs i magnetitzadors entre amplis sectors de la societat.

L'objectiu d'aquest capítol és, en la mesura del possible, aproximar-nos a les percepcions que les audiències no científiques catalanes tenien de les noves ciències i dels seus practicants. En una primera secció de caràcter teòric i metodològic, es discuteixen breument les nocions de *cultura popular* i de *ciència popular*, entesa aquesta última com a part integrant de la primera. Malgrat les dificultats que comporta definir de forma satisfactòria aquests termes, finalment s'aposta per una definició de *ciència popular* que inclogui l'àmplia varietat de productes culturals que, com les sessions de magnetisme o les publicacions frenològiques, eren produïts i/o consumits per sectors socials que no pertanyien a les anomenades elits científiques. Posteriorment, es porta a terme una anàlisi de diferents objectes culturals populars que, com una obra de teatre o diverses publicacions literàries, van ser produïts de forma oportuna aprofitant l'èxit de les noves ciències. Encara que de forma indirecta, l'anàlisi d'aquests productes *populars* permet realitzar una primera aproximació a les percepcions que amplis sectors de la societat tenien de la frenologia, del magnetisme animal i dels seus practicants.

Cultura popular, ciència popular i història de la ciència

L'estudi de la cultura popular europea durant el període preindustrial ha esdevingut un camp de recerca força fructífer durant les últimes dues dècades. Els treballs pioners realitzats durant les dècades de 1970 i 1980 per, entre altres, Peter Burke, Emmanuelle Le Roy Ladurie, Roger Chartier, Natalie Zemon Davies o Carlo Ginzburg han establert les bases per a l'estudi de tot tipus de rituals i manifestacions populars com a eina metodològica per a accedir a les experiències vitals i al pensament dels individus no pertanyents a les elits.²

Una de les característiques que trobem en tots aquests estudis pioners és que els seus autors adopten explícitament o implícita una definició negativa i d'arrels gramscianes del terme *popular*, de forma que s'assumeix que *popular* equival a no pertanyent a les elits.³ Aquesta definició és la que preval també en els estudis sobre la cultura popular de l'època industrial, tot i que ens aquests estudis es produeix una certa modificació del significat del terme i aquest passa a denominar totes aquelles formes de cultura produïda i/o consumida per la gent treballadora (“working people”).⁴ Tal i com han subratllat diversos autors, les limitacions d'aquesta definició són evidents. Entre aquestes, cal destacar que no té en compte la heterogeneïtat de les societats preindustrial i industrial; ni la dificultat de delimitar la frontera entre *cultura dominant* i *cultura popular*; ni tampoc les qüestions relacionades amb el gènere. Tanmateix, encara no disposem d'una definició prou satisfactòria de cultura popular, de tal manera que malgrat les limitacions la definició negativa continua prevalent.⁵

Donades les limitacions de la definició, sembla del tot necessari, tal i com ha apuntat Chartier, abandonar almenys l'ús de la dicotomia popular-elit, acceptar la

---

² Alguns d'aquests treballs, d'altra banda força coneguts, són: Peter Burke, *Popular Culture in early modern Europe*, London, Temple Smith, 1978; Roger Chartier, *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*, Paris, Éditions du Seuil, 1987; Carlo Ginzburg, *Il formaggio e i vermi: il cosmo di un mugnaio del '500*, Torino, Giulio Einaudi, 1976; Emmanuelle Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris, Gallimard, 1975; Natalie Zemon Davies, *The Return of Martin Guerre*, Cambridge (Mass.) and London, Harvard University Press, 1983. Un comentari extens d'alguns d'aquests treballs es pot trobar a Peter Burke, *History and Social Theory*, Cambridge, Polity Press, 1992; Roger Chartier, *Cultural history: between practices and representations*, Cambridge, Polity Press and Blackwell, 1988. Per a un treball de síntesi, veure: Pieter Spierenburg, *The Broken Spell: A Cultural and Anthropological History of Preindustrial Europe*, Basingstoke, Macmillan Education, 1991.

³ Burke (1978), p. 1.

⁴ Per a una breu discussió sobre les diferències de matís entre les expressions “working people” i “working class” en el context de la història cultural, veure: Patricia Anderson, *The printed image and the transformation of popular culture, 1790-1860*, Oxford, Clarendon Press, 1991.

⁵ James Sharpe, “Popular Culture in the Early Modern West”, a *Companion of Historiography*, London, Routledge, 2004, 361-376, p. 361.

multiplicitat de grups socials en la societat preindustrial i industrial i reconèixer l'existència d'una circulació fluïda d'objectes i pràctiques culturals entre aquests grups.⁶ La incorporació d'aquests elements, en especial el reconeixement de la permeabilitat de les fronteres entre els diferents grups socials, permetria construir una definició molt menys restrictiva. D'aquesta forma, la denominació cultura popular podria continuar essent una categoria útil per als historiadors i no caldria, tal i com ha proposat Jonathan Topham, abandonar l'ús dels termes cultura popular i ciència popular.⁷ En el cas específic de la categoria ciència popular, una nova definició menys restrictiva hauria també d'integrar els productes de la cultura visual de masses i les experiències de grups socials tan significatius com les dones o les classes mitges i altes, grups que eren importants productors i consumidors de coneixement científic.⁸

Fins molt recentment, la història de la ciència no ha incorporat el programa dels historiadors de la cultura popular.⁹ L'elitisme que ha caracteritzat tradicionalment la disciplina, la preponderància d'una visió difusionista del coneixement des de dalt, la convicció (molt estesa especialment entre els historiadors de la ciència) de què el coneixement elaborat per individus que no pertanyen a les elits és marginal, o la dificultat per a accedir a les fonts són factors que han contribuït a què l'estudi de la

---

⁶ Roger Chartier, “Texts, Printings, Readings”, a Lynn Hunn (ed.), *The New Cultural History*, Berkeley, University of California Press, 1989, p. 154-175. Una aplicació interessant de les propostes de Chartier en l'àmbit de la història de la ciència és el treball de Jonathan Topham sobre la producció, publicació i lectura dels “Bridgewater Treatises”. Topham explícitament proposa una aproximació més plural basada en les idees de Chartier. Veure: Jonathan R. Topham, “Beyond the “Common Context”. The Production and Reading of the Bridgewater Treatises”, *Isis*, 89 (1998):233-262; “Science and Popular Education in the 1830s: The Role of the *Bridgewater Treatises*”, *British Journal of the History of Science*, 25 (1992): 397-430.

⁷ Topham (1998), p.236-37.

⁸ Una discussió més a fons sobre el significat del terme “popular science” es pot trobar a: Roger Cooter, Stephen Pumfrey, “Separate spheres and public places: reflections on the history of science popularization and science in popular culture”, *History of Science*, 32 (1994): 237-267. Veure també: Terry Shinn, Richard Whitley (eds.), *Expository Science: Forms and Functions of Popularisation*, Dordrecht, Kluwer, 1995.

⁹ En l'àmbit de la història de la ciència, cal destacar entre d'altres: D. E. Allen, *The naturalist in Britain: a social history*, London, 1976; Cooter (1984); Adrian Desmond, “Artisan resistance and evolution in Britain, 1819-1848”, *Osiris*, iii (1987):77-110; Iwan Morus, “Currents from the underworld: electricity and the technology of display in early Victorian England”, *Isis*, 84 (1993):50-69; Anne Secord, “Science in the pub: artisan botanists in early nineteenth-century Lancashire”, *History of Science*, 32 (1994):269-315; Winter (1994); Topham (1992; 1998); James Secord (2000). En l'àmbit de la història de la medicina, veure per exemple Roy Porter (ed.), *The popularization of medicine, 1650-1850*, London, 1992. Més recentment està tenint força ressò els intents d'escriure una història centrada en el pacient. Veure, per exemple: Roy Porter, “The patient's view. Doing medical history from below”, *Theory and Society*, 14 (1984): 167-74; Dorothy Porter, Roy Porter, *Patient's Progress. Doctors and Doctoring in Eighteenth-Century England*, Cambridge, Polity Press, 1989. Per a intents més antics per tal d'escriure una història de la medicina centrada en el pacient, veure: George Rosen, “People, disease and emotion. Some newer problems for research in medical history”, *Bulletin of the History of Medicine*, 4 (1967):5-23.

ciència popular i de les percepcions populars de la ciència sigui encara avui dia un àmbit de recerca poc explorat. Aquest oblit és recíproc i també es pot estendre als historiadors de la cultura popular, els quals han considerat la ciència una activitat situada fora de l'àmbit del popular.¹⁰

En aquest capítol, s'estudien les visions que les audiències no-científiques catalanes rebien de les noves ciències a través de l'anàlisi de diversos productes de la cultura popular de l'època. En concret, ens centrem principalment en l'anàlisi de la comèdia “Frenología y Magnetismo” de Manuel Bretón de los Herreros, estrenada a Barcelona l'any 1846 i que va tenir un gran ressò, i les anomenades “fisiologies populars”, petites publicacions escrites amb un to satíric i humorístic en què es presentaven estudis dels tipus socials de l'època i que contenen descripcions frenològiques i fisiognòmiques. Tot i que el nombre de fonts que hem trobat no és gaire gran i que aquestes van ser produïdes per membres de les elits, intentem construir una interpretació que ens apropi a les visions que amplis sectors socials rebien de les noves ciències i dels seus practicants.

Representacions populars de les noves ciències

Tal i com s'ha demostrat en els capítols anteriors, la premsa barcelonina va proporcionar prou informació, tot i que sovint de forma indirecta, sobre les activitats que portaven a terme els frenòlegs i els magnetitzadors catalans. Apart de les notícies que apareixien a les pàgines centrals dels diaris, les pàgines dedicades als anuncis constitueixen també una molt bona font d'informació. De fet, gràcies a la informació que es pot trobar a aquestes pàgines, tenim coneixement de la publicació durant aquests anys de llibres i/o fulletons en els quals sovint es caricaturitzava als practicants de les noves ciències. La popularitat creixent de la frenologia i del magnetisme era una bona font de negoci per als llibreters i impressors. No és d'estranyar, per tant, que durant aquests anys es continuessin publicant manuals de frenologia i magnetisme, així com textos d'altres pràctiques alternatives com l'homeopatia o la hidroteràpia.¹¹ Cal tenir en compte, a més, que més enllà de la publicació de tot aquest material, l'activitat pública dels frenòlegs sovint anava acompanyada del desplegament de tot un seguit de productes visuals als carrers de les viles i ciutats catalanes (principalment, cartells i

¹⁰ Winter (1994). Tal i com recorda Winter, cal destacar com a excepció el treball pioner de Robert Darnton, malgrat que aquest associés “popular science” a “fringe science”. Veure: Darnton (1964).

¹¹ Veure capítol 5 d'aquesta tesi.

Dos productes frenològics de la cultura popular. Esquerra: Portada d'un text de popularització de la fisiognomonia i la frenologia publicat a Barcelona probablement l'any 1848. Contenia nombroses il·lustracions a color. F. V., *Lavater de hombres, o arte de conocer los hombres por su fisionomía; aumentado con un resumen de la vida de Lavater y del Dr. Gall; y de una colección de anécdotas fisionómicas. Con treinta y dos ilustraciones*, Barcelona, Imprenta de Antonio Berdeguer, 1848?. Dreta: Cap frenològic de ceràmica. Porta el nom de Cubí. Font: Bujosa, Miqueo (1986).

fulletons amb il·lustracions anunciant les conferències de frenologia o caps frenològics als aparadors d'algunes botigues.

Durant aquest període es van publicar més llibres i textos de tot tipus, però no sempre ha estat possible localitzar alguna còpia d'alguns d'aquests productes que s'anunciaven a la premsa. D'entre aquells que no ha estat possible consultar destaquen dos pel seu interès. El primer és un fulletó satíric publicat sota pseudònim i que portava per títol *Don Alcubino, caballero y Dr. en Frenología, Magnetismo y sistema de Sourier*. Sabem de la seva publicació gràcies a un anunci que va aparèixer a *El Barcelonés* el 25 d'agost de 1845. Un segon producte que no ha estat possible localitzar però que és de gran interès és l'obra editada originalment en francès pel fillastre d'Spurzheim, Hippolyte Bruyères (1800?-1856), i de la qual es va publicar ràpidament després una traducció a l'espanyol. L'obra original de Bruyères portava per títol *La phrénologie, le geste et la physiognomie: démontrés par 120 portraits, sujets et*

compositions gravés sur acier i fou publicada en dos volums l’any 1847 i contenia un total de 516 pàgines i 89 làmines amb 120 il·lustracions. La traducció espanyola portava per títol *La frenología pintoreca, o sea el gesto y la fisonomia explicados por 120 cuadros de 90 láminas abiertas en acero* i va aparèixer anunciada al *Diario de Barcelona* i a *El Barcelonés* el mateix dia, el 31 de gener de 1847.

La comèdia “Frenología y Magnetismo” de l’autor de teatre costumista Manuel Bretón de los Herreros¹² es va estrenar a Madrid el 24 de desembre de 1845 i a Barcelona l’11 de març de 1846.¹³ L’obra serveix de pretext per a caricaturitzar a aquells practicants que sense tenir un coneixement profund de les noves ciències es feien passar per reconeguts frenòlegs i magnetitzadors. L’obra es desenvolupa en un sol acte a la ciutat de Toledo i té com a principals protagonistes una parella de nuvis, Luisa i Don Manuel, la criada de la primera, Ceferina, i Don Lucas, frenòleg-magnetitzador, cosí i pretendent de Luisa. L’argument és força senzill: com a conseqüència de la desaparició sense motiu aparent de Don Manuel, Luisa creu que aquest ha marxat amb una altra dona. D’altra banda, el testament de l’oncle de Luisa l’obliga a casar-se amb Don Lucas si no vol perdre l’herència. L’única oportunitat que té Luisa per a cobrar l’herència i no casar-se amb el seu cosí és que aquest la rebutgi. Malauradament, Don Lucas queda fascinat pels encants de Luisa, en especial per les belles formes del seu crani. Quan Luisa sembla abocada al casament, Don Manuel apareix inesperadament i demostra que havia restat captiu per la policia, la qual l’havia pres per un agent subversiu. A partir d’aquí, Don Manuel i Ceferina convencen a Luisa que se sotmeti a les arts magnetitzadores de Don Lucas i que es faci passar per somnàmbula. D’aquesta manera, Luisa, aparentment sota els efectes del fluid magnètic, confessa a Don Lucas que no n’està enamorada d’ell. Acte seguit, aquest la rebutja i Luisa queda lliure per a casar-se amb Don Manuel i cobrar l’herència del seu oncle.

Enmig de tots aquests embolics, Don Luis es dedica a examinar els cranis de Luisa i d’altres personatges secundaris. Les descripcions que ens ofereix Bretón de los Herreros, malgrat que cal prendre-les amb prudència donat la seva voluntat satírica, ens poden donar una idea de com es realitzaven els exàmens cranioscòpics, així com les

---

¹² Manuel Bretón de los Herreros (1796–1873). Escriptor i autor teatral, acadèmic de la llengua, ocupà diversos càrrecs oficials. Proper al liberalisme, però allunyat dels corrents més esquerrans, fou un autor d’un gran nombre de comèdies costumistes de tradició moratiniana.

¹³ Manuel Bretón de los Herreros, *Frenología y Magnetismo. Comedia en un acto*, Madrid, Imprenta de D. José Repullés, 1845. La font de la data d’estrena a Madrid, veure: Domènech (1977), p.66. A Barcelona, l’obra es va estrenar al Teatre Principal. *El Barcelonés*, 11 de març de 1846, p.4.

sessions de magnetisme. L’escena en la qual Don Lucas examina el crani de Luisa en presència de Ceferina és prou eloqüent:

“D. LUCAS: (*Sonriéndose, mirando a Ceferina y poniéndose el dedo en la cabeza.*)

¡Ah! el órgano... Y este gas
magnético, sin preámbulos
lo digo, forma somnámbulos
y aun profetas...

CEFERINA: ¿Eso más?

D. LUCAS: En cuanto a la *craneoscopia* [sic],
usted juzgará si...

(*En actitud de palpar la cabeza de Luisa. Ésta retrocede.*)

¿A ver...

D. LUCAS: (*Valiéndose del lente para examinar la cabeza
de Luisa y girando en derredor de ella.*)

¡Bien! Para mujer
propia, ¡huy! es usted... ¡la propia!
La *amatividad* [sic] es fuerte,
pero la templa...

(*A Luisa, viéndola hacer un movimiento retrógado.*)

¡Oh! No toco;-
el *intelecto*.

LUISA: (*Aparte con Ceferina.*)
¡Ay! Es loco.

CEFERINA: Pero manso. Me divierte.

LUISA: ¡Basta!

D. LUCAS: En todo su apogeo
la *veneración* [sic] descuella.
(Puedo casarme con ella
sin peligro.)

LUISA: ¡Oh! Me mareo.

D. LUCAS: (*Dejando de girar en torno a Luisa.*)

Bien; otra vez... Tiempo queda
para que yo me ejercite...
Ahora, si usted me permite

Quitarme esta polvareda... ”.¹⁴

Escenes com aquesta, però sense els elements satírics, es deuen veure a moltes viles i ciutats catalanes durant aquells anys. A l'igual que a la comèdia de Bretón, els frenòlegs aconsellaven sobre la idoneïtat d'un o d'una jove com criat o criada, o d'una muller per a convertir-se en esposa o bé en relació a la carrera professional que hauria de seguir un fill.¹⁵ D'altra banda, aquestes situacions deuen resultar prou familiars al públic per a què Bretón en fes objecte de sàtira. Pel que fa al magnetisme, les descripcions són encara més explícites pel que fa als gestos que realitzava el magnetitzador. A la següent escena, Don Lucas magnetitza a Doña Mamerta, veïna de Luisa i que ha vingut a casa seva a la recerca d'un remei per als seus atacs d'histèria:

“D^a. MAM.: Pero al fin soy del estado
honesto y... Pues, como digo,
es horror lo que padezco
del histérico, ¡ay Dios!, y visto
que ni vizmas ni cantáridas
me proporcionan alivio,
noticiosa de que un docto
profesor de magnetismo
se hospeda aquí y esperando
que, si no mienten los libros,
ese fluido admirable
me curará el histerismo,
vengo a rogarle que me haga
tan singular beneficio.

D. LUCAS: Yo soy ese profesor
que busca usted con ahinco;
y en efecto, el gas magnético
es excelente específico...
Ea, manos a la obra.

D^a. MAM.: Si ve usted que me atosigo
demasiado...

D. LUCAS: Nada de eso.
Verá usted cómo la inspiro
un sueño apacible, ...igual
al de los padres del Limbo.
Siéntese usted...

(La toma de la mano y la lleva a un extremo del teatro.)

¹⁴ Bretón de los Herreros (1845), p. 10.

¹⁵ Aquest aspecte queda ben clar a l'obra: “Vea usted otra ventaja/ del sistema del doctor/ Gall. Para admitir criados/ ya los informes no son/ necesarios.” *Ibidem*, p. 20. Veure també les escenes XI i XII.

Y ustedes no metan ruido.

(Se acerca a ella, la mira fijamente, hace ademán de pasar sus pulgares por la frente y los párpados de la paciente, y otras veces figura recoger un gas impalpable e invisible y lo rocía sobre el rostro de doña Mamerta, suspendiendo estas operaciones o volviendo a ellas según lo indicará el diálogo y acompañándolas con gestos y pantomimas aparatosas y ridículas. Luisa, Ceferina y don Manuel hablan en voz baja.)

- LUISA: ¿Logrará magnetizarla?
- D. MANUEL: No lo extrañaré. Ya he dicho
que ese fluido reside
en todos los cuerpos vivos...
- D. LUCAS: ¿Se duerme usted?
- D^a. MAM.:   No, señor.
- D. LUCAS: ¿Siente usted escalofríos
en los hombros, o así, ...a modo
de un hormigueo continuo...
- D^a. MAM.:   No, señor.
- D. LUCAS: Repetiremos.
- (...)
- D. LUCAS: *(A media voz y dirigiendo la palabra al grupo.)*

¡Chito! Ya empieza a operar
el magnético prestigio.

(A la paciente.)

Doña...

(A los demás.)
- CEFER.:   Mamerta.
(...)
- D. LUCAS: ¡Doña Mamerta!
- D^a. MAM.:   *(A media voz.)* Ya...me eclipse...”¹⁶

---

¹⁶ *Ibíd.*, p. 31-33. El subratllat és nostre.

Finalment, i després d’haver convençut els assistents de l’existència i efectes del fluid magnètic, Don Lucas desperta a Doña Mamerta “a soplos y agitando las manos” amb l’objectiu de “ahuyentar de doña Mamerta el fluido que le comunicó.”¹⁷

Hi ha dos elements d’aquesta part de la comèdia que val la pena comentar. El primer és el fet que Bretón de los Herreros atorga més credibilitat a les pràctiques magnètiques que no pas a les frenològiques. De fet, a l’obra són més nombroses les escenes en què Don Lucas comet errors en la realització d’exàmens cranioscòpics que no pas quan magnetitza. Mentre que els exàmens cranioscòpics erronis que realitza Don Lucas és a individus que no menteixen, l’únic fracàs que té com a magnetitzador és quan creu haver magnetitzat a Luisa. Però, Luisa menteix voluntàriament, per tant no es tracta d’un subjecte experimental fiable i es pot considerar un fracàs menor.

El segon element té a veure amb l’ús indeferent que Don Lucas i altres personatges fan de les denominacions “fluido magnético” i “gas magnético”.¹⁸ Aquesta ambivalència no és casual. La divulgació del newtonianisme al llarg del XVIII i l’èxit dels experiments públics d’electricitat i química van contribuir en gran mesura a estendre la creença en l’existència dels *fluids imponderables*, forces físiques que l’electricitat, el calòric, el lumínic o el mateix fluid magnètic, eren intangibles.¹⁹ En aquest sentit, l’obra de Bretón no fa més que fer-se ressò d’aquesta creença, a la vegada que ens confirma com d’estesa estava la percepció de què els imponderables tenien comportaments similars als dels gasos químics.

No ha de sobtar que els fluids imponderables fossin assimilats als gasos en el si de l’epistemologia popular. De fet, tal i com ha assenyalat Logie Barrow, la química i la física de l’època atribuïa als fluids imponderables característiques similars a la dels gasos, com la capacitat de penetrar la matèria (inclòs, el cos humà) o la gran dificultat per a detectar-los si no era a través de les seves accions (‘imponderable’).²⁰ D’altra banda, tant els experiments realitzats amb gasos com els realitzats amb imponderables tenien en comú que permetien la participació passiva i activa d’audiències no

---

¹⁷ *Ibidem*, p. 36. El subratllat és nostre.

¹⁸ Veure el text subratllat a la cita anterior.

¹⁹ Logie Barrow, *Independent spirits: spiritualism and English plebeians, 1850-1910*, London, Routledge and Kegan Paul, 1986, p. 69-89. Barrow segueix en part a Arnold Thackray, *Atoms and Powers: an essay on Newtonian matter-theory and the development of chemistry*, London and Cambridge (Mass.), Oxford University Press and Harvard University Press, 1970 i J. L. Heilbron, *Electricity in the 17th and 18th century: a study of early modern physics*, London, Berkeley, University of California Press, 1979.

²⁰ Barrow (1986).

especialitzades.²¹ En aquest sentit, l’obra de Bretón és un bon exemple que ens confirma el fet que la distància entre la cultura de les elits i la cultura científica popular era sovint molt més petita del que tradicionalment s’acostuma a considerar, a la vegada que ens permet observar com el coneixement científic era apropiat per les audiències no científiques. En aquest sentit, la identificació entre gasos i imponderables és molt probable que facilités la percepció dels fenòmens magnètics com a més plausibles que, per exemple, els exàmens cranioscòpics.

No cal dir que l’obra de Bretón no va agradar gens als frenòlegs catalans. Així ho demostra l’article que el jove advocat Narcís Gay va publicar a *El Eco de la Frenología* un any després de l’estrena de l’obra a Barcelona. L’article de Gay portava per títol “Cuatro palabras sobre la pieza titulada FRENOLOGÍA Y MAGNETISMO de Manuel Bretón de los Herreros” i va ser publicat el mes d’agost de 1847.²² Gay criticava a Bretón que hagués ridiculitzat una ciència de la qual no en coneixia res, fent-se ressò de les opinions del “vulgo” (“dejóse arrastrar [Bretón] por la opinión del vulgo que no ve otra cosa en la Frenología que el tentar cabeza”). Com veurem en l’últim capítol d’aquest treball, una de les obsessions dels redactors de *El Eco de la Frenología* fou distanciar-se d’aquesta percepció popular atacant a aquells que realitzaven exàmens cranioscòpics sense tenir coneixements d’anatomia i fisiologia.

En relació a les percepcions populars dels exàmens cranioscòpics, Mañé i Flaquer ens proporciona a les pàgines de la revista *El Genio*, dirigida pel seu protegit Víctor Balaguer, un altre testimoni. Citant textualment les paraules d’una senyora que comenta les activitats de Cubí a Tarragona, aquesta, segons Mañé, s’hi va referir com a “lo senyor que diu la bona ventura”.²³ Si hem de donar crèdit al testimoni de Mañé, la lectura dels signes del crani com a mètode per conèixer el caràcter d’un individu era identificada com una pràctica molt propera a la lectura de les mans o quiromància. Aquesta identificació havia estat usada també per Bretón de los Herreros a la seva obra, qui fa dir a un dels seus personatges “horóscopo” quan aquest volia dir “craneóscopo”. Malgrat que la identificació interessada entre cranioscopia i quiromància era habitual

---

²¹ Aquesta característica, que Barrow anomena “participatoriness”, era compartida per moltes de les activitats científiques de finals del XVIII i principis del XIX, com la química, la botànica, la frenologia o el mesmerisme. *Ibidem*.

²² Narcís Gay, “Cuatro palabras sobre la pieza titulada FRENOLOGÍA Y MAGNETISMO de Manuel Bretón de los Herreros”, *El Eco de la Frenología*, núm. 15, 1 d’agost de 1847, p. 239-240.

²³ Joan Mañé i Flaquer, “Cubí en Tarragona y la Frenología aplicada a la Historia Natural”, *El Genio*, núm. 3, 25 de maig 1845, p. 36. Altres articles de Mañé i Flaquer sobre frenologia a *El Genio*: núm. 6, 15 de juny de 1845, p.72; núm. 7, 22 de juny de 1845, p. 82-83

entre aquells que llençaven atacs contra les activitats dels frenòlegs itinerants, com el mateix Mañé i Flaquer, aquest fet no treu que la pràctica cranioscòpica no fos percebuda així per amplis sectors populars. De fet, fins ben entrat el segle XIX pràctiques com la quiromància o l’astrologia encara gaudien d’una certa consideració entre amplis sectors de la societat –fet no gaire diferent del que succeeix encara avui dia.²⁴

El segon producte que em proposo analitzar és un petit manual que portava per títol *El secreto de la doble vista antimagnética, puesto al alcance de todos* i que tenia com a objectiu ensenyar un mètode per a aprendre a llegir la ment o com indicava el subtítol de l’obra per a aprendre a “adivinar lo que no se ve y demostrar lo que no se toca”.²⁵ *El secreto* va ser publicat a Barcelona l’octubre de 1847 per un “joven catalán” del qual només es coneixen les inicials. La publicació d’aquest manual és un bon exemple de com les noves ciències s’havien convertit en un atractiu reclam publicitari per a la venda de productes que no tenien gaire a veure amb la pràctica del magnetisme i de la frenologia.

De fet, *El secreto* ensenyava un mètode que permetia emular el que feien els magnetitzadors però sense necessitat de fer ús de la “ciència de Mesmer”.²⁶ Més encara, en cap moment el fulletó ataca o satiritza ni el magnetisme ni els seus practicants. Ni tampoc s’hi pot trobar cap atac a la ciència de Mesmer en l’article que *El Barcelonés* va dedicar a ressenyar l’obra.²⁷ En tot cas, el que trobem a la ressenya de *El Barcelonés* és una crítica als xarlatans que, com un tal “Mr. Chevalier” que aleshores actuava als teatres de Barcelona, es guanyaven la vida fent creure a la gent que tenien capacitats especials o bé que proclamaven fer ús del magnetisme:

“ Los que al presentarse Mr. Chevalier con su esposa en nuestros teatros se devanaban los sesos para poder comprender el arte de que se valían los dos para los experimentos que a la vista del público hacian, los que se creían ser esto efecto de la ciencia de Mesmer, o una magia del infierno, pueden persuadirse de lo contrario y ver cuan natural es la explicación de estos resultados. (...) Ya puede ahora el buen hombre irse con la música a otra parte, porque facilmente tendrá luego conocimiento el mundo, con

---

²⁴ Veure la carta que Piferrer envia a Josep Maria Quadrado i que ha estat reproduïda en el capítol 2. En ella, Piferrer titlla a Cubí de “Sumo Sacerdote” o “Gran Mago”. En relació a la astrologia, tot i l’absència de treballs en aquest àmbit, Patrick Curry ha demostrat que, malgrat la manca de crèdit de l’astrologia des de mitjans del segle XVIII, a principis del XIX es va produir un revifalla en el prestigi de l’astrologia entre certs sectors benestants de la societat londinenca. Patrick Curry, *A Confusion of Prophets: Victorian and Edwardian Astrology*, London, Collins and Brown, 1992.

²⁵ S.A.S.M., *El secreto de la doble vista antimagnética, puesto al alcance de todos; o sea, arte de adivinar lo que no se ve y demostrar lo que no se toca*, Barcelona, Imprenta y librería de Viuda e Hijos de Mayol, 1847.

²⁶ *Ibidem*, p. 1

²⁷ *El Barcelonés*, 7 d’octubre de 1847, p. 1

la propagación del libro que hemos indicado, del método sino idéntico, al menos análogo, que empleaba aquel para embaucar a la gente y pasearse y divertirse recorriendo distintos países sin tener que trabajar. Estos farsantes son buenos especuladores, porque saben vivir a costa de los demás.”²⁸

A més, l'ús de les expressions “antimagnética” i “doble vista” tenia finalitats purament propagandístiques, com reconeix el mateix autor:

“ Las razones que en primer lugar, hemos tenido para emplear el título de *El secreto de la doble vista anti-magnética*, para esta obra se fundan: 1º. En que como es fama que la doble alcanza los objetos más recónditos y apartados y esto no se había podido lograr hasta ahora, al menos que sepamos, sino por medio del llamado magnetismo, hemos creído tener que desvanecer esta suposición, manifestando desde luego que ningún papel en ella la ciencia de Mesmer y 2º, que si bien hemos empleado la palabra *doble-vista* ha sido más bien para hacer más inteligible nuestro objeto, para el común de los lectores, aunque en la esencia no sea realmente más que una *doble inteligencia*.”²⁹

El mètode que proposava l'autor es basava en la tècnica de la taquigrafia per tal de donar “a las palabras *pronunciadas* [sic] un doble sentido, si bien de antemano convenido”.³⁰ En altres paraules, “formar un sencillo abecedario, cuyas letras representado otras palabras, pudiese ser deletreado después de oídas estas.”³¹ El mètode, que no sabem si es va arribar a aplicar, es basava en fer preguntes que contenen la resposta, de tal manera que l'entrevistat només ha de desxifrar la pregunta per a obtenir la resposta. Així, l'expressió “lo que” equival a la lletra B, el mot “¡Atención!” al número zero, etc. D'aquesta manera, s'estableix un diàleg ocult per al públic, però efectiu entre la persona que realitza la pregunta i qui contesta. Al final de l'obra, es presenten diferents exemples de diàlegs. Entre d'altres, s'hi troben diàlegs en els quals s'esbrina la professió d'un personatge del públic, el color de l'anell que porta, la quantitat de diners que hi ha a una bossa negra (per tant, opaca a la “simple vista”), o l'objecte que l'èmul de magnetitzador amaga a la seva mà. Com a mostra transcrivim el següent diàleg, en el qual s'endevina la professió d'un personatge del públic i on també es transcriu el sistema de descodificació:

“ P.- ¿Mire (=A) lo que (=B) es el caballero? Vea (=O), indique pués (=G) su profesión?

R.- Abogado.

P.- ¿Sír vase (=6) indicar sus años de práctica?

R.- Seis.

P.- ¿Dígame (=1) Atención! (=0) el día de este mes que informó?

---

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *El secreto de la doble vista anti-magnética* (1847), p. 6. El subratllat és nostre.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, p.10.

- R.- El día diez.
P.- ¿Sus años, los que (=3) cuenta?
R.- Treinta.
P.- ¿Qué (=C) estado tiene? Mire? (=A)
R.- Casado. ”³²

Si hem descrit amb cert detall el mètode, no és, evidentment, pel seu interès, sinó perquè l'objectiu de l'autor era imitar les sessions que realitzaven els magnetitzadors o bé aquells que es feien passar per magnetitzadors. D'aquesta forma, els exemples de diàlegs que apareixen al final de l'obra són una bona mostra dels continguts de les sessions públiques de magnetisme. En aquest sentit, sembla prou clar que la possibilitat que el subjecte magnetitzat pogués endevinar informació que restava amagada i més enllà de l'abast dels seus sentits aixecava gran expectació, alhora que permetia mostrar les meravelloses possibilitats del fluid magnètic.

Malgrat que la manca de fonts ha impossibilitat l'accés a les experiències de les audiències, en concret a la forma en què aquestes elaboraven el nou coneixement o a les possibles actituds de resistència que aquest generava, els diferents productes culturals que s'han analitzat en aquesta secció ens han permès apropar-nos a les visions que transmetien de les pràctiques de frenòlegs i magnetitzadors i confirmen l'èxit i la popularitat que van assolir les noves ciències a la Catalunya de la dècada de 1840. Tanmateix, aquests productes populars no van ser els únics a través dels quals es van divulgar les noves ciències.

La popularització del programa fisiològic: les “fisiologies populars”

La proliferació a Espanya durant la dècada de 1840 de les anomenades “physiologies populaires” franceses és una mostra de l'èxit que tenien les descripcions frenològiques de tipus socials i professionals de l'època. Com es demostra en aquesta secció, la producció d'aquestes “fisiologies” s'ha d'entendre en el context de la popularització d'una visió marcadament materialista del cos humà, alhora que no es pot deslligar dels intents de construir una nova societat que van caracteritzar la primera meitat del XIX.

Les referències a la fisiologia són omnipresents en la cultura i en els discursos ideològics de la primera meitat del segle XIX.³³ Com a conseqüència de la

---

³² S'ha modificat lleugerament el format en què està escrit el diàleg per tal que s'entengui millor. *Ibidem*, p. 61.

transformació de la fisiologia en la disciplina model de la medicina durant les primeres dècades del segle, el terme “fisiologia” esdevingué força popular, a la vegada que adquiria tot un conjunt de connotacions polítiques, socials i culturals.³⁴ La transformació de la fisiologia com a disciplina científica es produí de la mà de l’anomenada escola de París, i no es pot deslligar de l’emergència del mètode anatomo-patològic com a metodologia de recerca i d’una nova concepció del cos humà.³⁵ D’altra banda, la intensa politització de la medicina i de les ciències de la vida que caracteritzà el període revolucionari i post-revolucionari a França va contribuir a què durant les primeres dècades del segle, i de la mà dels diferents corrents del romanticisme, les noves concepcions del cos humà actuessin com a mediadores dels nous models d’organització social que es proposaven,³⁶ estenent-se les imatges organicistes de la societat.³⁷ Fou aleshores quan tant la disciplina científica com la seva denominació van adquirir connotacions marcadament materialistes.

En aquest punt, i abans de continuar, cal fer un incís terminològic, però que té una gran rellevància. L’ús del terme “materialisme” i de l’adjectiu “materialista” és especialment problemàtic. Tal i com ha apuntat Jan Goldstein, durant les primeres dècades del segle el terme “materialisme” tenia una connotació clarament pejorativa, a la vegada que implicava una posició filosòfica radical que no necessàriament era compartida per tots aquells que defensaven una aproximació fisiològica al cos humà.³⁸ En canvi, termes com “fisiologia”, “organització” i posteriorment “filosofia positiva” no eren considerats pejoratius ni pressuposaven una posició radical i, per tant, eren molt més usats per tots aquells que compartien el que, seguint a Goldstein, podríem

---

³³ Michael Hagner, “Scientific Medicine”, a David Cahan (ed.), *From Natural Philosophy to Science. Writing the History of Nineteenth-Century Science*, Chicago, University Chicago Press, 2004, 49-87, p. 67.

³⁴ Per a una anàlisi més detallada d’aquest procés, veure: Nathalie Preiss, *Les Physiologies en France au XIXè siècle. Étude historique, littéraire et stylistique*, París, Éditions Interuniversitaires, 1999, p. 214-217.

³⁵ Sobre l’anomenada ‘escola de París’, veure: Erwin H. Ackerknecht, *Medicine at the Paris Hospital, 1794-1848*, Baltimore, John Hopkins University Press, 1967; Michael Foucault, *Naissance de la clinique: une archéologie du regard médical*, París, Presses Universitaires de France, 1972; John Lesch, *Science and Medicine in France: The Emergence of Experimental Physiology, 1790-1855*, Cambridge, Massachussets, Harvard University Press, 1984. Una revisió de les tesis de Foucault i Ackerknecht es pot trobar a Caroline Hannaway, Ann La Berge (ed.), *Constructing Paris Medicine*, Amsterdam, Rodopi, 1998.

³⁶ Sobre el paper mediador de la fisiologia a França durant aquest període, veure: John Pickstone, “How Might We Map the Cultural Fields of Science? Politics and Organisms in Restoration France”, *History of Science*, 37 (1999): 347-65; L. S. Jacyna, “Medical Science and Moral Science: The Cultural Relations of Physiology in Restoration France”, *History of Science*, 25 (1987):111-46; Williams (1994).

³⁷ Preiss (1999), p. 240.

³⁸ Jan Goldstein, *Console and Classify. The French psychiatric profession in the nineteenth century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, p. 242-245.

anomenar el *programa fisiològic*.³⁹ Tot i que avui dia aquestes denominacions puguin semblar opaques, per als lectors cultes de l'època eren perfectament transparents alhora que transmetien una certa predilecció per les aproximacions de caire “fisiològic”.⁴⁰ El *programa fisiològic* va tenir una àmplia acceptació entre els metges i s'associava al triumvirat format pels noms de Cabanis, de Broussais i del mateix Gall. Les connotacions polítiques del programa eren clares: als seus defensors, hereus del pensament il·lustrat, se'ls atribuïa una postura hostil cap a la religió, posicions polítiques radicals i una voluntat d'enfonsar l'edifici de la tradició, en especial la vella metafísica. Dels tres noms anteriorment esmentats, fou probablement Broussais qui es va mostrar menys procliu a emmascarar o moderar les seves posicions materialistes. La figura de François-Joseph-Victor Broussais (1772-1838), juntament amb la de Gall, és fonamental per a entendre per què l'aproximació “fisiològica” adquirí les connotacions culturals i polítiques que l'associaven amb les posicions materialistes.⁴¹

Broussais va anomenar “*médecine physiologique*” la seva visió fisiològica del cos humà, amb la qual pretenia desplaçar la influent perspectiva nosològica desenvolupada per Philippe Pinel a la *Nosographie philosophique*. Per a Broussais, totes les malalties són el resultat d'un estat general d'irritació, el qual podia ser causat per un nombre indeterminat de factors exteriors. Els símptomes, per tant, no revelaven l'existència de malalties enteses aquestes com a entitats discretes, com defensava Pinel, sinó que havien d'interpretar-se com a signes d'alguna aflicció que afectava només a un o a diversos òrgans del cos. Tanmateix, en el context de la Restauració borbònica, la doctrina de Broussais va anar molt més enllà del pur contingut mèdic, erigint-se com la continuació de la tradició filosòfica materialista dels XVIII. En aquest sentit, no ens ha d'estranyar que, com veurem en el proper capítol, Broussais acabés abraçant les doctrines frenològiques dels Gall, Spurzheim i Combe.

Dues de les principals característiques de l'anomenat *programa fisiològic* eren la concepció de l'activitat mental com una manifestació del cos humà i la voluntat de construir una ciència de la ment basada en principis estrictament baconians o inductius.

---

³⁹ Goldstein usa indistintament les denominacions “physiological program” i “physiological current”. Per a simplificar, nosaltres preferim usar l'expressió *programa fisiològic*. El substantiu “programa” refereix al conjunt de supòsits generals compartits per un ampli i plural grup de metges i naturalistes francesos i en cap cas ha d'entendre's com a una denominació restrictiva i dogmàtica. *Ibidem*, p. 242.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 244.

⁴¹ Sobre F.-J.-V. Broussais, el millor treball publicat és: Jean-François Braunstein, *Broussais et le matérialisme: médecine et philosophie au XIX siècle*, Paris, Méridiens Kliensieck, 1986.

Retrat de François-Joseph-Victor Broussais. Font: Litografia de Doroter Bachiller (? – 1866). Biblioteca de Catalunya. Fons de Reserva.

L'emergència d'aquesta visió fisiològica de la ment, la qual no fou dominant fins a finals del segle, generà una disputa amb una visió més espiritualista o “metafísica” o “psicològica”, si usem les expressions de l'època. L'anomenat *programa espiritualista* insistia en la necessitat de tractar la ment com una realitat diferent del cos, lliure de les lleis que regeixen el món físic, a la vegada que defensava la introspecció o “psicologia” com la metodologia indispensable per a l'estudi de la ment.⁴² El debat entre les dues visions del cos i de la ment caracteritzà gran part del segle XIX i tingué clares ressonàncies polítiques, socials i culturals.

El *programa espiritualista*, els màxims representants del qual van ser el filòsof francès Victor Cousin i el seu deixeble Théodore Jouffroy, tenia als filòsofs entre els seus principals partidaris i s'associava a posicions de defensa del paper central de la religió a la societat, a postures polítiques “restauradores” de l'ordre i, en definitiva, a un liberalisme profundament conservador. Més enllà de si aquestes atribucions eren encertades o no, o si caldria fer més matisacions, el que sí sembla cert és que aquesta

---

⁴² Goldstein (1987), p. 245.

era la percepció popular que es tenia dels dos programes. És en aquest context, que hem de entendre l'aparició de dos estereotips socials que van esdevenir força familiars en el llenguatge i en la cultura popular de l'època. Ens referim, d'una banda, al “fisiòleg”, que de vegades també apareixia com a “frenòleg”, al qual se li atribuïa una certa irresponsabilitat a l'hora de valorar el perill que suposava el desordre social; i de l'altra banda, al “psicologista”, “psicòleg” o “metafísic”, retratat com un retrògrad i defensor de la metafísica, una disciplina que es considerava morta.⁴³

Expressió arquetípica de la visió fisiològica de la ment, la frenologia fou associada al *programa fisiològic* des del començament. Aquesta associació no passà desapercibuda per al públic de l'època, com ho demostra la publicació d'obres amb títols com *Du matérialisme phrénologique* (1843) o *Le matérialisme et la phrénologie combattus dans leurs fondements* (1840),⁴⁴ i les greus acusacions de “fatalisme” i “materialisme” eren llançades habitualment contra la frenologia i en general contra tots els partidaris del *programa fisiològic*. Com demostra el cas de Cubí, aquest fet obligava als frenòlegs a fer grans esforços per a defensar-se d'aquestes acusacions. Les mateixes acusacions, però, contribuïen a fer que la doctrina esdevingués més atractiva per a amplis sectors socials, tal i com demostra la proliferació de descripcions frenològiques i fisiognòmiques a la literatura i l'art de l'època. Artistes, com Balzac, Flaubert o Dickens, van veure en la nova “fisiologia”, sobretot en expressions com la fisiognomonía i la frenologia, una bona eina per a descriure els nous tipus socials de la emergent societat burgesa.

Les anomenades “fisiologies populars” formen un dels productes literaris que més èxit va assolir durant les dècades centrals del segle. A França, les “fisiologies” van tenir un gran èxit, especialment entre 1840 i 1845 quan es pot parlar d'una autèntica “inondation physiologique”,⁴⁵ període durant el qual van estar íntimament relacionades amb les publicacions oposades a la monarquia de Juliol de Louis-Philippe.⁴⁶ Molts dels autors d'aquestes “fisiologies” eren escriptors que es movien en els cercles bohèmics de París i que tenien com a principal propòsit descriure de forma irònica els tipus socials de la cultura burgesa i popular, així com qüestionar valors centrals de la moralitat burgesa

---

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Braunstein (1984), p. 162.

⁴⁵ L'expressió és de Nathalie Preiss. Preiss (1999), p. 7.

⁴⁶ Preiss (1999).

com l'ètica del treball, l'acumulació de capital, la moderació en tots els aspectes de la vida, o l'ideal domèstic.⁴⁷

En moltes d'aquestes “fisiologies” abunden les referències, de vegades en forma de paròdia, a doctrines que, com la teoria dels quatre temperaments, la fisiognomia o la frenologia, establien una relació entre “le physique et le moral”. En algunes d'elles es feia ús de vocabulari frenològic i apareixien il·lustracions amb motius frenològics:

“Il est vrai que les Physiologiques ne cessent de parodier dans leurs ouvrages la physiologie scientifique et, tout particulièrement, les disciplines qui traitant du rapport entre le physique et le moral de l'homme; teiller la théorie des tempéraments, la physiognomonie de Lavater et surtout la phrénologie de Gall et Spurzheim.”⁴⁸

L'ús de referències indirectes a la doctrina frenològica, contrasta, almenys en el cas de les traduccions espanyoles, amb l'absència de referències explícites a la frenologia o als seus partidaris. Probablement aquesta era una estratègia per a evitar associacions directes amb una doctrina que era percebuda, tal i com s'ha comentat anteriorment, propera a les posicions materialistes. Tanmateix, la presència i utilització d'elements frenològics i fisiognomònics en les descripcions dels personatges de les “fisiologies” és una mostra de la importància que aquestes van tenir a gran part d'Europa a l'hora de popularitzar una imatge fisiològica de l'ésser humà.

La moda francesa de les “fisiologies” arribà ràpidament a Espanya a través de traduccions i imitacions i al llarg de la dècada de 1840 es van traduir i publicar nombrosos volums amb títols com *Fisiología del beso* (1843), *Fisiología del Cómic* (1843), *Fisiología del canto* (1845), *Fisiología del acreedor y del deudor*, *Fisiología del músico* o *Fisiología del médico* (1848). En aquesta secció, s'analitzen breument els dos últims títols, la *Fisiología del músico* i la *Fisiología del médico*. Aquestes dues “fisiologies” van ser publicades per l'editor barceloní Joan Oliveres l'any 1848, possiblement com a reacció a l'èxit popular de la frenologia i del magnetisme, ja que la primera conté força elements frenològics i la segona una descripció sarcàstica de l'ús del magnetisme animal per part d'un metge.⁴⁹

---

⁴⁷ Hanna Manchin, “The Grisette as the Female Bohemian”, Providence, History Department, Brown University, 2005. www.mtholyoke.edu/courses/rschwartz/hist255-s01/grisette/manchin.htm.

⁴⁸ Preiss (1999), p. 211.

⁴⁹ Albert Cler, *Fisiología del músico*, Barcelona, Imprenta de Juan Oliveres, 1848; Louis Huart, *Fisiología del médico*, Barcelona, Imprenta de Juan Oliveres, 1848.

Primera pàgina del capítol quart, “De las Imperfecciones de la música. Músico, concóctete a tí mismo” de la traducció castellana de la *Fisiología del músico* d’Albert Cler. Es pot observar com a la il·lustració hi ha referència prou clara a la frenologia. Font: Albert Cler, *Fisiología del músico*, Barcelona, Imprenta de Juan Oliveres, 1848, p. 29.

L’autor de la *Fisiología del músico* era Albert Cler, periodista i crític musical.⁵⁰ Publicada originalment en francès l’any 1841, la “fisiologia” de Cler és un retrat sarcàstic dels diferents tipus de músics que es podien trobar al París de 1840, alhora que és un bon exemple per a mostrar com era popularitzada la frenologia. En aquest sentit, el capítol IV de l’obra és especialment significatiu. Tant el títol del capítol, “De la Imperfección de la música. Músico, concóctete a ti mismo”, com la il·lustració que l’encapçala, un conjunt de bustos frenològics, són referències força evidents a la doctrina i que segur no passaven desapercibudes per als lectors de l’època.⁵¹ El contingut del capítol també és força explícit, amb referències al desenvolupament del “órgano musical” d’algunes senyores i del “órgano de las relaciones de los sonidos” en

⁵⁰ Sobre Albert Cler, veure Preiss (1999).

⁵¹ *Ibidem*, p. 29.

els veritables músics. Finalment, aquestes referències van seguides d’una descripció frenològica del crani dels bons músics i d’una il·lustració del cap ideal del bon músic:

“He visto hasta ahora el órgano de las relaciones de los sonidos en los verdaderos músicos enteramente desarrollado y afectando dos formas particulares: ya el ángulo exterior de la frente, que está inmediatamente sobre el ángulo externo del ojo, se extiende considerablemente hasta las sienas, de modo que en esto caso las partes laterales de la frente sobrepujan al ángulo externo del ojo, y entonces toda la región frontal superior a este ángulo está hasta la mitad de la altura de la frente considerablemente abultada: o ya se eleva inmediatamente sobre el ángulo externo del ojo una prominencia piramidal, cuya base se apoya en la parte superior del ojo y cuya cúspide se extiende sobre el borde anterior de la frente hasta la mitad de su altura, de donde procede que los músicos tienen la parte inferior de la frente o muy ancha o cuadrada, sucediendo muchas veces presentarse la frente de los músicos muy abultada por la parte superior del ángulo externo del ojo (...)”⁵²

El també periodista Louis Huart és l’autor de la *Fisiología del médico* i de cinc “fisiologies” més, algunes d’elles traduïdes al castellà i publicades també per Joan Oliveres.⁵³ Huart va aprofitar l’oportunitat que li oferia la redacció de la *Fisiología del médico* per a satiritzar a aquells metges “de recóndita medicina”, és a dir, aquells que feien ús del magnetisme animal i en defensaven la seva utilitat.⁵⁴ Un fragment del diàleg que manté el metge-magnetitzador amb una dona que és capaç de diagnosticar el mal que pateix el seu marit, conjuntament amb les il·lustracions que acompanyen l’escena, mostra de forma prou clara la crítica d’Huart als metges-magnetitzadors, els quals apareixen retratats com a xarlatans o senzillament estafadors:

“EL DOCTOR (a la mujer que tiene cerrados los ojos): -¿Ve Vd. a este caballero?

LA MUJER: -Sí, le veo.

EL DOCTOR: -¿Y cómo le encuentra Vd.?

LA MUJER: -Muy feo.

EL DOCTOR: -No, no es eso lo que le pregunto. Hablo de su salud.

---

⁵² *Ibidem*, p. 34-35.

⁵³ Louis Huart (1814-1865). Periodista i escriptor. Estudià dret a París, però ràpidament dirigí la seva carrera professional cap al periodisme i a la realització d’obres de “vulgarisation” científica, com *Les Prodiges de l’industrie! Revue philosophique, critique, comique et fantastique de l’exposition de 1844* (1844), o d’altres satírico-costumistes, com el *Muséum parisien, histoire physiologique, pittoresque, philosophique grotesque de toutes les bêtes curieuses de Paris et de la banlieue* (1841). Va estar també molt vinculat a la revista satírica *Le Charivari* des de l’any 1838 i després de la revolució de 1848 n’esdevingué el director. Les seves “fisiologies” són les següents: *Physiologie du garde national; Physiologie de l’étudiant; Physiologie du flâneur; Physiologie de la grisette; Physiologie du médecin; Physiologie du tailleur* (totes publicades a París el 1841). Font: M. Prevost, Roman D’Amat, H. Tribout de Morembert (dirs.), *Dictionnaire de Biographie Française*, volum 17è, Paris, Letouzey et Ané, 1933-1989, p. 1386.

⁵⁴ Luis Huart, *Fisiología del médico*, Barcelona, Imprenta de Juan Oliveres, 1848.

LA MUJER: -¡Ah!...está enfermo...

EL DOCTOR: -¿Y dónde reside el mal?

LA MUJER (murmurando entre dientes): -En...en...en...

EL DOCTOR: -Dice que en el estómago está el mal.

EL CABALLERO: -Perdone Vd.; pero de donde yo padezco es de la espalda.

EL DOCTOR: -Dice que en el estómago está el mal.

EL CABALLERO: -Perdone Vd.; pero de donde yo padezco es de la espalda.

EL DOCTOR: -¡Ahí está el error!...el estómago es el que no anda bien...ni por pienso. Y ¿qué remedio le daremos al señor?

LA MUJER: -No lo sé.

DOCTOR: -Ya Vd. ve lo lejos que está de toda charlatanería el sonambulismo. La señora no sabe una palabra de farmacia... Y cuando dice que no sabe, quiere decir que ignora el nombre que se da al remedio en términos farmacéuticos... Y sin embargo lo conoce perfectamente. Y nos lo va a señalar de otro modo... -¿Cómo es ese remedio?

LA MUJER: -Oscuro.

EL DOCTOR: -¿Y dónde se halla?

LA MUJER: -En una botellita colocada en la segunda tabla de su armario de Vd. Desde aquí la estoy viendo. El señor deberá tomar tres cucharaditas por mañana y tarde, durante tres años, para comenzar.

EL DOCTOR: -¡Cosa más extraordinaria! Con efecto, ese es el remedio que conviene para la especie de enfermedad que Vd. padece.

EL CABALLERO: -¿De veras?

EL DOCTOR: -Y tanto, y tanto... estoy seguro... y noto con sentimiento que no trae Vd. trazas de tener cabal confianza en el magnetismo. ¡Pues amigo! De otro modo no se cura Vd. Mas diré: si el día que le diga: *está Vd. bueno...* [Sic], no cree estarlo..., siento mucho decirlo, pero de hecho no lo estará.”⁵⁵

Si tenim en compte que un dels principals objectius de les “fisiologies” era satiritzar els tipus socials, l’elecció d’Huart de satiritzar la figura d’un jove metgemagnetitzador ens confirma l’atracció que el magnetisme animal exercia entre molts joves facultatius. D’altra banda, l’elecció d’un matrimoni burgès com a coprotagonistes de l’escena també demostra l’èxit que les pràctiques magnètiques tenien

---

⁵⁵ *Ibidem*, p. 52-53.

entre sectors de la burgesia europea de mitjans del XIX. Per últim, cal destacar que el paper de la dona com a ‘guaridora’ i la posterior desconfiança del marit serveixen subtilment com a elements de sàtira i crítica de les relacions de gènere i poder que s’establien en el si del matrimoni burgès.

Aquesta breu aproximació a les “fisiologies”, confirma la popularitat i fascinació que despertava el *programa fisiològic* entre amplis sectors de la societat espanyola, i europea en general, durant al dècada de 1840. Aquesta atracció es mostrava, per exemple, en la presència d’un llenguatge clarament frenològic en moltes de les obres de l’emergent literatura de masses de l’època o en la ubiqüitat del terme “fisiologia” en molts dels seus títols. Un anàlisi més a fons d’aquestes obres seria de gran utilitat per a estudiar el paper que exercí la fisiologia com a mediatra entre les noves visions del cos humà i les corresponents visions de la societat.

Conclusions

L’absència de Marià Cubí no va comportar una disminució de les activitats públiques que els frenòlegs i els magnetitzadors realitzaven per tot Catalunya. Tot i que les identitats de molts d’aquests practicants romanen en l’anonimat, la cita que encapçala aquest capítol demostra com el grau d’activitat es va mantenir (fins i tot, possiblement va augmentar) gràcies en part al ressò que havien tingut les polèmiques i activitats portades a terme durant els últims dos anys –especialment les protagonitzades per Marià Cubí. Una mostra de l’interès que encara despertaven les noves ciències entre amplis sectors de la població és l’aparició de productes de la cultura popular que, com obres de teatre o fulletons satírics, es feien ressò, alhora que s’aprofitaven de l’atracció que generaven la frenologia i el magnetisme animal entre amplis sectors de la societat.

En aquest capítol s’ha partit d’una definició no restrictiva de la categoria *ciència popular*, la qual inclou tots aquells sectors no pertanyents a les elits científiques, amb l’objectiu d’estudiar les visions que diversos productes de la cultura popular de l’època transmetien de les activitats de frenòlegs i magnetitzadors. Tot i que el nombre de fonts que s’han utilitzat no és gaire extens, s’ha fet un esforç per a construir una interpretació que ens apropi a aquestes visions. Els productes analitzats han estat principalment la comèdia “Frenología y Magnetismo” de l’autor de teatre costumista Manuel Bretón de los Herreros, que es va estrenar a Barcelona el mes de març de 1846, i les anomenades “fisiologies populars”. Aquestes últimes eren publicacions de masses dirigides a satisfer

les demandes de un nou públic lector en les quals, usant sovint un to satíric i humorístic, es retrataven fisiològicament els tipus socials de l'època.

Els continguts d'aquests productes, com les descripcions que trobem a les escenes de la comèdia de Bretón de los Herreros, ens permeten reconstruir amb certa fidelitat els principals elements que conformaven una sessió de magnetisme o la realització d'un examen cranioscòpic –diàlegs, gestos, finalitat, etc. Les escenes que apareixen a l'obra de Bretón de los Herreros segurament no es diferenciaven gaire de les que es podien veure a moltes viles i ciutats catalanes durant aquells anys. Així, el diagnòstic i posterior curació de malalties diverses era part habitual de les sessions de magnetisme, a l'igual que l'examen cranioscòpic era sovint utilitzat per a aconsellar en relació a l'elecció de criada o criat, cònjuge, carrera professional, etc.

Aquests productes de *ciència popular* també proporcionen elements per a estudiar el procés d'apropiació del coneixement científic per part de les audiències no especialitzades. En concret, l'estudi de l'ús ambivalent de termes com “fluido magnético” i “gas magnético” a la comèdia de Bretón demostra com l'epistemologia popular assimilava els fluids imponderables amb els gasos químics, confirmant a la vegada la relativa fluïdesa que caracteritzava les relacions entre la cultura popular i la cultura de les elits. En aquest sentit, no és del tot aventurat afirmar que la identificació entre gasos i imponderables que realitzava l'epistemologia popular és molt probable que contribuís a fer més plausible l'existència del fluid magnètic entre el públic no especialitzat.

L'aparició de les “fisiologies populars” durant la dècada de 1840 s'ha d'entendre en el context de la popularització d'una visió fisiològica del cos i de la ment humana. La transformació de la fisiologia en la disciplina model de la medicina va tenir lloc durant les primeres dècades del segle. Aquest procés no es pot deslligar de la intensa politització que caracteritzà la medicina i les ciències de la vida durant aquest període, especialment a França. En aquest context, el terme “fisiologia” adquirí connotacions marcadament materialistes i s'associà a postures progressistes, d'hostilitat amb la religió i de ruptura amb la tradició. La frenologia, expressió arquetípica de la visió fisiològica de la ment, ràpidament fou associada als aspectes més radicals de l'anomenat per Jan Goldstein *programa fisiològic*.

Les acusacions de “materialisme” o “fatalisme”, o d'altres fins i tot més perilloses, van obligar als partidaris del *programa fisiològic*, i molt especialment als

frenòlegs, a defensar-se públicament de les acusacions i a suavitzar les seves posicions.⁵⁶ Tanmateix, l’associació amb doctrines considerades com a perilloses va contribuir a fer més atractiu el *programa fisiològic* entre aquells grups socials que aspiraven en major o menor grau a la reforma de la societat. Mostres d’aquesta atracció i èxit són l’omnipresència del terme “fisiologia” en alguns dels títols de la literatura popular de l’època, l’aparició d’un nou gènere literari, les “fisiologies populars”, i la proliferació de descripcions i il·lustracions fisiognomòniques i frenològiques en molts d’aquests productes.⁵⁷

---

⁵⁶ Els editors de llibres de fisiologia també van haver d’adoptar una sèrie d’estratègies per a evitar les acusacions de materialisme i fatalisme. Veure: Secord (2000), p. 61-67.

⁵⁷ Sobre si es pot considerar a les “fisiologies populars” un gènere literari, veure Preiss (1999).

5

“Saber separar lo bueno de lo malo”: Mata, Monlau, Pujadas i les noves ciències

“Pero el hombre debe ser lógico y consecuente; sin dejarse embaucar de los errores que cubiertos con un misterioso velo, se pretende le preste a sentimientos, debe por el contrario saber separar lo bueno de lo malo, lo cierto de lo incierto y no condenar toda una doctrina o una ciencia, ni menos encarnizarse contra sus propagadores.”

El Barcelonés, 10 de setembre de 1847, p. 1.

Introducció

L’objectiu d’aquest capítol és abordar amb més profunditat les actituds dels metges catalans en relació a la frenologia, el magnetisme animal i la seva popularització a Catalunya. Tot i que aquestes actituds van ser plurals i en alguns casos força complexes, sembla del tot evident que les noves ciències, especialment la frenologia, van seduir especialment a metges amb una filiació política clarament progressista.¹

En el capítol anterior s’ha demostrat que aquest aïllament no comportà una disminució de l’activitat de frenòlegs i magnetitzadors, ni tampoc en el grau de seducció que les noves ciències exercien entre amplis sectors socials. Tanmateix, el nou context cultural no va facilitar la divulgació d’idees i pràctiques que sovint eren percebudes com a desafiants de l’ordre social. Com es demostra en el proper capítol, aquesta nova situació va obligar a molts dels partidaris de les noves ciències a fer un esforç per a moderar les seves posicions, a defensar la conciliació entre frenologia i religió, i a difondre les seves idees en espais i publicacions amb menor repercussió pública. La possibilitat de realitzar cursos públics de frenologia i magnetisme animal a Barcelona esdevingué més difícil i la presència a la premsa de frenòlegs i magnetitzadors va

---

¹ Aquest argument és compartit a grans trets per Roger Cooter, Steven Shapin i Adrian Desmond, per al cas britànic, i per Jan Goldstein i Elizabeth Williams, per al cas francès. Veure el capítol 1 per a una exposició d’aquest argument i de les crítiques que recentment se li han realitzat. Veure: Cooter (1984), Desmond (1989), Shapin (1975; 1979a; 1979b), Goldstein (1987; 2005), Williams (1994).

disminuir de forma apreciable, com es pot comprovar per l'absència de cartes i/o articles a favor o en contra de les noves ciències.²

El 'silenci' que havia caracteritzat l'actitud pública dels metges va continuar en gran mesura durant els següents anys. Tanmateix, la publicació -per part de metges com Joan Ribot, Pere Mata o Pere Felip Monlau- de textos acadèmics en els quals s'explicaven o es feia ús dels continguts de les noves ciències va trencar parcialment el silenci de la comunitat mèdica catalana. Fora de Catalunya, els debats que van tenir lloc a l'Instituto Médico Valenciano i la convocatòria d'un concurs públic sobre la utilitat de la frenologia per part de l'Academia de Esculapio de Madrid són mostres de l'interès que les noves ciències despertaven en el si de la classe mèdica espanyola.³ La traducció de textos mèdics francesos, que s'intensificà durant aquests anys, i la realització pública i privada d'exàmens cranioscòpics per part d'alguns metges catalans són altres activitats portades a terme que confirmen aquest interès per les noves ciències.

En aquest capítol s'analitza l'aparició d'algunes traduccions significatives de textos de fisiologia i frenologia durant la segona meitat de la dècada, es presenten dos testimonis de realització d'exàmens cranioscòpics per part de metges catalans i es fa una breu referència als debats que van tenir lloc en el si de l'Instituto Médico Valenciano entre 1845 i 1849. La major part del capítol, però, se centra en l'anàlisi de les actituds vers les noves ciències i els seus practicants que van mantenir Pere Mata, Pere Felip Monlau i Antoni Pujadas. Metges, amics, activistes polítics propers a l'esquerra del Partit Progressista i companys d'exili a finals de la dècada de 1830 (Mata i Monlau a París; Pujadas a Londres), Mata, Monlau i Pujadas van ser tres figures claus de la

---

² Tot i així, Cubí aconseguí realitzar dos cursos més de frenologia a Barcelona: el primer, a l'Asociación de Defensa del Trabajo Nacional y de la Clase Trabajadora y Jornalera (ADTN), el mes de març de 1849; el segon, l'any 1850 a la seu de la Sociedad Filarmónica de Barcelona, gràcies a la mediació de Víctor Balaguer. No s'han trobat notícies d'altres cursos de frenologia i/o magnetisme animal a la ciutat de Barcelona. Sobre el curs a l'ADTN, veure l'última secció d'aquest capítol.

³ L'Academia de Esculapio de Madrid va celebrar un sessió pública el 7 de novembre de 1847 en la qual es va donar a conèixer el programa per als premis del següent any. El programa consistia en tres qüestions a les quals els concursants podien presentar les seves respostes. La primera qüestió era consistia en la realització d'un examen topogràfic d'una província espanyola. La segona era sobre les malalties epidèmiques i contagioses. La tercera era sobre la utilitat de la frenologia; el redactat era el següent: “¿La sociedad puede sacar ventajosas aplicaciones de la Frenología y la Craneoscopia para la moralización de los pueblos y la educación de los niños? Y en caso de afirmativa, trazar un plan de educación fundado en este sistema.” La memòria s'havia d'entregar abans del 31 d'agost de 1848. No hi ha constància que es presentés cap memòria al referent. Font: *El Telégrafo Médico*, t. I, 1847, p. 351-352.

medicina, la cultura i la política espanyoles de les dècades centrals del XIX.⁴ L'estudi de les seves actituds vers la frenologia permet determinar quines van ser les estratègies d'apropiació del nou coneixement que van desenvolupar els sectors afins al progressisme en un context cultural que els era especialment hostil.

Trencant el ‘silenci públic’

El dijous 22 d'octubre de 1846 va aparèixer publicat a la tercera pàgina de *El Barcelonés* el següent anunci:

“EL CUERPO DEL HOMBRE O LA ANATOMÍA [sic] y fisiología humanas por el doctor Galet. Obra ilustrada con 195 láminas dibujadas y litografiadas por el autor, incluidas las de los sistemas de Lavater y de Gall, vertida de la lengua francesa a la española. La obra consta de 4 tomos en folio, con láminas iluminadas por 800 rs., y en negro por 400 rs. Se abre subscripción por tomos a 100 rs. cada uno en la Agencia Médica Catalana, calle de Escudellers n° 68.”⁵

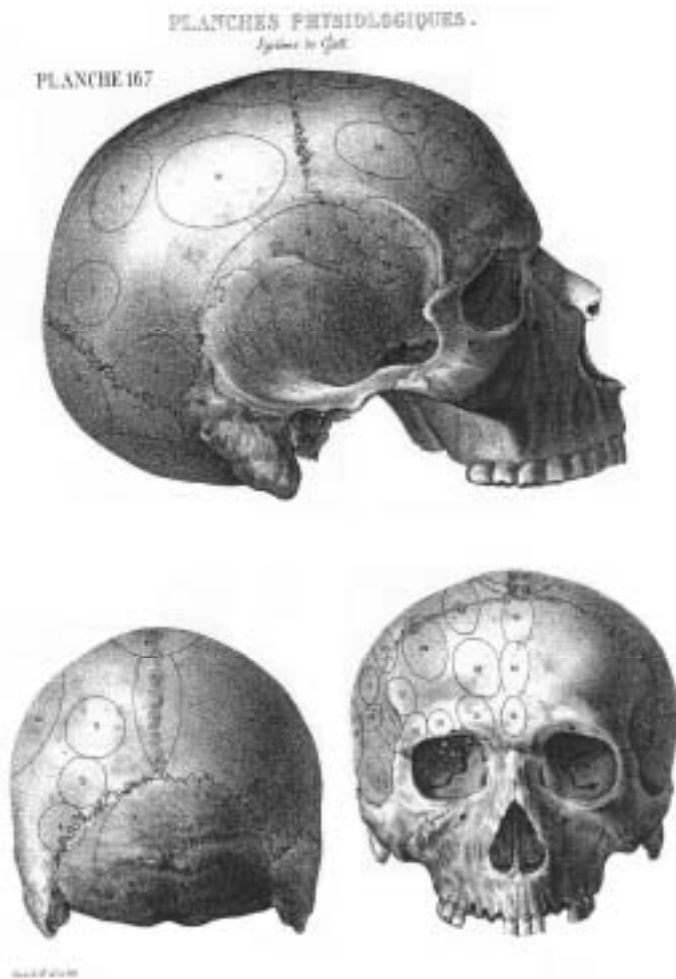
Aquest va ser un dels molts anuncis que l'Agència Mèdica Catalana va insertar a les pàgines dels diaris barcelonis durant el període 1845-1847.⁶ Gràcies a aquests anuncis sabem que l'Agència era una llibreria mèdico-científica que formava part de la “farmàcia homeopàtica” del Dr. Josep Martí i Artigas,⁷ del qual només sabem que venia medicaments homeopàtics preparats per alguns professors de la Facultat de Medicina. La important presència que les pràctiques alternatives tenien a la farmàcia del Dr. Martí i Artigas i les relacions que aquest mantenia amb diversos professors de la Facultat demostren quin era el grau d'atracció que aquestes pràctiques suscitaven entre els facultatius catalans. El mateix anunci de l'obra del Dr. Galet, amb una referència explícita al fet que en ella s'hi podien trobar descripcions de “los sistemas de Gall i

---

⁴ Una prova de l'amistat entre tots tres són les cartes enviades per Pujadas i Mata a Monlau quan tots es trobaven a l'exili i que es conserven al fons Moragues-Monlau de la Biblioteca del Monestir de la Real a Palma de Mallorca.

⁵ L'anunci es refereix a l'obra: Dr. Jules Galet, *El cuerpo del hombre o la anatomía y la fisiología humanas, puestas al alcance de todas las clases de la sociedad*, Barcelona, Imprenta de Antonio Berdeguer, 1844. L'obra del Dr. Galet es va publicar en quatre volums entre 1844 i 1844. És molt probable que l'anunci de *El Barcelonés* informés del final de la publicació del quart volum. Veure: *El Barcelonés*, 22 d'octubre de 1846, p. 3. Poc sabem de la identitat del “doctor Galet”, més enllà del seu nom de pila, Jules, i que s'havia format com a metge a Montpel·lier on posteriorment va exercir com a professor de clínica. Al fons de la Bibliothèque Interuniversitaire de Médecin de París només consten dues obres seves: *Les corps de l'homme, ou l'anatomie et physiologie humaines mises à la portée de toutes les classes de la société*, París, 1835-1841, 4 volums (2a edició:1854); *Maladies observées a l'école de clinique de Montpellier depuis les mois de décembre 1828*, Montpel·lier, 1829. El subratllat és nostre.

⁶ Després de febrer de 1847 no es troben més anuncis de l'Agència a la premsa de Barcelona.

Una de les làmines del text de Jules Galet que servia per a il·lustrar el sistema de Gall. Font: Planxa fisiològica número 167, Dr. Galet, *El cuerpo del hombre o la anatomía y la fisiología humanas, puestas al alcance de todas las clases de la sociedad*, vol. 1, Barcelona, Imprenta de Antonio Berdeguer, 1844.

Lavater”, és un exemple de com les noves ciències eren usades com a reclam publicitari per a vendre obres que tenien un contingut molt més ampli.

L’obra de Galet era un manual d’anatomia i fisiologia humana escrit amb la intenció d’arribar a “todas las clases de la sociedad”, tal com indica el seu subtítol. Tanmateix, tant l’extensió de l’obra (quatre volums) com les nombroses il·lustracions que conté feien d’ella un producte només a l’abast d’una petita part del públic lector de l’època. És per això que cal interpretar el significat del subtítol de l’obra com una referència a la voluntat de l’autor de difondre la visió fisiològica de l’ésser humà entre

---

⁷ Calbet, Corbella (1981), vol. II, p. 117.

un públic no especialitzat, però pertanyent a l'elit.⁸ La cita que encapçala la portada del primer volum expressava amb prou claredat el compromís de l'autor amb el programa fisiològic:

“Si l'espèce humaine peut être perfectionnée, c'est dans l'étude de l'organisation humaine qu'il faut en chercher les moyennes.”⁹

I la fe en les possibilitats que oferiria l'estudi fisiològic de la naturalesa humana a la societat s'expressava encara més explícitament en el prefaci del primer volum:

“A pesar de esta rica exploración que ha hecho de los fenómenos que ofrece el universo, la sociedad ha permanecido hasta el día sin penetrar su individualidad física. Ha empleado el instrumento sin inquirir jamás lo que le constituye, sin apreciar su grado de fuerza, ni su extensión. Confiando a hombres especiales el profundo estudio de la organización humana, con la sola mira de poder dejar a su cuidado el conjurar las enfermedades que le asedian, no han sondeado aún la profundidad de las riquezas de toda especie que guarda en su seno la más fructífera de las ciencias.

Tengo una entera y legítima fe en los progresos rápidos que el estudio del hombre físico largamente cultivado y popularizado, por decirlo así, imprimiría en la civilización, y creo también que en el orden de sus investigaciones sucesivas, la sociedad debe inevitablemente detenerse en esta bella página de nuestros útiles conocimientos.”¹⁰

Però és sobretot en les seccions dedicades a presentar els sistemes de Lavater i Gall on el lector podia trobar ja de forma oberta el compromís de l'autor amb el programa fisiològic. Per a Galet, qualsevol intent de construir una doctrina psicològica, política i moral havia de fundar-se en l'estudi seriós de l'anatomia i la fisiologia humanes. És per això que lamentava el fet que la doctrina de Gall no hagués estat del tot desenvolupada i que encara no estigués preparada per a “substituir en su imperio a toda la antigua psicología”.¹¹ Finalment, però, Galet reconeixia a Gall el mèrit d'haver iniciat la destrucció de “las doctrinas incomprensibles, y las pueriles sutilezas de los filósofos y teólogos” i d'haver defensat la localització de les “fuerzas intelectuales”.¹²

L'Agència Mèdica Catalana no es va limitar només a la venda de traduccions de textos estrangers, com el de Galet, sinó que també va portar a terme una tasca de traducció d'originals. En concret, hi ha constància que durant el període 1845-1847 es van traduir almenys un text de frenologia, un de fisiognomonia, un altre de fisiologia

---

⁸ Les seccions dedicades a explicar els sistemes de Lavater i Gall són respectivament: volum III, p. 179-200 i volum IV, p. 153-162. Galet (1844).

⁹ En francès a la traducció. *Ibidem*, portada. El subratllat és nostre.

¹⁰ *Ibidem*, volum I, p. ii. El subratllat és nostre.

¹¹ *Ibidem*, volum iv, p. 161.

¹² *Ibidem*, volum iv, p. 162.

humana i un de magnetisme animal. L’elecció dels textos, tots ells originals francesos i amb un gran nombre d’il·lustracions, confirma quin era el compromís de l’Agència amb les pràctiques alternatives, a la vegada que mostra també la seva voluntat de popularitzar-les.¹³

Les obres que es podien trobar a l’Agència Mèdica Catalana no eren les úniques disponibles durant aquells anys que transmetien una visió marcadament fisiològica de l’ésser humà. En aquest sentit, cal destacar especialment la traducció del *Cours de phrénologie* (1836) de F. J. V. Broussais publicat amb el títol de *Lecciones de Frenología* (1844-1845).¹⁴ El *Cours de phrénologie* estava format per les lliçons que Broussais havia començat a impartir el mes d’abril de 1836 en el si de la seva càtedra de patologia general i terapèutica a la Facultat de Medicina de París. La gran aflluència de públic que va assistir a les tres primeres lliçons i les acusacions de què en el curs s’impartien lliçons de materialisme i ateisme van obligar a Broussais a continuar el seu curs en un espai privat.¹⁵ Aquest intent d’institucionalitzar l’ensenyament de la frenologia es va produir en un context en què tothom era conscient de les implicacions polítiques i religioses de la nova ciència.¹⁶

---

¹³ Les obres són les següents: N. J. Ottin, *Sistema del doctor Gall sobre las facultades del hombre y funciones del cerebro, vulgarmente llamado frenología o craneoscopia. Redactado sobre las indicaciones suministradas por el mismo doctor Gall al autor*, Barcelona, Agència Mèdica Catalana, 1845; N. J. Ottin, *Sistema de Lavater sobre los signos fisiognómicos, o medio de penetrar las disposiciones de los hombres, sus inclinaciones, sus aptitudes, su género de talento, su grado de cultura y de madurez, por la observación de sus hábitos exteriores y principalmente por el examen de las formas de la cabeza, de su capacidad y de las facciones del rostro*, Barcelona, Agència Mèdica Catalana, 1845; Achille-Joseph Comte, *Organización y fisiología del hombre, explicadas con el auxilio de láminas iluminadas de figuras recortadas y sobrepuestas según sus planos naturales. Obra traducida de la 4ª edición francesa, y acompañada del atlas original, convenientemente aclarado para uso de los españoles*, Barcelona, Agència Mèdica Catalana, (no consta any de publicació).

¹⁴ François-Joseph-Victor Broussais, *Cours de phrénologie*, Paris, 1836; François-Joseph-Victor Broussais, *Lecciones de Frenología, traducidas al castellano por V. Sigüenza, M. D. Valero*, Madrid, Imprenta Casimiro Rufino, 1844-45.

¹⁵ Les tres primeres lliçons es van donar el 11, 13 i 15 d’abril de 1836. Braunstein (1986), p. 154.

¹⁶ Així ho demostra el relat del mateix Broussais dels fets d’aquells dies d’abril i de les negociacions posteriors amb les autoritats polítiques:

“J’ouvre le 11 avril à une heure: contre mon attente, afflux immense; à la deuxième leçon, le 13, pire encore: ils envahissent le cours qui précède pour avoir de la place, et y font un tapage tel que celui-ci ne peut faire sa leçon; à la troisième leçon, le 15, pire encore: on avait enfermé Moreau et ses auditeurs et mis de doubles gardes aux portes dans l’intention de n’ouvrir aux miens qu’après Moreau fini: vaines précautions! Les gardes extérieures sont enlevés comme des enfants, les portes brisées comme si elles étaient de verre, et les gardes intérieurs mis en déroute. Plus, rupture de la grille de l’enceinte réservée, qui n’est pas de bois, comme celle de mes poules, mais de bon fer. Enfin, pression telle que je cours risque d’étouffer pour arriver à la chaire. Plus, une porte de ma gauche qui était restée fermée est enfoncée. Vu ces envahissements de locaux et ces violences, je délibère avec le doyen, et je suspends. Il me fait espérer que j’obtiendrai le Jardin des Plantes. Vains efforts. Les professeurs de ce lieu s’y refusent. Je ne fais plus de démarches, mais on en fait: impossible de réussir nulle part. Informés de ces

Broussais s’havia mostrat inicialment distant amb el sistema de Gall i, fins i tot, havia arribat a criticar-lo pel fet de no prendre en consideració el paper de les vísceres i la seva relació amb el cervell.¹⁷ Tanmateix, Broussais era molt conscient que ell i Gall lluitaven per la mateixa causa i amb els anys va anar acceptant lentament els supòsits de Gall.¹⁸ L’acceptació final de la doctrina de Gall es va consolidar entre 1828, any de la publicació del polèmic *De l’irritation et la folie* en el qual ja es mostrava molt proper a Gall, i agost de 1831, data emblemàtica en què Broussais fou escollit president de la *Société de Phrénologie de Paris*.¹⁹ En el context de la renovació política que va seguir a la revolució de 1830 a França, la doctrina de Gall ofería a molts liberals progressistes com Broussais la possibilitat d’establir una “morale du citoyen” deslligada de la religió i amb nombroses aplicacions educatives, mèdiques, penals i polítiques.²⁰

La manca de testimonis no ens permet valorar quin va ser l’impacte del *Lecciones de frenología* de Broussais. Tanmateix, del que no hi ha dubte és que les lectures polítiques del text de Broussais difícilment podien passar desapercebudes entre els metges catalans, ja que la identificació del nom de Broussais amb la versió més radical del programa fisiològic era força reconeguda al nostre país, com ho demostra el testimoni dels traductors espanyols del text, els quals a la “Notícia històrica de la vida

---

échecs, les jeunes gens font une souscription de quarante sous, pour subvenir aux frais d’un local; on trouve le salon de Mars, rue du Bac, n° 75, tout s’arrange. Gisquet interrogé dit qu’il n’y a pas de difficulté, que j’aurai ma demande. Quand il la reçoit, ce n’est plus cela; il répond que mes doctrines passent pour incendiaires, dangereuses pour une jeunesse ardente, matérialistes, athéistes, anabaptistes, anarchistes, enfin mauvaises, puisque la jeunesse, qui n’aime que le mauvais, s’y précipite; qu’en conséquence, et vu, senti, flairé, ou présumé le volcan, il ne peut prendre sur lui l’autorisation, et qu’il veut s’en référer au ministre. Quel est ce ministre? Je crois que c’est Montalivet; on me détrompe, c’est Passy. Je trouve d’aventure Las Cases qui va trouver ce dernier, et qui l’endoctrine. Passy répond qu’on craint de ma part matérialisme et athéisme. Las Cases se récrie bien haut, et répond que les phrénologistes sont des matérialistes théistes. Ce juste-milieu passe, et Passy promet l’autorisation à ma première demande (...).” Extracte d’una carta que Broussais va enviar a H. de Montègre. Reproduïda a Braunstein (1986), p. 154-155 i a H. de Montègre, *Notice historique sur la vie, les travaux, les opinions médicales et philosophiques de F.-J.-V. Broussais*, Paris, Baillière, 1839.

¹⁷ Broussais, que era un fidel seguidor de Cabanis i Pinel, no podia admetre que les activitats del cervell es realitzessin independentment de les vísceres. La proposició XVII del seu *Traité de physiologie* il·lustra molt bé la seva posició: “L’intellect est stimulé par les viscères, et les viscères par l’intellect.” Veure: François Joseph Victor Broussais, *Traité de physiologie appliquée à la pathologie*, 2 volums, París, 1822-23, p. 261. Veure també Braunstein (1986).

¹⁸ Braunstein (1986), p. 156.

¹⁹ Durant aquest període, la principal reticència de Broussais era el fet d’assumir la no existència d’un òrgan central en el cervell i acceptar la “république d’organes” de Gall. Tanmateix, és important destacar que Broussais va pronunciar un discurs elogiós sobre la tomba de Gall durant el seu enterrament. “Discours prononcé par M. Broussais sur la tombe du docteur Gall”, *Revue encyclopédique*, août 1828, t. 39, p. 256. Citat a Braunstein (1986), p. 157.

²⁰ Broussais (1836), p. viii.

del autor” identifiquen la doctrina de Broussais amb el caràcter “liberal y reformador”.²¹ Un altre testimoni ens el proporciona Pere Mata, el qual sembla ser que havia seguit les lliçons de Broussais durant el seu exili a París.²² Per a Mata, el brussisme era l'equivalent en medicina a la democràcia en política:

“El brusismo proclama otro principio que es en medicina lo que en la política la democracia. Sentada la localización de los afectos; establecido que son los tejidos y no la economía entera en su unidad los que enferman, se echan abajo las clases, las categorías, los privilegios, todo se nivela; no hay más que un modo de ser verdadero y legítimo en patología; todas las afecciones son iguales ante la ley fisiológica; no hay más que inflamación (...). Una nosología, una nosografía supone clases, categorías de efectos, enfermedades comunes, generales con muchos rasgos semejantes, y enfermedades especiales con sus rasgos propios; son las que pudiéramos llamar las privilegiadas, las aristocráticas (...). Para Broussais no hay clases, no hay enfermedades especiales; todo es igual en su doctrina, es democracia pura.”²³

És força significatiu que tres anys després de la publicació del *Lecciones* de Broussais, Joan Ribot i Ferrer, aleshores catedràtic de fisiologia i degà de la Facultat de Medicina de Barcelona, dediqués força espai a explicar i criticar moderadament el sistema de Gall en la tercera edició del seu *Lecciones de Fisiología* (1848).²⁴ Com el seu títol indica, el *Lecciones* de Ribot és el recull de les lliçons de fisiologia que aquest impartia als estudiants de primer curs del Col·legi de Medicina i Cirurgia. Ribot seguia bàsicament els treballs de Magendie i Bichat i exhortava als alumnes a consultar els tractats del primer per a aprofundir en els coneixements impartits. En relació a l'obra de Gall, Ribot comenta les aportacions de Gall a l'estudi del sistema nerviós i al paper de la medula espinal, però en les dues primeres edicions del *Lecciones* (1822 i 1834) no apareix cap referència a la seva fisiologia del cervell. A la segona edició del text s'hi troba una referència a la importància de l'estudi de la fisonomia d'un individu, a la que

---

²¹ François Joseph Victor Broussais, *Lecciones de Frenología, traducidas al castelano por V. Sigüenza, M. D. Valero*, Madrid, Imprenta Casimiro Rufino, 1844-45, p. v-vi.

²² Carreras Artau afirma que Mata va assistir a les lliçons de Broussais “en la última etapa de este célebre profesor.” No cita cap font. Veure: Tomàs Carreras Artau, *Estudios sobre los médicos-filósofos españoles del XIX*, Madrid, CSIC, 1952, p. 64.

²³ Pere Mata, *Examen crítico de la homeopatía*, Madrid, Imprenta de Manini Hermanos 1851, p. 450-451. El subratllat és nostre.

²⁴ Joan Ribot i Ferrer (1788-1851). Catedràtic de fisiologia, higiene, patologia general i anatomia patològica en el Reial Col·legi de Medicina i Cirurgia de Barcelona. Membre de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona i primer degà de la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona. Joan Ribot i Ferrer, *Lecciones de Fisiología*, 3a edició, Barcelona, 1848. Les altres dues edicions portaven títols i continguts diferents: *Compendios de las lecciones de Fisiología, dadas en la cátedra por el doctor D. Juan Ribot, redactadas y publicadas por D. Antonio Ribot*, Barcelona, Imprenta de la Viuda e Hijos de Texeró, 1834; *Elementos sucintos de fisiología*, 1822.

es considera “un medio poderoso para juzgar el carácter de las pasiones que dominan a un individuo”,²⁵ però no s’esmenta enlloc el nom de Lavater ni es fa cap referència a la fisiognomonia.

No va ser fins a la tercera edició del text, publicada l’any 1848 quan Ribot ja es trobava al final de la seva carrera docent, que Ribot va incloure l’explicació de la frenologia i la fisiognomonia. Els motius que van portar a Ribot a incorporar la frenologia als continguts del seu curs ens són desconeguts, però és molt probable que la decisió estigués en part motivada per l’interés que la nova ciència despertava entre els joves estudiants. Tanmateix, la voluntat de Ribot restava lluny de promoure les virtuts de la nova ciència, a la que considera molt seductora però “muy lejos de ser del todo convincente”.²⁶ Més aviat, l’actitud de Ribot era la d’advertir als joves estudiants sobre les mancances de la doctrina de Gall i dels excessos d’alguns dels seus partidaris. Tot i que Ribot demostrava tenir un coneixement superficial del sistema de Gall, el fet que el degà de la Facultat de Medicina l’expliqués a les aules demostra el gran impacte que tant la frenologia com els seus practicants van tenir durant aquells anys en la classe mèdica catalana.²⁷

L’activitat frenològica dels metges catalans

Un article aparegut a la revista frenològica *El Eco de la Frenología* l’1 de març de 1847 proporciona un testimoni que hem trobat de la pràctica frenològica desenvolupada per metges catalans.²⁸ L’article porta per títol “CRANEOSCOPIA. CASO PRÁCTICO” i apareixia signat per “S.V.”, inicials del metge Sebastià Vinent, qui posteriorment va col.laborar esporàdicament amb Cubí en la redacció de *La Antorcha* (1848-1850).²⁹ A l’article, Vinent narra uns fets que van succeir l’1 de febrer

---

²⁵ “Cuando se repite con frecuencia o persevera por largo tiempo alguna pasión o disposición del ánimo, los músculos que están contraídos para expresarla adquieren un volumen mayor, tomando una preponderancia manifiesta sobre los demás de la cara; la fisonomía entonces conserva la divisa de la pasión, aún en los momentos en que no la siente o mucho tiempo después de haberla sentido. (...) Luego no es hipotético el estudio de la fisonomía, sino que realmente es un medio poderoso para juzgar el carácter de las pasiones, que dominan a un individuo. Los gestos son atributo exclusivo del sistema nervioso.” Ribot (1834), p. 145-146.

²⁶ Ribot (1848), p. 170.

²⁷ Per exemple, Ribot confon la frenologia amb la fisiognomonia i divideix els frenòlegs entre “craneologistas” i “fisiognomistas”. Ribot (1848), p. 151.

²⁸ *El Eco de la Frenología*, núm. 5, 1 de març de 1847, p. 77-79.

²⁹ El clergue Joan Corminas, qui segons Edelmira Domènech era un dels col.laboradors de *El Eco de la Frenología*, confirma la identitat de Sebastià Vinent en el seu suplement al diccionari de Fèlix Torres Amat. Tot i que Corminas no afirma que Vinent fos metge, l’article que se cita en aquesta pàgina i

de 1846 a una masia de Gràcia. D’acord amb el relat de Vinent, tres lladres van ser sorpresos per un grup de mossos d’esquadra mentre intentaven robar a la masia. Els lladres es va resistir i la lluita posterior va acabar amb la mort dels delinqüents.

L’oportunitat era ideal per a poder examinar els cranis d’aquests individus:

“Sabedores algunos amigos de haber acaecido este ruidoso suceso, nos manifestaron sus deseos de ver si en las cabezas de aquellos hombres se comprobarían algunas doctrinas frenológicas; y nosotros que por nuestra parte no perdemos ocasión alguna en que podamos patentizar las verdades de la ciencia de Gall, nos trasladamos al barrio de Gracia con el único fin de examinar la forma cráNeal de aquellos desgraciados.”³⁰

Vinent es va presentar a l’escena del crim acompanyat de l’alcalde del barri i molt probablement de Francesc Barceló, metge mallorquí i també col·laborador de *El Eco de la Frenología*.³¹ L’article proporciona els resultats de l’examen cranioscòpic dels tres individus:

“Individuo número 1º: edad unos 34 años, temperamento sanguíneo, cabeza de tamaño regular, predominio de la parte posterior y laterales, frente deprimida, particularmente en el sitio en que se halla el órgano de la benevolencia y el de la veneración, órganos de la circunspección y concienziosidad sumamente deprimidos; los de firmeza de carácter, acometividad, destructividad y adquisividad abultadísimos; y los de amatividad y adhesividad grandes.

Individuo número 2: edad 24 años; temperamento sanguíneo; cabeza pequeña con predominio de las partes laterales; órganos de la inteligencia algún tanto desarrollados; el de la benevolencia extremadamente deprimido; los de la veneración, concienziosidad y circunspección pequeños, y los de firmeza de carácter y adquisividad grandes.

Individuo número 3: edad de 35 a 40 años: temperamento fibroso y formas atléticas; cabeza de tamaño regular con predominio de la parte posterior y laterales; órganos de la inteligencia pequeños, y los de la benevolencia, veneración, concienziosidad, circunspección y secretividad sumamente deprimidos; los de firmeza de carácter, aprecio de sí mismo, adquisividad, acometividad y destructividad grandes.

Las tres cabezas presentaban de común la forma de un cono cuyo vértice lo formara la firmeza.”³²

El diagnòstic dels metges-frenòlegs resultà ser encertat. Efectivament, d’acord amb els testimonis dels mossos d’esquadra, l’individu número 2 va ser l’instigador del robatori, tal i com confirmava el fet que l’òrgan de la “adquisividad” estigués tan desenvolupat. D’altra banda, el gran desenvolupament dels òrgans de la “acometividad” i de la

---

d’altres que va escriure a *El Eco de la Frenología* fan força plausible la hipòtesi que Vinent fos metge. Veure: Joan Corminas, *Suplemento al Diccionario Crítico de los Escritores Catalanes*, Barcelona i Sueca, Curial, 1973 [edició original: Burgos, 1849], p. 277; Domènech (1977), p. 133.

³⁰ *El Eco de la Frenología*, núm. 5, 1 de març de 1847, p. 78.

³¹ Veure capítol 6 d’aquesta tesi.

³² *Ibidem*, p. 78-79. El subratllat és nostre.

“destruictividad” dels altres dos individus explicava per què aquests, “los más determinados e imprudentes en su desesperada defensa”, havien estat els primers en atacar als mossos.³³ La tasca dels metges-frenòlegs no va finalitzar amb l’anàlisi dels cranis dels lladres. L’èxit del diagnòstic va provocar que moltes de les persones que estaven observant els esdeveniments demanessin ser examinades pels metges-frenòlegs.³⁴ Tot i que aquest cas és l’únic testimoni que hem trobat de realització pública d’un examen cranioscòpic a Catalunya, el comentari de Vinent, qui afirma la seva voluntat de comprovar la doctrina de Gall sempre que es donés l’oportunitat, permet pensar que durant aquells anys la realització d’exàmens cranioscòpics públics era una pràctica més habitual del que els testimonis mostren.³⁵

Un segon testimoni menys explícit de pràctica cranioscòpica el proporciona Ramon Ferrer i Garcés en el seu *Tratado de Medicina Legal* (1847). Ferrer i Garcés havia substituït a Mata en la càtedra de medicina legal quan aquest va marxar a Madrid l’any 1842 i era un membre actiu del Partit Progressista a Barcelona.³⁶ En el seu *Tratado*, Ferrer i Garcés narra el cas d’una inspecció que es va realitzar per part d’una “junta médica” establerta el 10 de setembre de 1846 amb el propòsit de discernir quin era l’estat de salut mental d’un tal “Sr. D.A.S.”.³⁷ El primer dia, la junta, que estava encapçalada per Ferrer i Garcés i de la qual formaven part els metges Ramon Mer, Raimon Duran, Joan Barret i Ramon Yañez, va portar a terme un examen físic i moral de l’individu:³⁸

---

³³ *Ibidem*, p. 79.

³⁴ “(...) examen que fue repetido por todos los sujetos que tuvieron a bien acompañarnos, y cuyas particularidades hicimos notar aisladamente a cada uno de ellos.” *Ibidem*, p. 79.

³⁵ “(...) y nosotros que por nuestra parte no perdemos ocasión alguna en que podamos patentizar las verdades de la ciencia de Gall (...)”. *Ibidem*, p.78.

³⁶ Ramon Ferrer i Garcés (1803-1872). Estudià Medicina a Cervera i més tard ocupà la càtedra de Medicina Legal de la Facultat de Medicina de Barcelona (1845). Formà part de diferents candidatures del Partit Progressista durant les dècades de 1830, 1840 i 1850. Alcalde primer de Barcelona els anys 1841 i 1854. Calbet i Camarasa, Corbella i Corbella (1981-83), volum II, p. 20.

³⁷ Ramon Ferrer i Garcés, *Tratado de Medicina Legal o exposición razonada de las cuestiones jurídico-médicas que se suscitan en los tribunales de justicia*, Barcelona, Imprenta de Pablo Riera, 1846, p. 574-577.

³⁸ *Ibidem*, p. 577. Tot i que no ho podem assegurar del tot, alguns dels metges que, juntament amb Ferrer i Garcés, van formar la “junta médica” eren: Ramon Duran i Obiols (1792-1858), “metge major” de l’Hospital de la Santa Creu des del 1819 i metge de cambra de Ferran VII; Joan Barret i Fortí (1794-?), professor substituït al Col·legi de Cirurgia de Barcelona de 1824 a 1825, durant la repressió absolutista. Autor de la memòria *Posibilidad de la curación de los anos artificiales* (1825); Ramon Yañez i Girona (1798-?), germà del farmacèutic i naturalista Agustí Yañez, va ser redactor del *Periódico de la Sociedad de Salud Pública de Cataluña* i del *Diario General de Ciencias Médicas*. No hem pogut trobar cap dada sobre Ramon Mer. Font: Calbet i Camarasa, Corbella i Corbella (1981-83).

“(…) dimos principio al examen físico y moral de la persona que era objeto de nuestra observación. El aspecto de su rostro, la naturalidad de sus facciones, la buena conformación de su cráneo, el perfecto conocimiento del valor que consigo llevaban las preguntas que se le dirigían, y lo ajustado de las respuestas.”³⁹

El testimoni que proporciona Ferrer i Garcés no permet assegurar que es portés a terme un examen cranioscòpic complet, però sí que confirma el fet que l’anàlisi de la morfologia del crani i la fesonomia d’un individu era una pràctica habitual entre els metges catalans.

L’interès per la frenologia i el magnetisme animal també es va estendre entre els metges de la resta d’Espanya i molt especialment entre el col·lectiu de metges que s’agrupaven en l’aleshores recent creat Instituto Médico Valenciano (IMV).⁴⁰ Tal i com mostren els debats transcrits en el *Boletín del Instituto Médico Valenciano* (la revista de l’IMV), durant la segona meitat de la dècada de 1840 els socis de la corporació valenciana van mostrar un gran interès en dilucidar què hi havia de veritat en la frenologia i en el magnetisme animal. Una de les conseqüències d’aquests debats va ser el nomenament d’una comissió per a discernir sobre la naturalesa dels fenòmens magnètics. Un any després que es celebrés la sessió en què es va acordar nomenar la comissió, el *Boletín* publicava una memòria sobre el magnetisme animal en la que s’insistia en la necessitat que els metges espanyols no deixessin de costat el seu estudi. L’autor de la memòria era Ramon Comellas, soci fundador de l’IMV, metge homeòpata i partidari de la frenologia i del magnetisme animal.⁴¹ Poc mesos després, Comellas va publicar la memòria en format de llibret i amb el títol *Reseña sobre el Magnetismo Animal, dedicada a los médicos y al público español por D. Ramón Comellas* en la

---

³⁹ Ferrer i Garcés (1846), p. 575. El subratllat és meu.

⁴⁰ L’IMV va ser fundat el 1841 amb 82 socis i agrupava els metges i farmacèutics valencians. va ser una de les moltes associacions mèdiques que van aparèixer a mitjans del segle XIX a Espanya i que després van desaparèixer, encara que aquest no va ser el cas de l’IMV. Sobre el Instituto Médico Valenciano, veure: Teruel Piera, *Medio siglo de medicina española a través de la actividad del Instituto Médico Valenciano*, Valencia, Universidad de Valencia, 1964; J. M. López Piñero, “El Instituto Médico Valenciano, fundamento histórico del Colegio Oficial de Médicos de Valencia”, a J. M. López Piñero (coord.), *Estudios sobre la profesión médica en la sociedad valenciana (1329-1898). Orígenes históricos del Colegio Oficial de Médicos de Valencia*, València, Ajuntament de València, 1998.

⁴¹ Només he pogut trobar unes poques dades sobre Ramon Comellas. Professor agregat a la Facultat de Medicina de València, sembla que emigrà a Mèxic l’any 1850, on es dedicà a exercir i a divulgar l’homeopatia. Obres: *Reseña sobre el Magnetismo Animal, dedicada a los médicos y al público español* (1846); *Reseña sobre la homeopatía dedicada a los mexicanos*, México, Establecimiento tipográfico de Andrés Boix, 1853. Font: Fernando Dario François-Flores, “History of the homeopathic medicine in Mexico (1849-1999)”, a www.lmhi.net/his_mexico.html.

imprensa del progressista Pascual Madoz.⁴² Comellas, a l'igual que havia fet un any abans Pere Felip Monlau a *Del Magnetismo Animal*,⁴³ advertia del perill que corrien els metges si deixaven l'estudi del magnetisme en mans dels xarlatans.⁴⁴

Els metges de l'IMV no va ser els únics en debatre les possibilitats que oferien les noves ciències. La convocatòria del concurs de l'Academia de Esculapio de Madrid confirma l'interès que la frenologia i el magnetisme animal havien despertat entre els metges espanyols.⁴⁵ D'altra banda, el mateix Comellas reconeix en la seva ressenya que altres facultatius s'estaven ocupant de l'estudi dels fenòmens magnètics, els quals segons ell estaven en millors condicions per tal de redactar una memòria com la que ell havia publicat.⁴⁶ Es referia a Pere Mata i a Pere Felip Monlau?

La “filosofía fisiológica” de Pere Mata

Tot i que Menéndez y Pelayo no va tenir cap dubte a l'hora de qualificar a Pere Mata de “frenólogo” i “secuaz fervoroso de las doctrinas de Gall”,⁴⁷ la historiografia fins ara existent sobre la figura de Mata s'ha mostrat reticent a l'hora d'acceptar aquesta qualificació.⁴⁸ Amb l'excepció d'un article de Domènech sobre la psicologia de Mata, en el qual s'identifica a Mata com a “frenólogo parcial”,⁴⁹ la major part dels estudis que s'han publicat sobre l'il·lustre metge reusenc opten per obviar o, en el millor dels casos, minimitzar la presència de la doctrina frenològica en el seu pensament.⁵⁰ Tanmateix, la

---

⁴² Ramón Comellas, *Reseña sobre el Magnetismo Animal, dedicada a los médicos y al público español*, Madrid, Est. Literario-Tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti, 1846.

⁴³ Veure capítol 4.

⁴⁴ “Esta es la historia de lo que sucede al magnetismo en todas las poblaciones, donde los hombres de ciencia, y en particular los facultativos, no han querido tomarse la pena de experimentar y examinarlo detenidamente, ya sea por temor del ridículo con que la ignorancia y el entusiasmo lo revisten, ya sea por la fatal prevención, que generalmente reina, contra todos los nuevos descubrimientos.” Comellas, *Reseña* (1846), p. v.

⁴⁵ Veure nota 3.

⁴⁶ Comellas, *Reseña* (1846), p. 33.

⁴⁷ Marcelino Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos españoles. Edición preparada por Enrique Sánchez Reyes*, 8 vols., Santander, Aldus, CSIC, 1946-1948, vol. 6, p. 351-352.

⁴⁸ Veure els principals estudis de què disposem: Antoni Ibáñez Olivares, *L'obra novel·lística del Dr. Pere Mata i Fontanet*, Reus, Associació d'Estudis Reusencs, 1994; María Nieves López Fernández, *La psicología en la obra de Pedro Mata y Fontanet*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1992.

⁴⁹ Ens referim a: Edelmira Doménech, “Las ideas de Pedro Mata en el campo de la psicología de su tiempo”, *Asclepio*, 32 (1980): 137-150, p. 107.

⁵⁰ Apart dels esmentats anteriorment, els altres treballs sobre Pere Mata que hem localitzat són: C. Rosselló, J. Rosselló, M. Horrach, H. Perelló, “El sonambulismo según Pere Mata: un estado intermedio de la razón”, *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 16, núm. 3-4 (1995): 217-224; María Nieves López Fernández, Enrique Álvarez-Llaneza García, “La psicología en el *Tratado de la razón humana* de Pedro Mata y Fontanet”, *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 16, núm. 1-2 (1995): 201-210; Colomán Navarro Cañete, Modesta Pousada Fernández, Antonio Caparrós Benedicto, “Aproximación

Retrat de Pere Mata. Font: *Los Diputados pintados por sus hechos: Colección de estudios biográficos sobre los elegidos por el sufragio universal en las Constituyentes de 1869*, Madrid, Imp. R. Labajo y C^a, 1869.

lectura a fons de les seves obres demostra l'enorme influència que la frenologia tingué en Mata, fins al punt que no seria agosarat caracteritzar-lo com a metge-frenòleg. Nosaltres creiem, però, que cal anar una mica més lluny i fer un intent per integrar el seu pensament en l'àmbit del que hem anomenat, seguint a Goldstein, programa fisiològic.⁵¹

Efectivament, les múltiples facetes públiques de Mata (com a metge, filòsof o polític) s'entenen molt millor, a la vegada que guanyen en coherència, si es té present l'estreta vinculació entre el seu pensament fisiologista i les seves postures liberals progressistes. Per a Mata, el cos social i el cos físic esdevenen metàfores l'un de l'altre fins al punt que en algun moment es converteixen en autèntiques equivalències i són

---

histórica a la construcción de un sistema técnico (1): Pere Mata y su análisis del concepto de razón”, *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 13, núm. 2-3 (1992): 285-292; Modesta Pousada Fernández y Javier de la Fuente Aranz, “El arte de la memoria en España durante el siglo XIX: la aportación de Pere Mata”, *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 15, núm. 3-4 (1994): 215-225.

⁵¹ Veure capítol 5 d'aquest treball.

considerats com a idèntics (“en el cuerpo social sucede lo propio que en el individual o antropológico”).⁵² Mata estava convençut que la societat, com a agregació d’individus, és un reflex del mateix individu i que la fisiologia era *naturalment* l’eina més adequada per a assolir una bona comprensió de l’home i de la societat:

“En la fisiología del hombre está el origen de la fisiología social; la sociedad es un todo, el puro y genuino reflejo del individuo; de la vida, de la organización del hombre emana la vida y la organización de todo pueblo y de la humanidad entera. (...) ved si el triple aspecto del hombre físico, intelectual y moral no se refleja en la sociedad, y si todas las instituciones físicas de este no corresponden a las facultades físicas del hombre; si todas las intelectuales no pertenecen a la inteligencia del hombre; si todas las morales no emanan de los instintos y sentimientos del hombre.”⁵³

El programa fisiològic de Mata, que ell anomena “filosofía fisiológica”, és un intent de bastir una filosofia positiva de la ment basant-se en la doctrina frenològica desenvolupada per Gall, Spurzheim i Broussais, tot i deixant de costat, almenys públicament, aquells aspectes més controvertits. Les línies principals del pensament de Mata es troben en els textos que va publicar durant la dècada de 1850 i principi de la següent, especialment el *Curso de lengua universal* (1862), el *Examen crítico de la homeopatía* (1851) (a la qual ataca per vitalista i, per tant, allunyada del pensament fisiològic) i, sobretot, el primer volum del *Tratado de la razón humana* (1858).⁵⁴ Aquests tres textos recullen les lliçons que Mata va impartir en diferents moments al llarg de la dècada de 1850 i principis de la següent a l’Ateneo Científico y Literario de Madrid. En concret, el *Tratado* recull les 26 lliçons donades entre els mesos de gener i abril de 1856.

En el context de menor repressió que caracteritzà el Bienni Progressista (1854-setembre 1856), Mata va tenir l’oportunitat d’exposar a un públic no especialitzat la seva proposta fisiològica. En el pròleg del *Tratado de la razón humana*, Mata exposa clarament quin era l’objectiu del seu programa, les seves motivacions i el públic al qual

---

⁵² Recordem que Mata havia estat deixeble d’Orfila a París durant la segona meitat de la dècada de 1830. En el context francès de les primeres dècades del XIX, les mediacions entre models de natura i models de societat estaven molt presents en l’obra de la major part de metges i fisiòlegs francesos. Veure: Pickstone, (1999); Williams (1994); Jacyna (1987). La cita de Mata és de: Pere Mata, *Curso de lengua universal*, Madrid, Imprenta de L. P. Villaverde, 1861, p. 51.

⁵³ *Ibidem*, p. 161-162.

⁵⁴ Pere Mata, *Examen crítico de la homeopatía. Lecciones dadas en el Ateneo Científico y Literario de Madrid*, Madrid, Imp. De Manini Hnos., 1851; Pere Mata, *Filosofía española. Tratado de la razón humana con aplicación a la práctica del foro*, Madrid, Carlos Baillo-Bailliere, 1858; Pere Mata, *Curso de lengua universal. Lecciones dadas en el Ateneo Científico y Literario de Madrid en 1861*, Madrid, Imp. León Pablo Villaverde, 1862.

s’adreçava. Mata es dirigia sobretot als joves estudiants de les facultats de medicina, els quals eren, segons el reusenc, les víctimes d’un ensenyament basat en una filosofia falsa i estèril, guiada per un “espíritu retrógrado”, que els allunyava del camí del progrés. El seu objectiu era oferir-los una nova filosofia, antítesi “de todos los delirios y quimeras psicológicas”, que servís de fonament per a un pensament original espanyol: la “filosofía española”.⁵⁵

El programa fisiològic de Mata era l’expressió d’una voluntat d’explicar científicament l’individu i la societat, sobre el qual hauria de basar-se la formació dels estudiants i, en últim terme, la construcció de la societat liberal espanyola. En el mateix pròleg del *Tratado*, Mata expressa el desig que les seves idees promoguin la reforma de la societat, exemplificada amb la substitució dels manicomis per “jardines manicomios” (com el Manicomi de Sant Boi fundat per Antoni Pujadas l’any 1853), de les presons per “salas de hospicio” i amb l’eliminació de la pena capital. L’elecció dels manicomis, de les presons i de la pena de mort com a “exemples” de reforma social no era una casualitat. Aquestes tres institucions eren les bèsties negres dels progressistes espanyols, les herències més representatives de les “brutalitats” de l’antic règim, de les quals els successius governs liberals no n’havien estat capaços de portar a terme la seva reforma o abolicció –en el cas de la pena de mort. En concret, Mata, en el seu paper de promotor de la utilitat de la medicina legal, posava com a exemple la necessitat de salvar de la pena de mort a aquells que haguessin comès un crim empesos per la seva “infeliz organización”:

“Es mi propósito irrevocable, arrancar de las garras del verdugo, de los presidios y de las cárceles a ciertas víctimas de su infeliz organización, o de sus dolencias, y trasladarlas a los Manicomios o establecimientos de Orates, que es a donde les está llamando la Humanidad a voz de cuello.”⁵⁶

Al llarg de les primeres lliçons del *Tratado*, Mata porta a terme primer una defensa de la visió fisiològica de l’home, reduint la psicologia a la fisiologia. Tot seguit, es dedica a atacar sistemàticament el vitalisme, l’idealisme alemany de Fichte i Hegel i el programa espiritualista dels Cousin, Jouffroy i Maine de Biran. En alguns moments del text, es mostra clarament anti-metafísic, com quan critica la suposada existència d’una força vital, acostant-se a les posicions més radicals del programa fisiològic:

---

⁵⁵ Aquest és el primer títol del text. Mata, *Tratado* (1858), p. vii-xii.

⁵⁶ *Ibidem*, p. vii.

“¿Qué es en realidad ese *dentro* [sic] de nosotros? ¿Qué son las profundidades de nuestro ser? Hueca palabrería (...) Yo no sé, señores, que en realidad haya más interioridades, más profundidades que esas (cavidades de vasos, tubo digestivo, celdillas pulmonares, etc.) en nuestra organización, y esos espacios están llenos de líquidos, o de gases, o de sustancias blandas. ¿Son esas profundidades dónde se desarrolla el principio inteligente? Eso sería absurdo y ridículo.”⁵⁷

Un cop finalitzat l’atac a les posicions vitalistes, idealistes i espiritualistes, Mata inicia de la mà de la frenologia l’exposició de la seva doctrina, això sí, sense fer gairebé cap referència explícita ni a Gall, ni a la seva doctrina.⁵⁸ Mata comença definint la raó humana com el conjunt de facultats fisiològiques que funcionen d’acord amb les lleis de l’organització, i ho fa adoptant la imatge del cervell com a república d’òrgans: “considerad la suma de las facultades humanas como una asamblea, como un cuerpo deliberante, donde cada uno tiene voz y voto”.⁵⁹ Una imatge que, com hem vist anteriorment, tan difícil havia estat d’acceptar inicialment al mateix Broussais. A continuació, Mata introdueix la llista de facultats humanes, que classifica en sis categories diferents:

1. Moviments moleculars o químic-orgànics;
2. Moviments musculars;
3. Instints;
4. Sentiments;
5. Sentits;
6. Facultats intel·lectuals.

La primera categoria comprèn les activitats relacionades amb la nutrició. Mata no se n’ocupa, a l’igual que tampoc s’ocupa dels moviments musculars, ja que considera que tots aquests aspectes de la fisiologia humana ja es trobaven ben descrits als tractats de fisiologia. Per tant, se centra en l’estudi de les altres categories: els “instintos”, “sentimientos”, “sentidos” (que són els clàssics: vista, oïda, olfacte, gust i tacte) i les “facultades intelectuales”. Excepte en dos petits detalls, la llista d’instints, sentiments i facultats intel·lectuals que proposa Mata és pràcticament idèntica a la llista d’òrgans frenològics que es pot trobar a la primera edició del *Sistema de frenología* (1844) de Cubí. Només hi ha unes poques diferències: Mata elimina dues facultats de

---

⁵⁷ *Ibidem*, p. 39-40.

⁵⁸ No és fins al final del text que es troben algunes referències i algun elogi de Gall.

⁵⁹ Mata, *Tratado* (1858), p. 334.

les proposades per Cubí, la “concentratividad” i la “sublimidad”; evita la nomenclatura frenològica, és a dir, els sufixos “-ividad”; introdueix alguns noms nous (per exemple, “fe” en lloc de “maravillosidad”) i modifica algunes definicions (per exemple, les referides als “instintos”, com les facultats relacionades amb l’agressivitat humana). Per a exemplificar-ho millor, la taula següent mostra les dues classificacions:⁶⁰

CLASSIFICACIÓ DE MATA⁶¹

Instintos

1. El apego a la vida o biofilia.⁶²
2. El instinto gastronómico.
3. La adhesión personal.
4. El amor o inclinación recíproca de ambos sexos.
5. El cariño filial o filogenitura.
6. El apego al lugar donde se nace o vive.
7. El de la resistencia o de defensa.
8. El de la agresión.
9. El de la astucia.
10. El de la propiedad.
11. El de la construcción

Sentimientos

1. La estimación de sí mismo.
2. El amor a la aprobación.
3. La circunspección.
4. La benevolencia.
5. La veneración.
6. La firmeza.
7. La justicia o la conciencia.
8. El de la esperanza.
9. El de la fe, de la maravilla.
10. El de la belleza.
11. El de la hilaridad.
12. El de la imitación.

Facultades intelectuales perceptivas

1. La distinción.
2. La de las formas.
3. La de la extensión.

CLASSIFICACIÓ DE CUBÍ

Afectos inferiores

1. Conservatividad.
2. Alimentatividad.
3. Adhesividad.
4. Amatividad.
5. Filogenitura.
6. Habitatividad.
7. Acometividad.
8. Destructividad.
9. Secretividad.
10. Adquisividad.
11. Constructividad.
- 12. Concentratividad.⁶³**

Afectos superiores o morales

1. Aprecio de sí mismo.
2. Aprobatividad.
3. Circunspección.
4. Benevolencia.
5. Veneración.
6. Firmeza.
7. Concienciosidad.
8. Esperanza.
9. Maravillosidad.
10. Idealidad o perfectibilidad.
11. Chistosidad.
12. Imitación.
- 13. Sublimidad.⁶⁴**

Facultades intelectuales perceptivas

1. Individualidad.
2. Forma o configuración.
3. Tamaño o extensión.

⁶⁰ S’ha modificat l’ordre en què apareixen les facultats a l’obra de Cubí, per tal de mostrar amb major claredat l’equivalència entre les dues classificacions. Font: Mata, *Tratado* (1858), p. 324-325; Cubí, *Sistema* (1844).

⁶¹ Cal destacar que Mata dóna noms diferents al llarg del text a les diferents facultats humanes. S’ha procurat donar les més usades.

⁶² És molt probable que Mata usés el terme “biofilia” influït per l’obra de Broussais, qui l’introduí al seu *Cours de phrénologie* per tal de denominar l’òrgan de l’instint de conservació introduït per Vimont. De fet, Monlau atribueix la invenció del terme a Broussais. Veure: François-Joseph-Victor Broussais, *Lecciones de frenología*, vol. I, Madrid, Imprenta de D. Casimiro Rufino, 1844, p. 224; Pere Felip Monlau, *Elementos de higiene pública*, 2a edició, 3 volums, Madrid, 1862, p. 350.

⁶³ Facultat no admesa per Mata.

⁶⁴ *Ibidem.*

4. La del peso o resistencia.
5. La del colorido.
6. La de los lugares.
7. La de los números.
8. La del orden.
9. La de los hechos.
10. La del tiempo.
11. La de los sonidos.
12. La del lenguaje.

Facultades intelectuales reflexivas

1. La comparación.
2. La causalidad.

4. Peso o resistencia.
5. Colorido.
6. Localidad.
7. Cálculo numérico.
8. Orden.
9. Eventualidad.
10. Tiempo o duración.
11. Tonos.
12. Lenguaje.

Facultades intelectuales reflexivas

1. Comparatividad.
2. Causalidad o causatividad.

Tot i algunes diferències de denominacions, les definicions de les facultats en una i altra classificació són gairebé idèntiques. Potser, la diferència més gran es troba en la facultat de la “destruïtividat”, segons Cubí, o “de la agresi3n”, segons Mata. Mentre que per a Cubí, la “destruïtividat” es correspon clarament amb l’instint carnívor i assassí, Mata matisa una mica la definici3n de Cubí i evita qualsevol referència a l’homicidi i a l’assassinat.

Un cop establertes quines són les facultats de l’ésser humà, Mata inicia la demostraci3n de la identificaci3n del cervell com a centre de totes les facultats i de l’existència d’una pluralitat d’òrgans cerebrals, sense afirmar la possibilitat de localitzar aquests òrgans en el cervell. És interessant constatar que Mata era conscient que la hipòtesi de l’existència d’una pluralitat d’òrgans cerebrals era la més vulnerable i la que més adversaris generava. Per tal de defensar la tesi de les localitzacions cerebrals, Mata es basa en els estudis d’anatomia comparada, desafiant a aquells que afirmen que comparar l’home amb els animals és degradar la naturalesa humana, i en els estudis realitzats fins aleshores sobre el desenvolupament del fetus humà. Segons Mata, el fetus només presenta activitat dels instints, mentre que l’adquisici3n dels sentiments i de les facultats intel·lectuals es produeix gradualment després del naixement. Aquest raonament serveix a Mata per a caracteritzar els “idiotes” i “imbècils” com a individus el cervell dels quals no s’ha desenvolupat de la mateixa forma que la resta de persones.⁶⁵

La part més interessant del text arriba en el moment en què Mata es defensa dels atacs de l’escola de fisiologia experimental francesa contra la possibilitat de localitzar els òrgans cerebrals. Mata admet que donat l’estat del coneixement no era possible

---

⁶⁵ Mata, *Tratado* (1858), p. 394.

determinar quina part del cervell corresponia a cada facultat. Tot i així, nega que, tal i com afirmava Rudolphi,⁶⁶ aquesta dificultat refutés l’existència dels òrgans cerebrals:

“(…) ahora no tratamos de señalar a cada facultad el órgano o parte del cerebro que la corresponde, limitándonos a sostener la pluralidad de órganos y la necesidad de que cada función tenga el suyo propio, como una ley que encontramos en todas las organizaciones; la parte de la objeción de Rudolphi que a eso se refiere, no debe tener contestación aquí; yo no he sentado que puede ser objetiva esa relación; que pueda señalarse materialmente a que parte del cerebro corresponde tal facultad intelectual o moral; me he limitado a decir que cada acto funcional tiene y debe tener una condición material que la haga posible. La objeción podría ser algo dirigida a los partidarios de la craneoscopia.”⁶⁷

Evidentment, en el nucli de la qüestió es trobava la cranioscopia. Si, tal i com defensaven els frenòlegs, era possible localitzar els òrgans cerebrals, l’examen cranioscòpic esdevenia una realitat. Mata eludeix la qüestió i afirma que no necessita resoldre-la per tal de fonamentar la seva “filosofia fisiológica”, tot i que admet que existeixen suficients certeses empíriques que recolzen la cranioscopia (no diu quines):

“(…) para profesar la doctrina que os he expuesto, para proclamar la filosofía fisiológica, tal como la hemos establecido, no tenemos ninguna necesidad de descender a ese terreno anatómico siquiera no escaseen los hechos y observaciones que pueden darle apoyo y práctica comprobación. (...) Que sea o no verdad la doctrina de Gall sobre la configuración del cráneo y las protuberancias designadoras de determinadas facultades, la filosofía fisiológica siempre será la misma, porque no cse funda en la craneoscopia, no tiene nada que ver con ella; son dos cosas independientes; verdad, señores, que es necesario no perder jamás de vista; porque son muchos los que las confunden, y de las objeciones dirigidas contra la una, deducen la falsedad de la otra.”⁶⁸

El testimoni de Mata és una altra confirmació de la incomoditat que generava la cranioscopia als metges, especialment a aquells que, com Mata, adoptaven el sistema de Gall. En aquest sentit, cal destacar que Mata era molt conscient que la pràctica de l’examen cranioscòpic debilitava la doctrina i la posava al servei dels xarlatans. És per aquest motiu, que, tot i elogiar a Gall, es lamentava profundament de l’excessiva atenció que aquest havia dedicat a fonamentar la cranioscopia:

“Si el doctor Gall no hubiese dado tanto parte a la craneoscopia, estoy seguro que su filosofía hubiera rayado más alta que la de todos sus antecesores, coetáneos, y

---

⁶⁶ Carl Asmund Rudolphi (1771-1832), naturalista suec. Estudià medicina a Greifswald, Jena i Berlin, on posteriorment fou anomenat professor d’anatomia (1810) i on portà a terme els seus estudis sobre anatomia comparada. Entre les seves obres, destaquen *Beiträge für die Anthropologie und Allgemeine Naturgeschichte* (1812) i *Grundriss der Physiologie* (1821-1828).

⁶⁷ Mata, *Tratado* (1858), p. 488.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 526-527.

sucesores. Sus páginas, destinadas a exponer la fisiología del cerebro, son un monumento que hará eterna su memoria. Dios vendrá en que se la haga justicia.”⁶⁹

Mata, però, no era aliè a la pràctica cranioscòpica. Ell mateix ens confirma que era molt amic de Pedro González de Velasco (1815-1882), aleshores director del Museu d’Anatomia de la Facultat de Medicina de Madrid, corresponsal de Paul Broca a Espanya i més tard fundador de la Sociedad Antropológica Española (1865) –societat en la que abundaven els socis que eren metges.⁷⁰ González de Velasco, segons Mata, era propietari d’un gabinet anatòmic en el qual s’hi trobava una rica col·lecció de cranis humans (naturals i de guix) i és molt probable que Mata treballés i col·laborés amb ell.⁷¹ Si aquesta dada fos certa, permetria trencar amb la caracterització de Menéndez y Pelayo d’un Pere Mata desinteressat de la pràctica empírica, allunyat de la taula de dissecció i del laboratori. En aquest sentit, és important destacar les gestions que Mata va realitzar quan va arribar a Madrid per tal de proveir a la Facultat de Medicina amb els cadàvers abandonats als carrers de la ciutat amb l’objectiu de realitzar “autopsias jurídicas” i “ejercicios prácticos” com a part del seu curs de medicina legal.⁷²

La frenologia al servei de la higiene: l’obra de Pere Felip Monlau

La influència de la doctrina de Gall en els plantejaments higienistes de Pere Felip Monlau ja ha estat assenyalada anteriorment en aquest treball.⁷³ Tanmateix, el paper destacat que Monlau va desenvolupar en la medicina espanyola de mitjans del XIX ens obliga a tractar amb més profunditat les relacions que va mantenir amb el

---

⁶⁹ *Ibidem*, p. 532.

⁷⁰ Pedro González de Velasco va ser una figura clau en la introducció de la antropologia física i del darwinisme a Espanya. Mantenia bons contactes amb Paul Broca i la seva Societé d’Antropologie de Paris. Sobre Pedro González Velasco, veure: Miguel Ángel Puig-Samper, “El doctor Pedro González de Velasco y la antropología española en el siglo XIX”, *Asclepio*, 34 (1982): 327-337.

⁷¹ Mata, *Tratado* (1858), p. 526.

⁷² “He logrado que se construyera una capilla mortuoria en la Facultad para la exposición de los cadáveres encontrados en la vía pública; al lado de esta capilla se ha construido de intento una sala para practicar las autopsias jurídicas; todo está dispuesto para los ejercicios prácticos; mis alumnos están distribuidos en secciones; todas las semanas funciona una sección, y todos los días varios individuos de ella; y, sin embargo, sólo dos cadáveres de los muchos que se han expuesto en la capilla nos han sido entregados para el estudio.” Pere Mata, *Tratado de Medicina Legal*, 2a edició, Madrid, 1846, p. 22.

⁷³ Veure capítol 3.

Retrat de Pere Felip Monlau. Font: Josep Monlau, *Relación de los estudios, grados, méritos, servicios y obras científicas y literarias del Dr. D. Pedro Felipe Monlau*, Madrid, Imprenta y Estereotípia de M. Rivadeneyra, 1858.

moviment frenològic. En aquest sentit, cal destacar que Monlau va tenir un paper força rellevant en el procés de construcció de l'estructura sanitària de l'estat liberal al llarg de la dècada de 1850 al servei dels successius governs moderats. Efectivament, a partir de 1847, els moderats van iniciar una sèrie de reformes per tal de modificar i suprimir les estructures sanitàries de l'antic règim i Monlau va participar activament en aquest projecte ocupant càrrecs destacats en l'administració.⁷⁴ És molt possible que Monlau, marcat per la repressió en forma d'exili interior que va patir després dels fets de la

---

⁷⁴ Alguns dels càrrecs que va ocupar Monlau van ser: secretari del Consejo de Sanidad del Reino (1847); vocal de la comissió especial encarregada de preparar un projecte de Reglament d'Inspectors de Salut Pública (1849); delegat mèdic representant Espanya en el Congrés Sanitari de París (1851); membre del Consejo de Sanidad (1855). Ricardo Campos, *Curar y gobernar: medicina y liberalismo en la España del siglo XIX. Monlau, Rubió y Giné*, Madrid, Nivola, 2003, p. 40.

Jamància, acceptés col·laborar amb els moderats com a “tècnic”.⁷⁵ De totes formes, sembla innegable la seva posterior evolució conservadora, tot i que aquest és un aspecte de la seva vida que, com molts d’altres, no ha estat prou estudiat.

La relació de Monlau amb la frenologia va ser més equidistant, i en alguns moments fins i tot ambigua, que la que va mantenir el seu amic Pere Mata. Tot i que, com veurem a continuació, Monlau va adoptar en gran mesura el programa fisiològic i molts elements de la doctrina de Gall, en alguns moments va acusar als “fisiòlogos y frenologistas [sic]” de haver estat en general poc moralistes. Aquest distanciament també tenia la seva contrapartida retòrica. Així, en moltes ocasions en els seus textos Monlau adoptava la tercera persona del plural per a referir-se als frenòlegs (“según los frenólogos”, “dicen los frenólogos”, etc.) Aquest ús sistemàtic de la tercera persona del plural provoca en el lector una sensació de *distanciament*. Evidentment, aquest efecte era deliberat i responia a la prudent estratègia d’equidistància adoptada per Monlau, molt similar a la que havia adoptat en relació al magnetisme animal.⁷⁶

És molt possible que Monlau, a l’igual que Mata, entrés en contacte amb la frenologia durant el seu exili a París a finals de la dècada de 1830. El fet que pocs mesos després de tornar de l’exili traduís la *Mémoire pour l’établissement d’un hôpital d’aliénés* del metge i frenòleg francès Alexander Brierre de Boismont recolza aquesta hipòtesi.⁷⁷ També és força significatiu que Monlau fos nomenat metge de la sala de dementes de l’Hospital General de Barcelona durant la Jamància. Monlau va ser anomenat pel seu amic el farmacèutic Josep Oriol i Ronquillo,⁷⁸ aleshores conseller de l’Ajuntament de Barcelona. Un mes després, el 30 de novembre de 1843, fou cessat del

---

⁷⁵ Campos (2003), p. 39.

⁷⁶ Veure capítol 3.

⁷⁷ Alexandre Brierre de Boismont, *Mémoire pour l’établissement d’un hôpital d’aliénés*, París, 1836. Traducció al castellà per P.F. Monlau l’any 1840.

Alexandre Jacques Français Brierre de Boismont (1798-1881). Metge francès alienista, fou uns dels primers en estudiar les al·lucinacions. Influït per la frenologia i el mesmerisme, publicà diversos escrits sobre el tracte dels alienats, els fenòmens magnètics i altres. Fou soci fundador de la *Société Phrenologie* de París. Les seves obres son nombroses, però tenen en comú l’interès per la medicina legal, el tracte dels alienats i les malalties mentals. També s’interessà per l’estudi dels fenòmens magnètics i l’any 1845 publicà *Des hallucinations ou Histoire raisonnée des apparitions, des visions, des songes, de l’extase, du magnétisme et du somnambulisme*, París, 1845.

⁷⁸ L’amistat entre Monlau i Oriol i Ronquillo datava almenys de mitjans de la dècada de 1830. Oriol i Ronquillo, a l’igual que Mata, Monlau i Pujadas, també va marxar a l’exili com a conseqüència de la bullanga de 1837. Al fons Moragues-Monlau de la Biblioteca del Monestir de la Real de Palma de Mallorca es conserven algunes cartes enviades per Oriol i Ronquillo a Monlau.

càrrec pel nou poder polític.⁷⁹ Mentre ocupà el càrrec, sabem que els interns van ser considerats com a ‘malalts’, que aquests van ser lliberats de les cadenes i que es van suprimir els mètodes de coacció violenta (era la primera vegada que això succeïa al nostre país).⁸⁰ Alguns autors afirmen que durant aquest breu període l’activitat de Monlau com a metge alienista va estar guiada per la doctrina frenològica.⁸¹ Tot i que aquesta possibilitat resulta força plausible, nosaltres no l’hem pogut comprovar.

Just un any abans d’èsser anomenat metge alienista de l’Hospital General de Barcelona, Monlau va traduir *Le médecine des passions* (1841), un text d’higiene privada del francès Jean Baptiste-Félix Descuret.⁸² L’obra de Descuret conté un capítol dedicat a la frenologia i a la fisiognomonia que porta per títol “Semiología general de las pasiones, o exposición de los signos fisiognómicos y frenológicos que las caracterizan”. Com veurem a continuació, l’actitud que adoptà Monlau respecte la

---

⁷⁹ Josep Monlau, *Relación de los estudios, grados, méritos, servicios y obras científicas y literarias del Ilmo. Sr. D. Pedro Felipe Monlau*, Madrid, 1858, p. 8.

⁸⁰ Així ho relata Elías de Molins, que cita a la seva vegada la necrològica de Monlau escrita per Carles Ronquillo –fill de Josep Oriol i Ronquillo:

“Este nombramiento es un hermoso prelude de la historia de la medicina mental en nuestra patria y es una gloria científica y humanitaria de aquellas que pueden heredarse. Nosotros la heredaremos porque quien dio por vez primera médico a los locos de nuestro Hospital fue el padre del Autor de estas líneas. Durante el prolongado bombardeo que sufrió Barcelona en 1843, el concejal D. José Oriol Ronquillo era Administrador único del Hospital de Santa Cruz por haberse ausentado los demás. A pesar de los múltiples cargos, grandes reformas llevo a cabo, y entre ellas descuella la separación y traslación de los éxpositos a lugar más sano. Un día visitando el departamento de locas, con asombro y horror vio mujeres desnudas revolcándose en sus propios excrementos y sujetas con cadenas. Manda venir al médico y se le contesta que no hay médico sino *cuando están enfermas* [sic]. Preso el Administrador de una santa indignación y si como estuviese escrito que las radicales reformas frenopáticas debían realizarse durante los huracanes revolucionarios, D. José Oriol Ronquillo, al son de los atronadores proyectiles que cruzaban el espacio manda quitar las cadenas de los locos e incontinenti [sic] para médico les nombra al Dr. Monlau, traductor de un trabajo de Brierre de Boismont. Monlau aceptó gozoso el nombramiento a pesar de su modesta dotación, y en su mente vagaban grandiosos proyectos y reformas para cuando la ciudad recobrara su estado normal. ¡Pero ay! Bien pronto los expósitos volverían a buscar la muerte en los bajos del Hospital, los locos se quedarían otra vez sin médico, quizás volverían a ser encadenados y el látigo sería el soberano regularizador, mientras que el Administrador recibiría la recompensa buscando refugio en tierra africana, y el primer médico de locos vagaría confinado de una a otra provincia de España.” Veure Elías de Molins (1972), p. 204, nota al peu.

⁸¹ Veure per exemple: Antoni Jutglar, *Condiciones de vida y trabajo obrero en España a mediados del siglo XIX, Pere Felip Monlau y Joaquim Salarich*, Barcelona, Anthropos, 1984, p. 24. En aquest aspecte concret, Jutglar reproduïx l’afirmació de Carreras i Artau (1957), p. 28 i ss.

⁸² J. B. F. Descuret, *La medicina de las pasiones, o las pasiones consideradas con respecto a las enfermedades, las leyes y la religión*, Barcelona, Imp. D. Antonio Bergnes, 1842.

Jean-Baptiste-Félix Descuret (1795-1872). Doctor en medicina i lletres, metge practicante i assidu col·laborador a la premsa mèdica francesa de l’època. Redactor de la *Revue encyclopédique* des de 1819. Altres obres: *Théorie morale du goût, ou la goût considéré dans ses rapports avec la nature, les beaux-arts, les belles-lettres et les bonnes mœurs* (1847); *Les merveilles du corps humain, précis méthodique d’anatomie, de physiologie et d’hygiène dans leurs rapports avec la morale et la religion* (1856). Font: Roman d’Amat, R. Limouzin-Lamotte (dirs.), *Dictionnaire de Biographie Française*, t.10è, Letouzey et Ané, 1965, p. 1308.

frenologia es trobava molt propera a l'adoptada per Descuret. En el seu text, Descuret es mostra equidistant respecte les posicions defensades pels espiritualistes i pels materialistes i a l'advertència al lector a l'inici del text invoca per igual els noms de Broussais i el de monsenyor Quélen, l'anterior arquebisbe de París.⁸³ En relació a la frenologia, defensa i adopta la classificació frenològica de les facultats humanes, però reconeix la dificultat de provar les tesis localitzacionistes i proposa la creació d'una comissió per tal de portar a terme una recerca molt més exhaustiva que pugui provar o refutar les tesis de Gall:

“Por lo que a mí hace, no me siento bastante ilustrado para atreverme a emitir un fallo. Creo sin embargo poder decir desde ahora que la localización de las facultades no me parece imposible, ni contraria tampoco a nuestro libre arbitrio. Por lo demás, sea esta localización una verdad, sea una quimera, nuestras disposiciones nativas no dejan de ser lo que son: únicamente que en el primer caso, los padres y maestros tendrían un medio más para conocerlas y darles desde el principio una dirección armónica. Sin duda que ni Lavater, ni Gall, ni Spurzheim quisieron jamás predicar el materialismo ni la irreligión, y fuera por demás injusto hacerles responsables del error que los que han venido a dar tan perniciosa dirección a la ciencia.”⁸⁴

La posició de Monlau es troba ben expressada als *Elementos de Higiene Privada* (1846) i també, encara de forma més abreujada, als *Elementos de Higiene Pública* (1847). És important destacar que aquest últim va ser adoptat com a text oficial de l'assignatura d'Higiene a les facultats de medicina espanyoles i que tot dos van ser reeditats en diferents ocasions.⁸⁵ Monlau segueix a Descuret i a Casimir Broussais, fill de Broussais i destacat membre de la Société de Phrénologie de París. D'aquesta manera, Monlau accepta la classificació de les facultats humanes proposada pels frenòlegs, però expressa els seus dubtes respecte l'estat de desenvolupament de la cranioscopia.⁸⁶ Monlau, però, no dubta de la utilitat de la doctrina de Gall en les seves diferents aplicacions socials:

“Nosotros creemos que el arte que tanta celebridad ha dado a Gall y a Lavater existe; creemos íntimamente en la verdad del principio que le sirve de base; pero creemos también que es un arte difícil, que no ha progresado todavía lo bastante, y que cuenta

⁸³ Descuret, *La medicina de las pasiones* (1842), p. vi.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 84, nota 1.

⁸⁵ Monlau, *Elementos de higiene privada* (1846; 1857; 1864; 1871 i 1875); Monlau, *Elementos de higiene pública* (1847; 1862; 1871). Campos (2003), p. 42-43.

⁸⁶ Casimir Anne-Marie Broussais (1803-1847), fill de François-Joseph-Victor Broussais. Metge militar, professor agregat a la Facultat de Medicina de París durant l'any 1829, quan impartí un curs de frenologia que després va publicar amb el títol de *Hygiène morale ou application de la physiologie à la morale et à l'éducation* (1837). Aquest és el text que molt probablement va seguir Monlau. Altres publicacions: *De la statistique appliquée à la pathologie et à la thérapeutique* (1840). Font: M. Prevost, Roman D'Amat (dirs.), *Dictionnaire de Biographie Française*, volum VII, Paris, Letouzey et Ané, 1956, p. 448.

con pocos profesores eminentes. Las indicaciones craneoscópicas y fisiognómicas fallan muchas veces, o por mal tomadas, o por erróneas en sí: mas creemos que importa no despreciarlas en manera alguna, y que pueden servir de eficaz auxilio a los padres que cuidan de la educación de sus hijos, a los maestros, a los magistrados, a los médicos y a todos los que tienen un interés en formarse idea cabal de la conducta, del carácter, del talento y del estado moral de una persona.”⁸⁷

Per a Monlau, la frenologia és una hipòtesi plausible i, sobretot, útil, perquè proporciona a la higiene i a la fisiologia una bona comprensió de les passions humanes. La frenologia esdevé, per tant, una eina al servei de la higiene i de la perfecció de la societat gràcies a què possibilita la millora dels individus. D’aquesta manera, Monlau s’apropia de la classificació frenològica de les facultats humanes i la inscriu com una branca més de la higiene amb el nom de “perceptología” –branca de la higiene pública i privada que tracta els pobles com a agregats de “seres sensibles, inteligentes y libres”.⁸⁸ La “perceptología” s’ocupa d’estudiar les sensacions externes (els cinc sentits) i les sensacions internes. Les sensacions internes (o necessitats) es divideixen en animals, socials o morals, i intel·lectuals. Per últim, la “perceptología” també estudia les passions, és a dir, els “desórdenes, depravaciones, exageraciones, depresiones, perversiones” dels individus. El conjunt de facultats humanes que formen les sensacions o necessitats internes es corresponen exactament amb les facultats dels frenòlegs. Monlau, tot i que canvia l’ordre de presentació de les necessitats/facultats, respecta la nomenclatura i les descripcions dels frenòlegs.

El compromís de Monlau amb el programa fisiològic, però, anava més enllà de l’adopció de la classificació frenològica de les facultats humanes. De la mà de Casimir Broussais, Monlau introdueix el “catecismo fisiológico”: un conjunt de quinze preceptes que tot individu hauria de complir per tal de mantenir la higiene de les seves facultats (intel·lectuals, animals i socials).⁸⁹ Donada l’extensió de la cita, a continuació es dona una versió abreujada d’alguns d’aquests preceptes:

- “1º. Todos los mismos hombres tienen los mismos órganos, y por consiguiente unas mismas necesidades primordiales. (...)
  - 2º. Las necesidades orgánicas o fisiológicas difieren en su manifestación, como difieren las organizaciones en los diferentes hombres.
- (...)

---

⁸⁷ Pere Felip Monlau, *Elementos de higiene privada*, 2a edició, Madrid, 1857, p. 366.

⁸⁸ Pere Felip Monlau, *Elementos de higiene pública*, 2a edició, Madrid, 1862, p. 21.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 377.

5°. Cuanto más nobles son las necesidades a que cede el hombre, más se ennoblece, más hombre es; y cuánto más inferiores son las necesidades a que obedece, más se rebaja, más se degrada, más animal se hace.

6°. La manifestación de las facultades instintivas, en el hombre, constituye la *industria*; -la manifestación de las necesidades morales ha creado las *bellas artes*; -y la manifestación de las necesidades intelectuales constituye las *ciencias*.

(...)

9°. El derecho de cada facultad es desarrollarse: de aquí se deriva todo *derecho*. El deber de cada facultad es respetar el desarrollo de las demás; y de aquí se deriva todo *deber*.

10°. Ninguna facultad tiene derecho a dominar y anonadar a las demás; pero las facultades intelectuales están naturalmente encargadas de ilustrar a las instintivas y a las morales que no saben discernir y escoger.

11°. El único límite legítimo del desarrollo de una facultad es la existencia de las otras facultades.

12°. De la obligación que tiene cada facultad de respetar a las demás (9°) resulta la *ley de la armonía de las funciones*.

(...)

14°. De consiguiente, la educación, o la higiene moral e intelectual del hombre, es el arte de dirigir la acción de los modificadores del organismo en términos de: 1°. Desarrollar las facultades, y de consiguiente los órganos, que pecan por defecto; 2°. Comprimir o debilitar las facultades o los órganos que pecan por el exceso contrario.”⁹⁰

Aquest text és una de les expressions més clares que hem pogut trobar del compromís de Monlau amb el programa fisiològic. De forma similar al que hem vist en l'obra de Mata, el text de Monlau està travessat per la metàfora del cervell/societat com a col·lectiu de facultats/individus. En ell es postula la divisió del treball, amb la conseqüent jerarquització de la societat, com una derivació *natural* de les diferents organitzacions dels individus que formen una societat. Aquesta metàfora troba la seva millor expressió en la llei fisiològica o *lleï de l'harmonia de funcions* establerta per Casimir Broussais.⁹¹ Segons aquesta llei moral, en una societat sana els individus han de respectar-se mútuament, tal i com ho fan les facultats del cervell d'un individu sa, alhora que han de reconèixer la superioritat *natural* d'uns sobre els altres –a l'igual que unes facultats són superiors a les altres. Per a Monlau, un ensenyament guiat per aquests preceptes, que estan basats en la higiene i en la fisiologia, comportaria una millora moral i material de la societat.⁹²

⁹⁰ *Ibidem*, p. 375-377. El subratllat és nostre.

⁹¹ Aquesta llei de l'harmonia de funcions s'explica anteriorment. *Ibidem*, p. 345.

⁹² *Ibidem*, p. 377.

Com és ben sabut, el principal focus d'interès de Monlau era el món urbà i, més concretament, la situació de les classes treballadores.⁹³ Per a Monlau, l'aplicació del pensament higienista, sense tenir en compte la millora de la situació econòmica, hauria de millorar les condicions de vida i treball dels sectors obrers: els mostraria, mitjançant l'educació i la instrucció, que l'ordre social existent era el *natural* –i, per tant, el *moral*– i els allunyaria d'altres idees més perilloses.⁹⁴ Tal i com acabem de veure, és en aquesta última part del programa higienista de Monlau que la frenologia tenia un paper fonamental. La frenologia era l'eina adequada per a portar a terme la instrucció de l'obrer que tant necessitava la societat –és a dir, les classes dirigents:

“El obrero es pobre, socorredle, ayudadle.
El obrero es ignorante: instruirle, educadle.
El obrero tiene instintos aviesos: moralizadle”⁹⁵

La preocupació de Monlau pel problema obrer és possible que s'accentués a partir de les vagues i aldarulls protagonitzats pels obrers de Barcelona durant el Bienni Progressista (1854-56). Tanmateix, com veurem a fons en el proper capítol, la preocupació per la situació de les classes treballadores va ser compartida pels diferents grups de frenòlegs catalans, fins al punt que va esdevenir un dels seus trets distintius.

Els primers metges alienistes catalans i la frenologia: el cas d'Antoni Pujadas

Durant el període 1825-1850, la frenologia es va convertir en un dels principals cossos de coneixement dels metges alienistes britànics i francesos.⁹⁶ Efectivament, la doctrina de Gall, juntament amb el tractament moral teoritzat a finals del XVIII per l'escola francesa de Philippe Pinel, va esdevenir la primera ciència del cervell i el fonament de la pràctica d'una gran part d'alienistes europeus. Malgrat que en molts

---

⁹³ Al meu entendre, el treball de Ricardo Campos sobre Monlau, tot i la seva brevetat i el caràcter divulgatiu, és el millor estudi sobre Monlau de què disposem. Tanmateix, Campos no fa cap referència a la influència de la frenologia en l'obra de Monlau. Campos (2003), p. 13-66. Veure també: Jutglar (1984).

⁹⁴ “El obrero debiera emplear los días festivos en tres ocupaciones principales; en el cumplimiento de los deberes religiosos; en asear y cuidar el cuerpo y en cultivar su inteligencia. (...) y es hacer un gran bien a la sociedad en general, y muy en particular al obrero, el cultivar la inteligencia de la clase proletaria, desvaneciendo las muchas preocupaciones que en todas materias abriga, y elevando un poco el harto bajo nivel de moralidad y de su instrucción.” A Pere Felip Monlau, *¿Qué medidas higiénicas puede dictar el gobierno a favor de las clases obreras? Memoria que obtuvo el premio de una medalla de oro ofrecido acerca de esta cuestión por la Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona en su programa de 2 de enero de 1855*, Barcelona, Imp. de Tomás Gorchs, 1856, p. 44-45.

⁹⁵ *Ibidem*. Citat també a Campos (2003), p. 62.

casos els alienistes es van mostrar reticents davant la cranioscopia, durant aquest període el llenguatge i els conceptes frenològics van omplir la major part de tractats sobre malalties mentals, alhora que inspiraven la pràctica terapèutica.⁹⁷

Un dels motius que expliquen la bona recepció que va gaudir la frenologia entre els alienistes europeus va ser l'èxit que aquesta tingué l'hora d'explicar el concepte de “monomania” introduït per Jean-Etienne-Dominique Esquirol durant la dècada de 1820. La “monomania” era el trastorn mental segons el qual el pacient semblava racional en totes les matèries menys en una.⁹⁸ La frenologia proporcionava una explicació prou senzilla del trastorn: segons la doctrina de Gall, aquest desordre mental tenia el seu origen en l'alteració d'un dels òrgans del cervell. Així, per exemple, l'exacerbat comportament religiós d'un individu s'explicava com el resultat de l'alteració de l'òrgan de la veneració i la nimfomania com una conseqüència de l'excessiu desenvolupament de l'òrgan de l'amativitat.

Un segon motiu de l'èxit de la frenologia fou que proveïa al metge alienista amb una teràpia compatible amb els mètodes del tractament moral. En les mans de l'alienista, l'examen cranioscòpic esdevenia l'eina idònia per a realitzar el diagnòstic i prescriure el tractament que necessitava el pacient. La major part de les vegades, aquest tractament consistia en aïllar el pacient en un entorn especial, saludable, amb l'objectiu de desviar la seva atenció de l'objecte de la seva bogeria i ocupar el seu temps amb tasques individuals. Tot això no era pas nou, però la frenologia ho revestia de ‘coneixement científic’.

Durant la primera meitat del XIX, a Barcelona l'assistència als malalts mentals es realitzava al departament de dementes de l'Hospital de la Santa Creu.⁹⁹ L'expansió de la ciutat i la manca de suport públic, però, havien anat degradant la institució i a mitjans de segle el seu estat era deplorable. En concret, l'estat de la sala de dementes era

---

⁹⁶ Roger Cooter, “Phrenology and British alienists, c. 1825-1845. Part I: Converts to a doctrine”; “Phrenology and British alienists, c. 1825-1845. Part II: Doctrine and practice”, *Medical History*, 20 (1976):1-21; 135-151.

⁹⁷ “Hence most authors of works on the insane came to feel that even if phrenology had not yet established itself as a science (i.e. even if the organology and craniology could not be completely trusted) it at least provided some excellent conceptual tools with which one could be more optimistic in the treatment of the insane.” Cooter (1976), p. 21.

⁹⁸ El terme “monomania” va ser introduït per Esquirol l'any 1819, en un article que portava per títol “monomania” i que va ser publicat al *Dictionnaire des Sciences Médicales* (Vol. 34, p. 115). Per a un estudi a fons del concepte i de les seves diferents lectures, veure Goldstein (1987), p.152-196.

⁹⁹ J. M. Comella, *La razón y la sinrazón. Asistencia psiquiátrica y desarrollo del estado en la España contemporánea*, Barcelona, PPU, 1988, p. 51.

desolador, tal i com ens ho relaten diversos testimonis de l'època.¹⁰⁰ Tot i que des de la dècada de 1830 s'havien produït alguns intents de reforma, la manca de suport de l'administració va impedir la consecució d'aquests. Aquest fet motivà l'aparició de tot un seguit d'iniciatives privades promogudes per sectors de les elits adreçades a reformar el vell hospital i a crear nous establiments hospitalaris destinats a les classes benestants.

L'atenció als malalts mentals va esdevenir un dels principals àmbits de preocupació d'aquestes iniciatives privades. En concret, durant el període 1840-1860 es van fundar una sèrie de nous establiments privats per a la curació dels malalts mentals, situats la major part d'ells fora de la ciutat de Barcelona. Aquestes establiments, anomenats posteriorment pels historiadors “manicomis del Pla de Barcelona”, eren: la Torre Llunàtica de Lloret de Mar fundada pel metge Francesc Campderà l'any 1844; el Manicomi de Sant Boi de Llobregat, creat per Antoni Pujadas el 1853; el Manicomi de la Nova Betlem de Gràcia, fundat un grup d'empresaris i metges carlistes i que posteriorment dirigí Joan Giné i Partagàs (1857);¹⁰¹ i l'Institut Frenopàtic de Les Corts dels metges Tomàs Dolsa i Pau Llorach, fundat el 1860.

Aquests nous espais hospitalaris eren projectes innovadors construïts al servei de les classes benestants que promovien l'ús de mètodes terapèutics basats en el tractament moral i possiblement en una certa pràctica frenològica. Almenys així ho sembla indicar la menció en els fulletons publicitaris d'algunes d'aquestes institucions de l'ús del mètode del “non-restraint” –mètode basat en els escrits de l'alienista i frenòleg britànic John Connolly (1794-1866).¹⁰² Tanmateix, fins ara ha estat impossible accedir als fons

---

¹⁰⁰ Veure especialment: *Dictámenes médico-higiénicos de la comisión facultativa inspectora del Hospital General de Santa Cruz de Barcelona, nombrada en 12 de diciembre de 1847 por el señor alcalde corregidor de esta ciudad*, Barcelona, Imp. de Antonio Brusi, 1848. Sobre la situació de la sala de dementes de l'hospital i la necessitat de construir un nou manicomi, veure els múltiples articles que es van escriure a les pàgines de *El Barcelonés* i que van generar una forta polèmica amb l'administració religiosa de l'hospital. Per exemple: “Reflexiones acerca de la necesidad de reformar la antigua administración del hospital general de Santa Cruz en el actual estado de nuestra civilización”, *El Barcelonés*, 1 de desembre de 1848, p.1; “Locos”, *El Barcelonés*, 29 d'agost de 1852, p. 1.

¹⁰¹ El Manicomi de la Nova Betlem va ser fundat pels empresaris Josep Joaquim de Mas i de Vedruna i Joan Alsinet i Sauret i pel metge Francesc Xavier Cots i Pensi, tots ells d'ideologia carlista. Veure: J. L. Ausin Hervella, “Fundació i primera etapa de la Nova Betlem, 1857-1865”, *Gimbernat*, 28 (1997): 131-141. Veure també Campos (2003).

¹⁰² Sobre John Connolly i la seva pràctica com a alienista i frenòleg, veure Cooter (1976). En referència als fulletons publicitaris, un bon exemple és l'editat pel Manicomi de la Nova Betlem de Gràcia: “Abrid el libro del doctor Connolly y leeréis que cuando en 1839 se encargó del asilo de Hanwell, en el Middlesex, que contenía sobre ochocientos maníacos de ambos sexos, el número de medios de coerción que reunió llegaban a seiscientos, y la mitad eran manguitos y otros instrumentos destinados a impedir el movimiento de brazos y manos. (...) estamos obligados a dar a conocer prácticamente los verdaderos progresos hechos en la ciencia frenopática, el *Sistema Nuevo* [sic], que hace cinco años se está siguiendo en nuestro manicomio Nueva Belén, y que adoptamos después de profundo estudio y repetidas visitas a

de la major part d'aquestes institucions, per la qual cosa desconeixem quines eren realment les pràctiques terapèutiques que s'hi aplicaven. D'altra banda, els pocs textos que van escriure els alienistes catalans tampoc proporcionen gaire informació. Aquest fet dificulta en gran mesura l'estudi de la relació entre el primer alienisme català i la frenologia.¹⁰³ És per això, que només ens és possible apropar-nos-hi de forma indirecta i a través d'altres fonts. Això és el que intentarem fer en el cas d'Antoni Pujadas.

La figura del fundador del Manicomi de Sant Boi, encaixa perfectament en el perfil de l'alienista interessat per la frenologia que va caracteritzar Cooter. Segons Cooter, la major part dels alienistes britànics que es van sentir atrets per la doctrina de Gall eren menors de 35 anys, progressistes en política (“liberals” o “nonconformists”), tenien fe en el progrés i en el programa il·lustrat, participaven en política o en programes de reformes socials i creien en les possibilitats de millora de la societat i de l'ésser humà gràcies a l'aplicació de la nova ciència.¹⁰⁴ Com veurem tot seguit, i malgrat el desconeixement que encara tenim de la seva figura, Pujadas complia amb tots aquests requisits.

Fill d'artesans d'Igualada, Pujadas es va formar al Col·legi de Medicina i Cirurgia de Barcelona, però no va poder acabar els seus estudis i va haver de marxar fora del país després de les bullangues de 1837 (juntament amb altres metges i farmacèutics com Mata, Monlau, Ferrer i Garcès, Oriol i Ronquillo i Ribot i Fontseré).¹⁰⁵ Aquest període de la seva vida és força desconegut i no està gens clar que Pujadas hagués de deixar el país per motius polítics.¹⁰⁶ Tampoc coneixem amb exactitud quines van les ciutats en què Pujadas va estar, ni les activitats que hi realitzà. Tot i així, sembla prou clar que inicialment va estar-se a Montpel·lier, on va coincidir amb Mata i

---

los manicomios de Inglaterra.” *Reglamento del Manicomio Nueva Belén en la Villa de Gracia en conformidad al sistema Inglés Non-Constraint*, Barcelona, 1862, p. 8.

¹⁰³ Tanmateix, la manca d'escrits i l'ambigüitat dels existents no va ser un tret distintiu dels alienistes catalans. A l'igual que els seus col·legues europeus, l'eclecticisme i l'empirisme van caracteritzar les seves pràctiques terapèutiques i aquest fet podria explicar la vaguetat dels seus escrits. Cooter (1976).

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 11.

¹⁰⁵ Sobre Antoni Pujadas, l'única biografia existent és: J.L. Ausín Hervella, *Antoni Pujadas. Metge i polític del segle XIX*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2000. Veure també les pàgines que li dedica Roser Solà i Morales en el seu estudi sobre l'associacionisme industrial a la Catalunya de mitjans de segle. Roser Solà i Morales, *L'Institut Industrial de Catalunya i l'Associacionisme Industrial des de 1820 a 1854*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.

¹⁰⁶ Ausín Hervella, basant-se en un article d'Antoni Ribot i Fontseré publicat a *La Actualidad* l'any 1852, argumenta que la militància política de Pujadas en les files del liberalisme progressista no va ser la causa de la seva marxa. Tanmateix, nosaltres hem trobat cartes personals intercanviades a l'exili entre Mata, Monlau, Oriol i Ronquillo i Pujadas que mostren que, si més no, les motivacions polítiques van tenir un cert pes. Veure: Ausín Hervella (2000), p. 14.

Retrat d'Antoni Pujadas. Font: Ausín Hervella (2000).

on va ingressar al Cercle Mèdical, i després sembla que va residir a París, Brussel·les, Edimburg i Londres.¹⁰⁷

L'agost de 1844, Pujadas va tornar a Barcelona i inicià una frenètica activitat en àmbits tan diferents com l'empresarial, el mèdic, el periodístic i el polític. En poc temps, Pujadas es convertí en un dels principals impulsors a la ciutat de projectes de caire reformista. Entre d'altres, cal destacar la compra de les deus de La Puda de Montserrat, on establí un establiment hidropàtic (1845);¹⁰⁸ l'obertura d'un segon establiment hidropàtic o “casa de baños” a la Rambla de Sant Josep de Barcelona, en els baixos de l'Acadèmia de Ciències (1846); la participació com a soci fundador del Banco de Castilla y Cataluña, amb Pau Oliva i Francisco de Tort (1847);¹⁰⁹ la publicació del

---

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 15.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 17-24.

¹⁰⁹ Roser Solà i Morales, *L'Institut Industrial de Catalunya i l'Associacionisme Industrial des de 1820 a 1854*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, p. 173.

setmanari hidropàtic *El Bañista* (1848);¹¹⁰ la participació en diverses candidatures del Partit Progressista per Barcelona i per Igualada (1849; 1851 i 1854);¹¹¹ la seva activitat com a redactor de *El Barcelonés*; la fundació de l'associació de caràcter interclassista Asociación de Defensa del Trabajo Nacional y de la Clase Trabajadora y Jornalera (ADTN, 1847); i, finalment, la fundació del Manicomi de Sant Boi de Llobregat (1853).

Sembla que l'activitat de Pujadas com a metge alienista s'inicià amb la fundació de la “casa de baños” de la Rambla de Sant Josep de Barcelona, posteriorment convertida en “casa de curación” i traslladada al carrer Canuda. Sabem que en aquest establiment, Pujadas tractava una vintena de malalts mentals mitjançant mètodes hidropàtics. Tot i que no ho podem demostrar, és molt possible que també hi apliqués algunes tècniques frenològiques. Tanmateix, el que sí que podem demostrar és que l'actitud de Pujadas vers la frenologia, i en especial vers la figura de Cubí, va ser força positiva.¹¹² A partir de 1847 van aparèixer alguns articles a *El Barcelonés*, molt probablement redactats per Pujadas que aleshores n'era el redactor, en què es defensava a Marià Cubí i a la frenologia. Aquesta nova actitud contrastava clarament amb la mantinguda pel diari durant l'etapa anterior en què Esteve Paluzie n'havia estat el redactor. Un bon exemple d'aquest canvi el trobem en l'article que el diari va publicar en primera pàgina el 10 de setembre de 1847.¹¹³ L'article és una defensa de Cubí i de la frenologia i va ser publicat com a resposta a l'obertura d'una causa contra Cubí per part

---

¹¹⁰ *El Bañista, periódico semanal del establecimiento de baños medicinales y de recreo.*

¹¹¹ Ausín Hervella (2000), p. 29, 32.

¹¹² Els articles que Pujadas va publicar a *El Barcelonés* constitueixen la principal font d'informació sobre quina va ser l'actitud de Pujadas vers la frenologia i els frenòlegs. Ausín Hervella ha identificat la presència de Pujadas a la redacció de *El Barcelonés* a partir de 1846, probablement poc després que Esteve Paluzie deixés de col·laborar-hi (Ausín Hervella ha identificat a Pujadas com el principal redactor de *El Barcelonés* durant el període 1847 i 1854). L'entrada de Pujadas va coincidir amb l'obtenció per part del diari del permís per a incloure articles de contingut polític. Aquesta circumstància va permetre a l'editor del diari Manuel Saurí a explicitar poc a poc la línia política de la capçalera, que sempre havia estat afí a les tesis del liberalisme progressista. D'aquesta manera, el diari de Saurí es va convertir en la capçalera oficiosa del Partit Progressista a Barcelona. Des d'aleshores, la presència d'articles que tractaven temes socials esdevingué habitual. Entre d'altres, van aparèixer articles en què es reclamava la necessitat del foment de la indústria (en concret, de la indústria pública); la necessitat de millorar les presons per tal d'afavorir la rehabilitació moral dels presos; i articles en què es denunciava la pena de mort o les condicions insalubres en què es trobava l'Hospital de la Santa Creu. Durant el període en què Pujadas va encapçalat la redacció de *El Barcelonés*, el diari adoptà una posició molt més favorable a pràctiques com l'homeopatia i la hidropatia (aquesta última obeïa als interessos empresarials del propi Pujadas). Alhora, el diari també es va convertir en un dels que més espai dedicava a la promoció d'específics, als anuncis de nous establiments mèdics (la major part d'ells dirigits a les classes benestants) i a la venda de traduccions de textos mèdics. *Ibidem*, p. 28.

¹¹³ Una segona mostra de recolzament a la frenologia per part de *El Barcelonés* és la ressenya que el diari va dedicar al *Manual de Frenología* de Magí Pers i Ramona, en la qual s'assegura que la frenologia “ha

del Tribunal Eclesiàstic de Santiago de Compostela per propagació d'idees herètiques.¹¹⁴ Malgrat reconèixer que la frenologia era una ciència encara per a desenvolupar i que els ensenyaments dels frenòlegs podien ser usats pels xarlatans, el to de l'article era força positiu i acabava lloant la figura de Cubí:

“La frenología tiene, a nuestro entender, principios muy luminosos que pueden ser de trascendental interés en la vida y costumbres de las sociedades. Estos principios, algunos de los cuales han sido ya reconocidos por varios santos padres, lumbreras de la Iglesia, a primera vista parecen estar en pugna con las doctrinas metafísicas y con lo que nos enseña la fe acerca el destino del hombre, acerca las facultades que le han sido dadas. Pero si se examinan a fondo, si pasados los primeros momentos de impresión, se discurre detenidamente sobre ellos, vease como nada extrañan contra las verdades proclamadas por nuestra santa religión. Esto no obstante, bien comprendemos nosotros que aparte de las dificultades e infinitos obstáculos con que tiene que luchar toda ciencia nueva, y máxime si es esta de las que despejando el entendimiento humano, le presentan un mágico porvenir, los charlatanes queriendo explotar con ella, añaden de su propio caudal embustes que, sobre perjudicar en gran manera la pureza de las doctrinas que propagan, pueden contribuir a ofuscar otros principios más ciertos y verdaderos en grande detrimento de la moral pública. Pero el hombre deber ser lógico y consecuente; sin dejarse embaucar de los errores que cubiertos con un misterioso velo, se pretende le preste asentimientos, debe por el contrario saber separar lo bueno de lo malo, lo cierto de lo incierto y no condenar toda una doctrina o una ciencia, ni menos encarnizarse contra sus propagadores. (...) La ciencia de la frenología está todavía en embrión, podemos decir, y no dudamos que con el tiempo se presente uno de esos genios inmortales que la acabe de desarrollar completamente y la de un impulso gigantesco. El señor Cubí es ahora el prelude de la aparición de ese gran genio. Cuantas más persecuciones y desastres sufra, más acreditará la verdad de la doctrina que defiende. Achaque ha sido en todos tiempos que los innovadores, los fundadores de nuevos sistemas hayan sido tenazmente perseguidos.”¹¹⁵

Una segona mostra de l'actitud positiva de Pujadas en relació a la frenologia és el fet que Cubí va ser convidat a donar un curs de frenologia als socis de l'Asociación de Defensa del Trabajo Nacional y de la Clase Trabajadora y Jornalera (ADTN) a principis de 1849.¹¹⁶ L'ADTN, de la qual Pujadas va ser un dels principals promotors, va ser fomentada per sectors de les elits i de la burgesia industrial propers a les posicions del Partit Progressista i va néixer amb l'objectiu de millorar la sort de les classes treballadores, promoure la producció industrial i contribuir a mantenir l'ordre social fomentant el diàleg entre patrons i treballadors en un període en què les organitzacions obreres estaven fortament reprimides. Entre les activitats que va portar a

---

movido una revolución en las ideas y los hombres, tanto por lo maravilloso de sus doctrinas com por la novedad que presentan”. *El Barcelonés*, 25 de març de 1849, p. 1.

¹¹⁴ Sobre aquest succés, veure el capítol 6.

¹¹⁵ *El Barcelonés*, 10 de setembre de 1847, p. 1. El subratllat és nostre.

¹¹⁶ Sobre l'ADTN i les seves antecessores, veure Solà i Morales (1997).

terme l’ADTN, destaquen les classes de diferents matèries per als obrers (“Salas de Adultos”), que tenien l’objectiu de “moralizar e instruir la clase obrera”. Es van impartir classes de llegir i escriure, de francès, de dibuix aplicat a la fabricació de teixits, d’aritmètica, de geometria pràctica, de química industrial, i de teoria del teixit.¹¹⁷ I també el curs de frenologia que va donar Cubí.

L’anunci del curs va ser publicat a *El Barcelonés* el 3 de març de 1849. L’anunci, signat per Magí Soler i Espadaler, aleshores secretari de l’ADTN, destacava l’interès de l’associació per a “mejorar las clases menos dichosas”, remarcava que els continguts del curs estarien basats en el recent publicat *Elementos de Frenología, Fisonomía y Magnetismo Animal* (1849) del mateix Cubí, que aquests havien rebut l’aprovació eclesiàstica i agraià la generositat de Cubí. Cal destacar que, com bé assenyala l’article, fou Cubí qui es va oferir a donar el curs, però que el seu oferiment va ser “acogido con sincera gratitud” per tots els vocals de la Junta Directiva.

El caràcter interclassista de l’ADTN va servir durant els seus primers anys (1847-1850) per a suavitzar els conflictes socials, però el terreny per al compromís era força limitat. Com a conseqüència de l’augment de la conflictivitat laboral durant els mesos de gener i febrer de 1850 i les suspicàcies que despertava en certs sectors la proximitat ideològica de l’ADTN amb els moviments progressistes, aquesta fou “refundada” amb un nom diferent (Asociación de Socorro y Protección de la Clase Obrera y Jornalera) i convertida en una associació de caràcter benèfic, abandonant els objectius de defensa de la indústria i de millora de les condicions de les classes treballadores. Antoni Pujadas mostrà el seu desacord amb la nova línia de l’associació i l’abandonà.

Conclusions

En aquest capítol hem demostrat que les noves ciències també van despertar l’interès del metges catalans, sobretot entre aquells afins a les posicions del liberalisme progressista. La frenologia i el magnetisme animal eren pràctiques ben conegudes entre els metges catalans i també entre els joves estudiants de medicina, com ho demostra la inclusió de la frenologia, tot i que amb l’objectiu de criticar-la moderadament, en les lliçons de fisiologia que Joan Ribot i Ferrer impartia als estudiants del primer curs del

---

¹¹⁷ Solà i Morales (1997), p. 155.

Col·legi de Medicina i Cirurgia de Barcelona. D'altra banda, les activitats de traducció i venda de textos mèdics de l'Agència Mèdica Catalana, propietat del farmacèutic homeòpata Martí i Artigas, confirma l'interès que despertaven les obres que tractaven les noves ciències, especialment aquelles que com la frenologia o la fisiognomonia transmetien una visió fisiològica de l'ésser humà. Pràctiques, que tal i com indiquen els traductors del *Cours de Phrénologie* de Broussais, eren percebudes com a portadores d'un caràcter “liberal y reformador”. Tanmateix, l'interès per les noves ciències no es va reduir a la traducció de textos francesos que incloïen explicacions sobre les doctrines de Gall i Lavater o sobre el magnetisme animal, sinó que també va donar lloc a la realització per part de metges d'exàmens cranioscòpics i de sessions de magnetisme. En concret, els testimonis que hem trobat permeten pensar que, si més no, l'anàlisi de la morfologia del crani i la fisonomia d'un individu era una pràctica habitual entre els metges catalans.

Les noves ciències, i molt especialment la frenologia, no només van ser objecte de debat en el si de la classe mèdica catalana durant les dècades de 1840 i 1850, sinó que gran part dels seus continguts van ser apropiats per figures tan influents de la medicina espanyola del XIX com Pere Felip Monlau, Pere Mata o Antoni Pujadas. Aquest aspecte ha passat desapercbut, o ha estat subestimat, per la major part de la historiografia existent sobre aquestes figures (que, d'altra banda, no és gaire extensa). Tanmateix, l'obra i el pensament de Pere Mata i Pere Felip Monlau, i en menor mesura el d'Antoni Pujadas, i molt possiblement també la d'altres metges coetanis propers a les posicions del liberalisme progressista, difícilment es pot entendre sense posar de manifest el resultat del procés d'apropiació que van realitzar dels principis que guiaven, per dir-ho breument, el *programa fisiològic* –i, més concretament, la frenologia. Un procés d'apropiació que no es pot deslligar del seu pensament liberal progressista i que va anar acompanyat del seu compromís amb la construcció de l'estat liberal a Espanya. Tant les lliçons que Mata va donar al llarg de la dècada de 1850 a l'Ateneo Científico y Literario de Madrid, com l'activitat higienista de Monlau o algunes de les diferents empreses que impulsà Pujadas a Barcelona, com la fundació del Manicomio de Sant Boi, estaven travessades, en menor o major mesura, per un pensament d'influència frenològica que tenia com a objectiu final la reforma de la medicina i de la societat espanyola.

Com veurem en el proper capítol, la voluntat reformista de Mata, Monlau i Pujadas tenia molts punts de coincidència amb la que van promoure els diferents grups de frenòlegs que van sorgir a Catalunya com a conseqüència de l’activitat de divulgació portada a terme per Cubí. Tot i les diferències, tots ells compartien, en menor o major grau, la creença en què el desenvolupament d’una fisiologia de l’individu, com ho era la frenologia, portaria naturalment a la construcció d’una fisiologia social que acabaria amb els residus de l’antic règim i, sobretot, resoldria les profundes contradiccions de la nova societat industrial. Les seves propostes, però, no van rebre el suport de les elits catalanes i les opcions guanyadores van ser unes altres.

6

“La frenología indica el camino, no hay más que seguirlo”: les propostes reformistes dels frenòlegs catalans

“Cuando la educación esté basada en estos principios, los pueblos mejorarán visiblemente en moralidad, inteligencia y religiosidad. Cuando alumbre el Sol este día, los trastornos sociales y políticos serán imposibles; porque entonces todo será orden, virtud, inteligencia y moralidad. La frenología indica el camino, no hay más que seguirlo.”

Magí Pers i Ramona, *Manual de Frenología*, Barcelona, Imp. de José Tauló, 1849, p. 6, nota al peu.

“La Frenología, pues, considerada bajo este aspecto no es más que un sistema psicológico, que da razón de los fenómenos morales e intelectuales del hombre y que formula leyes o reglas, ya sea para el desarrollo y perfección del individuo, ya sea para el desarrollo y perfección de la sociedad.”

Joan Llach i Soliva, “¿La frenología es ciencia?”, *El Eco de la Frenología*, núm. 1, 1 de gener de 1847, p. 10.

Introducció

Aquest capítol pretén apropar-se a les propostes de caràcter social que els frenòlegs catalans van formular durant la segona meitat de la dècada de 1840 i principis de la següent. L’escàs coneixement que encara tenim d’aquest període, en especial de les cultures polítiques alternatives al projecte hegemònic conservador, i el fet que el tema va més enllà del que tradicionalment s’ha considerat l’àmbit propi de la història de la ciència i de la medicina ens obliga a ser especialment cautes amb les nostres afirmacions. Tanmateix, esperem i desitgem que aquestes siguin preses com el que són, una primera aproximació, i que futures recerques contribueixin a aprofundir més en aquells temes que són explorats al llarg del capítol.

La repressió política exercida pels governs moderats s’incrementà encara més a principis de 1848, com a resposta preventiva a la possibilitat que s’estenguessin a Espanya els esdeveniments revolucionaris que estaven tenint lloc a França. La

col·laboració entre els moderats i les autoritats eclesiàstiques també s’accentuà i, malgrat les mútues reticències, aquesta col·laboració va permetre un millor control sobre la moralitat, els costums, les publicacions periòdiques, i les representacions teatrals.¹ En un escenari tan conflictiu com el de la societat catalana de mitjans de segle, on la violència institucional s’exercia habitualment,² no hi havia gaire espai per a la negociació social i les propostes alternatives eren fortament reprimides.³ D’aquesta manera, els corrents més radicals del liberalisme, representats pels grups republicans i socialistes constituïts a l’entorn de figures com Abdó Terradas o Narcís Monturiol, els quals havien actuat al costat de les incipients organitzacions obreres durant la primera meitat de la dècada de 1840, van quedar relegats a la clandestinitat. D’altra banda, els progressistes, que havien dominat la política catalana durant els primers anys de la dècada, es van dispersar després de 1844 i el seu projecte, de profundes ressonàncies saint-simonianes i basat en la creença del valor civilitzador de la industrialització, quedà estroncat. Una versió més matisada i depurada del projecte progressista, però, va trobar el seu espai en diaris com *El Barcelonés*, durant l’etapa d’Antoni Pujadas, o *La Actualidad* d’Antoni Ribot i en les propostes formulades pels frenòlegs –com Marià Cubí o Magí Pers.

Els frenòlegs catalans van donar a conèixer les seves propostes a través dels seus manuals de frenologia i de les tres revistes frenològiques editades entre 1847 i 1854. Ens referim a *El Eco de la Frenología* (1847) de Narcís Gay i Joan Llach, *La Antorcha* (1848-1850) de Marià Cubí i la *Revista Frenológica* (1852-1854) de Magí Pers. Tot i que no formaven un cos únic i coherent de doctrina, les propostes dels frenòlegs compartien un clar contingut reformista que, donat el seu caràcter transversal, podien ser compartides pels progressistes i, en menor mesura, també pels grups situats a l’esquerra del progressisme. En termes generals, els frenòlegs catalans compartien una actitud

---

¹ Cal destacar, però, que aquesta col·laboració ja s’havia iniciat amb anterioritat. Segons Josep Maria Fradera, el liberalisme d’ordre espanyol mai no es proposà de prescindir de l’ajut de l’Església. Aquesta era considerada com una institució vital per a definir la nació i les obligacions del nou ciutadà. Josep Maria Fradera, “La religió, entre el vell món i el nou”, a Josep M. Fradera (coord.), *Societat, política i cultura a Catalunya, 1830-1880*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat-Institut Municipal de Cultura de l’Ajuntament de Barcelona, 2002, p. 105-119. Pel que fa al paper de l’Església en el control dels costums, veure l’estudi de Casimir Martí sobre l’Església a Barcelona durant la dècada de 1850: Casimir Martí, *L’Església a Barcelona (1850-1857). Implantació social i dinamismes interns*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes-Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1984.

² Veure el pròleg de Borja de Riquer al treball de Manel Risques. Manel Risques, *El govern civil de Barcelona al segle XIX*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1995.

³ El treball pioner de Jordi Maluquer de Motes continua sent l’estudi de referència sobre les cultures polítiques alternatives a l’Espanya de mitjans del XIX. Jordi Maluquer de Motes, *El socialismo en España (1833-1868)*, Barcelona, Crítica, 1977.

positiva vers el procés d’industrialització; eren partidaris de l’avenç científic, tot i que alguns, com els redactors de *El Eco de la Frenología*, advertien que aquest no podia traspassar els límits marcats per l’ortodòxia catòlica; i, sobretot, no ignoraven ni evitaven la presència del conflicte social. De fet, moltes de les mesures que proposaven se centraven en assolir l’educació i la moralització de les classes treballadores, per a disminuir els efectes negatius de la industrialització. Les seves mesures es basaven en el coneixement de l’ésser humà que proporcionava la frenologia, entesa aquesta com una vertadera ciència de l’individu, que era considerada com el fonament per a construir una ciència de la societat, la qual, un cop establerta, l’alliberaria de tots els seus conflictes. D’aquesta manera, les seves propostes compartien la voluntat d’afrontar la realitat i optaven, per tant, per allunyar-se de l’anti-industrialisme cultural que caracteritzava les posicions del conservadorisme català.⁴

El projecte del conservadorisme català, elaborat per figures claus com Mañé i Flaquer, Piferrer, Rubió o Duran i Bas, i que tenia en el *Diario de Barcelona* el seu òrgan d’expressió, era clarament dominant. Com ja s’ha comentat anteriorment, la idea de la recuperació del passat i la seva projecció en el present i el paper central de la religió eren els aspectes centrals que vertebraven el projecte conservador.⁵ El poc ressò que va tenir la proposta formulada des de les pàgines de *El Eco de la Frenología*, publicació plantejada des de la més estricta ortodòxia catòlica i inspirada en els plantejaments moderats de Ramon Martí d’Eixalà i de Jaume Balmes, demostra el caràcter clarament hegemònic del projecte conservador. Donada, doncs, aquesta hegemonia, no ens ha d’estranyar que no tinguessin més sort les propostes presentades per Cubí o Pers, més properes a l’economia política britànica, i que contenien aspectes més desafiants que no pas el programa de *El Eco*, com, per exemple, el qüestionament de les polítiques proteccionistes o la proposta d’ampliació de la base electoral.

---

⁴ Tal i com a assenyalat Josep M. Fradera, L’anti-industrialisme de les classes dirigents catalanes era només cultural i no exclouïa les iniciatives de foment de la indústria, l’organització d’una xarxa de transports i la creació d’institucions d’ensenyament tècnic. Josep Maria Fradera, *Cultura nacional en una sociedad dividida. Cataluña 1838-1848*, pròleg de José Álvarez Junco, Madrid, Marcial Pons, 2003, p. 147-150.

⁵ Veure el capítol 3 d’aquest treball i l’anàlisi de Josep Maria Fradera. *Ibidem*.

“El mejor sistema de psicología”: la propuesta de « El Eco de la Frenología »

Durant el primer semestre de 1847 es va publicar a Barcelona *El Eco de la Frenología*, revista quinzenal redactada per un petit grup de joves advocats, metges, filòsofs i teòlegs, per a alguns dels quals es tractava de la primera empresa periodística.⁶ La redacció estava encapçalada per l'advocat Narcís Gay i Beyà i per Joan Llach i Soliva, qui havia estudiat filosofia i medicina i que posteriorment va exercir com a professor substitut de Religió i Moral a l'Institut de Figueres. El projecte de *El Eco de la Frenología* tenia com a objectiu principal elaborar una versió de la frenologia que s'adeptés sense dificultats a les exigències del dogma catòlic. Amb aquest propòsit, Gay i Llach van prescindir dels aspectes més polèmics de la doctrina, en concret, de la pràctica cranioscòpica i de la fusió de la frenologia amb el magnetisme animal, i van treballar amb escreix per a aconseguir que la frenologia fos percebuda com la millor teoria psicològica fins aleshores formulada, tot i eliminant qualsevol aspecte de la doctrina que pogués donar peu a les habituals acusacions de materialisme i fatalisme.

La seva proposta s'allunyava dels plantejaments més conservadors i se situava molt a prop de l'eclecticisme francès, del pensament de Jaume Balmes i de les propostes de l'escola escocesa del *common sense*, que tenien en Ramon Martí d'Eixalà el seu màxim cultivador a Barcelona.⁷ Malgrat que no són moltes les diferències entre el programa proposat des de les pàgines de *El Eco* i el del conservadorisme català, aquestes sí que són prou significatives. Sobretot si tenim en compte que la proposta frenològica de Gay i Llach, tot i ser formulada d'acord amb l'ortodòxia catòlica,⁸ fou clarament

---

⁶ L'expressió exacta era “sociedad de literatos, médicos, juristas y teólogos”, usada en els anuncis de la revista apareguts a la premsa barcelonina. Veure, per exemple, *La Revista Barcelonesa*, vol. I, núm. 25, 17 de gener de 1847, p. 399.

⁷ Narcís Gay va ser alumne de Martí d'Eixalà a l'Acadèmia de Ciències de Barcelona. D'altra banda, tenim constància que Martí d'Eixalà coneixia a fons el sistema de Gall. De fet, Martí va fer un breu anàlisi de la frenologia en un discurs que va pronunciar a l'Acadèmia de Ciències de Barcelona l'any 1841. Pocs mesos després de la visita a l'Acadèmia de Ciències que realitzà el 6 de maig de 1841 Vito Mangiamiele, un jove sicilià sense cap tipus d'estudi que va meravellar les elits europees de mitjans del XIX per la seva facilitat a realitzar mentalment i molt ràpidament complicades operacions de càlcul, Martí d'Eixalà va publicar una sèrie de reflexions sobre el cas de Mangiamiele on es mostra relativament favorable a la major part d'aspectes de la doctrina de Gall. Veure: Ramon Martí d'Eixalà, “Observaciones sobre Vito Mangiamiele”, *Boletín de la Academia de Ciencias*, núm. 1, 12 (1841), p.84; Jaume Roura, *Ramon Martí d'Eixalà i la filosofia catalana del segle XIX*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1980, p. 321, nota 110.

⁸ És força significatiu el fet que els redactors de *El Eco de la frenología* citessin en diferents ocasions al llarg de la publicació el nom de l'abbé François-Guillaume Besnard, autor d'un seguit d'obres en què intentava demostrar la conciliació de la frenologia i el catolicisme, com *L'entendement humain suis à découvert, de près les principes de la phrénologie et ceux de la métaphysique, dans lequel on combat de*

Portada del segon número de *El Eco de la Frenología*.

rebutjada per les elits catalanes. Partidaris del progrés industrial i científic, però sempre dins dels límits marcats pel més estricte catolicisme, el grup de *El Eco de la Frenología* proposava una mirada al present, que tenia en la religió un element central, actuant com a element de cohesió social, però que no ignorava el conflicte social, alhora que s'allunyava de les expressions ruralitzants, medievalitzants i anti-industrialistes que caracteritzaven el programa conservador. La frenologia, juntament amb la religió i la moral, ocupava el lloc central en la proposta de *El Eco de la Frenología*.

Davant del rebuig absolut de la frenologia que havien expressat els conservadors catalans, com Mañé, Piferrer o Quadrado, el grup de *El Eco* proposava una reelaboració no problemàtica de la frenologia, concebuda ara com la millor teoria psicològica al servei de la millora de l'individu i de la societat. Apart dels articles en què es

---

matérialisme (1819) o *Doctrine de M. Gall, son orthodoxie philosophique, son application au christianisme* (1830).

comentaven els aspectes més controvertits de la doctrina de Gall, la publicació dirigida per Gay i Llach anava plena d'articles que tractaven temes com el paper de la dona com a mare de família, els límits del coneixement humà, o la influència negativa de l'alcohol, les novel·les i el sexe. Al costat d'atacs al socialisme i d'articles de defensa de la propietat privada, considerada pels redactors com una necessitat natural de l'ésser humà, els redactors de la revista insistien en la importància de l'estudi de la naturalesa humana per a assolir un bon govern de la societat. Tanmateix, malgrat el to moralitzant i conservador de la publicació, la proposta frenològica de Gay i Llach no va trobar la resposta que aquests esperaven.

Com hem dit anteriorment, la redacció de *El Eco de la Frenología* estava formada per “una sociedad de teólogos, médicos y abogados”, la major part dels quals havien nascut a les comarques gironines i tots ells tenien alguna relació amb el món de l'ensenyament. Els principals redactors i col·laboradors de la revista, els quals han estat identificats per Domènech, eren:⁹ Narcís Gay i Beyà, principal promotor de la revista i element de cohesió del grup, Joan Llach i Soliva, qui com veurem tot seguit havia col·laborat amb Narcís Monturiol, Francesc Barceló i Combís (metge),¹⁰ Sebastià Vinent (metge),¹¹ Julián González de Soto (sacerdot de la Congregació de Missioners de Sant Vicent de Paül i aleshores professor i director de l'Institut de Figueres)¹² i, per últim, Joan Corminas i Güell, aleshores canonge de la catedral de Burgos i redactor del *Suplemento al Diccionario crítico de los escritores catalanes* (1849).¹³

Narcís Gay i Beyà va néixer a Figueres el 22 de desembre de 1819, fill de Joan Gay, tinent retirat, i de Maria dels Dolors Beyà.¹⁴ Sembla que va estudiar filosofia al Seminari Tridentí de Girona on va obtenir el títol de batxiller l'any 1835.¹⁵ Posteriorment, cursà estudis de dret a la Universitat de Barcelona i assistí a les lliçons d'ideologia i teoria dels sentiments morals que impartia Ramon Martí d'Eixalà a

---

⁹ Veure el capítol: “El grupo de *El Eco de la Frenología*”, a Domènech (1977), p. 129-135.

¹⁰ Francesc Barceló i Combis (1820-1889), metge i catedràtic de física i química i d'història natural a l'Institut de Ciutat de Mallorca. Autor del *Catálogo metódico de las aves observadas en las Islas Baleares* (1866); *Catálogo metódico de los peces que habitan o frecuentan las costas de las Islas Baleares* (1868); *Apuntes para la fauna balear* (1875); *Nuevos apuntes para la fauna balear* (1876) i *Floras de las islas baleares* (1881). Font: Calbet i Camarasa, Corbella i Corbella (1981-1983), vol. I, p. 65.

¹¹ Veure la nota 28 del capítol 6.

¹² Domènech (1977), p.131.

¹³ Joan Corminas, *Suplemento al Diccionario Crítico de los Escritores Catalanes*, edició facsímil, Barcelona, Curial documents de cultura, 1973 [1a edició: Burgos, 1849].

¹⁴ Partida de baptisme que consta a: Narcís Gay i Beyà, *Expedient*. Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona. Fons de reserva.

l'Acadèmia de Ciències Naturals i Arts de Barcelona.¹⁶ El primer contacte de Gay amb la frenologia sembla que es produí durant la primera campanya de popularització de Cubí per terres catalanes. Gràcies al testimoni del mateix Cubí, sabem que Gay va assistir al curs de frenologia que aquest va impartir a Figueres el mes de juliol de 1844.¹⁷ L'any 1847, Gay es va llicenciar en dret i un any després obtenia el títol de doctor a Madrid amb el discurs *La propiedad individual y el comunismo* (1848),¹⁸ en el qual demostrava, fent ús dels principis frenològics, que les doctrines de Cabet, Owen i Saint-Simon eren *contra natura*.¹⁹ Posteriorment, Gay va ser professor a l'Institut de Figueres, on impartí l'assignatura de Moral i Religió, i professor substitut de la càtedra de Dret Públic, Economia Política i Administració de la Universitat de Barcelona.

La figura de Joan Llach i Soliva és molt més fosca que la de Narcís Gay i ha estat objecte, com comentarem tot seguit, de més d'una confusió. Llach va néixer a Girona el 22 d'agost de 1821, fill de Josep Llach i Maria Gracia Soliva, i presumiblement tenia un germà anomenat Josep.²⁰ La trajectòria de Joan Llach, però, va ser força diferent de la del seu suposat germà, amb qui alguns autors l'han confós. Joan Llach va rebre el grau de batxiller el mes de maig de 1839 i posteriorment cursà estudis de filosofia i medicina a Barcelona, però no consta que acabés els seus estudis universitaris. Sabem, això sí, que l'any 1846 va ser anomenat catedràtic substitut de l'assignatura de Religió i Moral a l'Institut de Girona per la Junta Inspectora del

---

¹⁵ Aquesta informació la proporciona Joan Corminas. Corminas, *Suplemento* (1849), p. 124.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Veure Cubí, *Sistema* (1846), p. 521. Citat a Domènech (1977), p. 129. Un cop finalitzat el curs de Cubí, Gay publicava a *El Barcelonés* d'Esteve Paluzie una resposta a un article crític amb la frenologia que la capçalera barcelonina havia extractat del *Boletín de Medicina, Cirugía y Farmacia* de Madrid. L'article anava signat amb el pseudònim “G. Osicran”, Narciso G., i era una autèntica professió de fe en els principis frenològics. *El Barcelonés*, 22 i 23 de febrer de 1845, p. 3.

¹⁸ Narcís Gay, *La propiedad individual y el comunismo*, Madrid, Imp. de Alegría, 1848.

¹⁹ Corminas, *Suplemento* (1849), p. 124

²⁰ Hi ha constància de l'existència d'un tal Josep Llach i Soliva, nascut a Llança el 1816, que, com Gay, estudià filosofia al Seminari Tridentí de Girona durant tres anys (1829-1832) i que cursà els estudis de Farmàcia al Col·legi de Sant Victorià de Barcelona (1836-1840), on va obtenir el títol de doctor l'any 1840. Un cop finalitzada la seva formació, Josep Llach i Soliva va tornar a Girona, on va aconseguir la càtedra de Física Experimental i Química de l'Institut de Girona i on va desenvolupar un paper central en la vida política i cultural de Girona. Josep Llach i Soliva va ser membre d'entitats com la Sociedad Económica de Amigos del País de Girona, la Sociedad de Arqueología y Monumentos Históricos, i essent membre corresponsal de diverses entitats barcelonines, com l'Acadèmia de Ciències o la Sociedad del Fomento de la Instrucción de Barcelona. Tota la informació sobre Josep Llach i Soliva es pot trobar a: Josep Llach i Soliva, *Expedient*, Biblioteca General de la Universitat de Barcelona. Fons de reserva. I al Fons de la Reial Acadèmia de Ciències de Barcelona. La confusió entre Josep Llach i Joan Llach és clara en el cas de l'obra d'Edelmira Domènech, qui segueix a Elías de Molins en el seu error, i qui assegura que Joan Llach i Soliva era metge i farmacèutic i que arribà a ser catedràtic de Física i Química en l'Institut de

Instituto de Segunda Enseñanza de Gerona i que un any després va aconseguir el títol de “Regente de 2ª clase con destino a la asignatura de Religión y Moral” per la Universitat de Barcelona. Corminas assegura que Joan Llach era llicenciat en medicina i cirurgia, dada que no hem pogut comprovar, i també “ex-catedrático del Instituto Provincial de Gerona”. Aquesta última dada confirma que l’any 1849 Llach ja no era professor a Girona.²¹

El període 1846-1850 va ser força intens per a Joan Llach. Durant el mes de juny de 1846 va redactar, juntament amb Narcís Monturiol, *La Madre de Família*, una publicació de la qual no es conserva cap còpia, però que sabem que tenia com a objectiu predicar les virtuts domèstiques i exaltar els valors familiars.²² Monturiol era aleshores un destacat activista del republicanisme català, redactor de fulletons clandestins, amic del líder republicà Abdó Terradas (1812-1856) i es trobava immers en un procés d’evolució ideològica que el portaria a abraçar, si no ho havia fet ja, la doctrina socialista d’Etienne Cabet.²³ Després del fracàs del projecte de *La Madre de Família*, Llach inicià la seva col·laboració amb el grup de Gay, en la redacció de *El Eco* (1847), on es mostrà com a fervent partidari de la doctrina de Gall. Un cop va tancar *El Eco*, va col·laborar, juntament amb altres ex-redactors de *El Eco*, a *La Antorcha* de Cubí (1848-1850). Després va col·laborar a les pàgines de *El Padre de Familia* (1849-1850), revista publicada per Monturiol després de tornar del seu exili, en la qual va escriure una sèrie d’articles amb el títol genèric “Consideraciones sobre la crianza física y moral de los

---

Girona. Domènech també atribueix algunes obres a Joan Llach i Soliva que van ser escrites per Josep Llach i Soliva, com ara un text titulat *Nociones de Química* (1847).

²¹ Corminas, *Suplemento* (1849), p. 152.

²² Els únics extractes de què disposem de *La Madre de Família*, així com tota la informació que coneixem, ens han arribat a través de l’obra de Josep Puig Pujadas (1883-1949), qui va tenir accés a tota la documentació personal de Monturiol, inclosa la correspondència privada. Segons Josep Benet, la major part d’aquesta documentació (inclosa la correspondència) va desaparèixer en ser cremada. El *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans* (2000) afirma erròniament que Martí Carlé i Narcís Monturiol van crear *La Madre de Família*. Veure: Josep Puig Pujadas, *Vida d’heroi. Narcís Monturiol, inventor de la navegació submarina*, (prefaci d’Ignasi Iglesias), Barcelona, Impremta de l’Avenç, 1918, p. 44; María Teresa Martínez de Sas, Pelai Pagès i Blanch (coord.), *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*, Barcelona, Edicions Universitat de Barcelona-Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2000, p. 333.

²³ Sobre Narcís Monturiol, l’obra de Puig Pujadas, malgrat el seu to hagiogràfic, continua sent la principal referència. Puig Pujadas, *Vida d’heroi* (1918). Una bona introducció a la figura i a l’obra de Monturiol es troba a: Agustí Nieto-Galán, *Santponç, Monturiol, Isaac Peral. La seducció de la màquina: vapores, submarinos e inventores*, Madrid, Nívola, 2001. Existeix també l’obra de Santiago Riera i Truèbols, tot i que en la seva major part segueix directament a Puig Pujadas i no introdueix cap element nou. Santiago Riera i Truèbols, *Narcís Monturiol, una vida apassionant, una obra apassionada*, Barcelona, CIRIT (Generalitat de Catalunya), 1986.

niños”.²⁴ Després d’aquest període no hem pogut trobar cap dada més sobre ell, però sembla que a partir de 1850 va abandonar qualsevol mena d’activitat intel·lectual.²⁵

La trajectòria de Joan Llach durant aquest període, en concret la seva col·laboració amb Monturiol, planteja directament la qüestió, aparentment paradoxal donat el caràcter conservador de la proposta de *El Eco*, de quina va ser la relació que van mantenir Llach i els redactors de *El Eco* amb Narcís Monturiol i amb els grups situats a l’esquerra dels progressistes. La necessitat de respondre aquesta qüestió es veu reforçada per dos fets prou significatius. El primer és que tant *La Madre de familia* (1846) de Monturiol-Llach com *El Eco de la Frenología* (1847) de Gay-Llach es van imprimir en establiments propietat de l’impressor Martí Carlé, amic personal de Narcís Monturiol, militant republicà com ell i posteriorment també membre dels cabetians barcelonins.²⁶ El segon és que *El Padre de Familia*, revista subtilment “socialista” publicada per Monturiol en tornar del seu exili l’any 1849,²⁷ va ser tancada per la censura, entre altres motius, per la publicació d’un article considerat pel fiscal com a “materialista” que

---

²⁴ A l’índex final de la publicació consta com a autor d’aquests articles “J. Ll y S.”, fet que, juntament amb la temàtica dels articles, ens porta a creure que va ser escrits per Joan Llach i Soliva. Cal indicar que tots els articles van aparèixer sense signar. Un cop finalitzada la publicació, per censura, va aparèixer l’índex en el qual consten les inicials dels autors.

²⁵ Almenys així ho dona a entendre Cubí en una missiva a Lluís Gaspar, el seu secretari personal: “Últimamente he sabido que Llach ha trocado las letras por las letras de cambio; esto es, se ha vuelto dependiente de casa de comercio.” Carta de Cubí a Gaspar, 9 de desembre de 1850. *Correspondència de Marià Cubí amb Lluís Gaspar (1849-1857)*. Fons de Reserva. Biblioteca de Catalunya. Barcelona.

²⁶ No estem segurs que es tractés exactament del mateix establiment. Puig Pujadas situa la impremta en què es publicà *La Madre de familia* a la Riera de Sant Joan, núm. 15 de Barcelona i afirma que era propietat de Martí Carlé. Però tots els números de *El Eco de la Frenología*, des l’1 de gener de 1847, es van publicar a la Imprenta y Librería Oriental, propietat també de Martí Carlé, però situada a la Rambla, núm. 19. *Ibidem*.

²⁷ El nom complet de la publicació era: *El Padre de Familia. Semanario de educación y moral*. Sobre el caràcter “socialista” de *El Padre de Familia*, veure la declaració del propi Monturiol en un opuscle titulat *Reseña de las Doctrinas Sociales antiguas y modernas* (1849) i que es repartia gratis als subscriptors de *El Padre de Familia*. Monturiol assegura que el pla inicial de l’obra era reunir un conjunt de textos que il·lustrassin les diferents idees i sistemes de regeneració social al llarg de la història, des de Plató i els pares de l’Església fins als filòsofs socialistes:

“Con este plan hubiéramos reunido en un solo tomo todas las inspiraciones, opiniones, hechos y sistemas de los hombres más distinguidos en las ciencias, juntamente con la crítica o examen de los mismos: esta obra, pues, hubiera sido un Curso de Socialismo [sic], sino completo, suficiente al menos para imponer silencio a los detractores de la nueva ciencia.” A Narcís Monturiol, *Reseña de las Doctrinas Sociales antiguas y modernas por M.*, Barcelona, Imprenta de Juan Capdevila, 1849, p. 110.

Retrat de Narcís Monturiol. Font: Puig Pujadas, *Vida d'Heroi* (1918).

portava per subtítol “El reinado de los instintos ha sido la infancia de la humanidad”.²⁸ El més important, però, és que l'article destaca per la profusió d'idees i vocabulari frenològic, tot i que enlloc s'esmenta la doctrina de Gall.

És possible que aquests articles d'inspiració frenològica fossin escrits per Llach i no per Monturiol, ja que no hem trobat cap més influència de la doctrina de Gall en la resta de publicacions de Monturiol. De fet, és molt possible que els cabetians catalans, i en concret Monturiol, s'haguessin sentit atrets per la frenologia, tal i com va passar amb alguns dels primers socialistes francesos i britànics.²⁹ Tanmateix, sense negar les

---

²⁸ L'article era l'últim d'una sèrie de set. En els últims es poden trobar mostres de vocabulari frenològic. L'últim article era: “El hombre, VII. El reinado de los instintos ha sido la infancia de la humanidad”, *El Padre de Familia. Seminario de educación y de moral*, núm. 21, 24 de febrer de 1850, p. 161-165.

²⁹ L'apropiació de la frenologia per part dels primers socialistes no ha estat ben estudiada. Tanmateix, els treballs de Goldstein i Cooter són una bona guia per al context francès i britànic, respectivament. Goldstein (2005), p. 298-300; Cooter (1984), p. 224-255.

possibles simpaties cabetianes de Llach,³⁰ creiem que hi ha altres explicacions que permeten entendre la proximitat entre els redactors de *El Eco de la Frenología* i el grup de Monturiol.

Els membres de *El Eco de la Frenología*, com la major part de frenòlegs catalans, compartien força elements de pensament amb els sectors polítics situats a l'esquerra del liberalisme d'ordre (progressistes, republicans, socialistes i moviment obrer). Moltes de les propostes formulades des de les files del primer socialisme, aleshores un moviment difús, mancat de cohesió i moltes vegades de coherència, feien referència al paper central que la religió, l'educació i la família havien de tenir en la construcció del “nou món”, alhora que estaven marcades per un profund to moralitzant –sobretot, en el cas dels cabetians.³¹

Aquestes propostes podien, per tant, ser àmpliament compartides per tots aquells que, com els frenòlegs, els progressistes, o els republicans, es proposaven reformar, en menor o major grau, la societat. De fet, la proposta del grup de *El Eco*, tot i el seu caire conservador, tenia elements de contacte amb les propostes formulades tant pels progressistes com per aquells que, com Monturiol, optaven per opcions més radicals. D'altra banda, apart de les anteriors consideracions, cal destacar que la col·laboració entre Joan Llach i el grup de Narcís Monturiol es va limitar al període anterior i posterior a la publicació de *La Fraternidad* (octubre de 1847-març de 1848), revista en la qual Monturiol va proclamar obertament el seu compromís amb el moviment cabetà allunyant-se per un breu període de les tesis del republicanisme d'Abdó Terradas.³² Per tant, sembla que Llach s'allunyà de Monturiol quan aquest i els seus amics van abraçar obertament l'aventura icariana.

---

³⁰ El *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans* defineix a Llach com a cabetà i assegura que va estar vinculat al grup cabetà que es configurà a Barcelona en els últims anys de la dècada de 1830-1840 (?). A continuació assegura que Llach va actuar com a defensor del republicanisme federal des de les pàgines de *La Madre de Família*. No dóna cap notícia sobre la seva vinculació amb el moviment frenològic. Tanmateix, nosaltres dubtem de la militància cabetiana de Llach, tot i que no dubtem que compartís part de la doctrina cabetiana. En aquest sentit, cal remarcar que la seva ploma no apareix en cap de les pàgines del diari cabetà *La Fraternidad* (1847-1848), editat per Monturiol. Veure: Martínez de Sas, Pagès i Blanch (2000), p. 776.

³¹ En aquest apartat, he seguit sobretot els treballs de Pamela Pilbeam i Christopher H. Johnson. Pamela Pilbeam, *French Socialists Before Marx. Workers, Women and the Social Question in France*, Montreal and Kingston, McGill-Queen's University Press, 2000; Christopher H. Johnson, *Utopian Communism in France. Cabot and the Icarians, 1839-1851*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1974; i, per al cas espanyol: Maluquer de Motes (1977).

³² *La Fraternidad* es va començar a publicar el novembre de 1847, dos mesos després que es publicués l'últim número de *El Eco de la Frenología*.

L'estil i els continguts del primer número de *El Eco de la Frenología*, publicat l'1 de gener de 1847, ja indicaven clarament quin era el programa dels redactors. L'estil era directe, contundent, i amb algunes referències indirectes però prou clares a Marià Cubí, del qual es distanciaven. Els redactors proposaven una concepció de la frenologia entesa com a teoria psicològica al servei de la millora de l'individu i de la societat. Aquesta reelaboració de la doctrina de Gall es basava en els principis que transcrivim a continuació, tal i com van aparèixer a la primera pàgina del primer número de *El Eco*:

“Deseosa la Redacción de que se conozcan clara y categóricamente las bases de su periódico, declara:

1º. Que no se propone defender todas y cada una de las doctrinas de ningún frenólogo por célebre que sea.

2º. Que cree ventajoso el estudio de la Frenología aunque tan sólo se la mire como una teoría psicológica.

3º. Que confiesa ser algunas veces falible la aplicación de la Frenología a la craneoscopia.

En cuanto a aserciones frenológicas, la Redacción admite como únicas fundamentales de esta ciencia, y se propone defender, las siguientes:

1ª. El alma es espiritual: sin este principio la Redacción no concibe pueda existir ningún sistema frenológico.

2ª. El cerebro es el órgano inmediato de que se sirve el alma para *muchas* [sic] de sus operaciones intelectuales.

3ª. El cerebro está dividido en partes u órganos particulares de tal modo, que la parte destinada por la Divina Providencia para una operación intelectual no sirve nunca al alma para otra operación de distinto género.

4ª. Si el órgano o parte del cerebro que sirve al alma en un género de operaciones está enfermo, débil o lisiado, el alma no ejecuta bien tales operaciones.

5ª. Las operaciones a que está destinado un órgano cerebral se ejercen tanto mejor, en igualdad de circunstancias, cuanto el órgano es más perfecto.

6ª. Hay individuos que desde la infancia tienen ciertos órganos determinados más robustos y mejor dispuestos que otros individuos.

7ª. El alma con su imperio puede robustecer los órganos débiles mediante el ejercicio y la educación.

8ª. El alma con su imperio puede dominar y dirigir los órganos del cerebro por robustos que sean, salvo el caso de enfermedad grave.

9ª. No hay órgano alguno encaminado por su naturaleza al mal.

10ª. El hombre en estado de salud es responsable de los actos que ejerce por medio de los órganos cerebrales por muy robustos que estos sean: y para atenuar su culpabilidad sólo puede alegar la tal robustez del modo que el colérico alega el haber nacido con propensión a la ira.

La Redacción mira como opiniones muy plausibles pero de que puede prescindir la Frenología, mirada como teoría psicológica, las siguientes:

1ª. Que el tamaño de un órgano cerebral en igualdad de temperamento y circunstancias, es signo de potencia de tal órgano.

2ª. Que el tamaño de un órgano cerebral puede en muchas ocasiones conocerse por la forma y abollamientos del cráneo.

3ª. Que se conocen ya, con alguna probabilidad, la situación de algunos órganos y buena parte del objeto a que Dios los ha destinado.

4ª. Que este conocimiento puede ampliarse por la observación y llegar a ser de mucho provecho en la elección de profesión y estado.

La Frenología, según concibe la redacción, prescinde enteramente de las cuestiones siguientes:

1ª. Si hay en el hombre ideas innatas o si lo recibe todo de parte de lo entrado por los sentidos.

2ª. Si el alma ejerce por medio de los órganos cerebrales *todos* [sic] sin exceptuar ninguno, o bien si tiene actos propios suyos independientes de los órganos cerebrales.

3ª. En qué consiste la unión del alma con el cuerpo.

4ª. Si el comercio entre el alma y el cuerpo puede llamarse influjo físico, si es recíproco, o no, etc.

Estos son los puntos en que han convenido los redactores y a ellos ajustarán todos sus escritos ulteriores, y cuánto se insertare en este periódico.”³³

Amb aquesta declaració, els redactors de *El Eco de la Frenología* establien les bases per a portar a terme una lectura de la doctrina de Gall i Spurzheim d’acord amb el dogma catòlic, alhora que pretenien evitar qualsevol acusació de materialisme i fatalisme. Els redactors volien deixar molt clar el seu compromís en la defensa de l’existència i de l’espiritualitat de l’ànima, així com del paper que aquesta tenia assignat com a agent de les activitats dels òrgans cerebrals.³⁴ Per les mateixes raons, admetien la possibilitat de que els òrgans del cervell es poguessin perfeccionar mitjançant l’educació (tal i com ja havia afirmat Spurzheim en contra del parer de Gall); negaven l’existència de cap òrgan “encaminado por su naturaleza al mal”; no prenen com a definitives les localitzacions d’òrgans proposades per Gall i Spurzheim;³⁵ i evitaven relacionar l’activitat d’un òrgan amb la seva potència (per tant, amb la seva grandària), sinó tan sols amb la seva perfecció –sense definir, però, com es mesurava, si és que es podia, aquesta última.

Tot i que les qüestions tractades pels redactors van ser molt diverses, la major part d’articles que van aparèixer a *El Eco de la Frenología* giraven a l’entorn de tres preocupacions principals: la primera era la insistència dels redactors en la necessitat d’estudiar a l’home en tots els seus aspectes, el “físico, moral e intelectual”, per tal de millorar la seva educació i ajudar-li així a evitar els perills que comportava l’inevitable progrés de la civilització; la segona, ja esmentada anteriorment, era la defensa de la

---

³³ *El Eco de la Frenología*, núm. 1, 1 de gener de 1847, p. 1-3.

³⁴ “(...) no concebimos la actividad como atributo especial de la materia, como facultad de la organización, es para nosotros la actividad, atributo esencial y exclusivo del espíritu: el principio de vida es pura actividad y la actividad es el alma.” Joan Llach i Soliva, “El alma con su imperio puede robustecer los órganos débiles mediante el ejercicio y la educación”, *El Eco de la Frenología*, núm. 11, 1 de juny de 1847, p. 161-162.

³⁵ En aquest sentit és significatiu que en tots els números publicats de la revista, no hi apareix cap il·lustració del típic « cap frenològic » on es pugui veure la localització dels òrgans.

frenología contra tota acusació de materialisme, insistint en l'espiritualitat de l'ànima, en la unió d'esperit i cos, i en la voluntat de distanciar-se tant del “espiritualismo extremado” com del “materialismo grosero”;³⁶ la tercera estava centrada en la controvertida cranioscopia, considerada pels redactors de *El Eco de la Frenología* com una pràctica prescindible pel fet de tractar-se, segons ells, d'una font fal·lible de coneixement, a la vegada que, donant peu a l'aparició de xarlatans (també anomenats “frenólogos vulgares” o “frenologistas”), contribuïa al desprestigi de la frenologia.

La major part d'articles dedicats a proclamar la necessitat de l'estudi complet de l'home van ser redactats per Joan Llach. En una sèrie de tres articles que portaven per títol “Importancia del estudio del hombre físico, moral e intelectual”,³⁷ Llach insistia en què els filòsofs, els moralistes i els metges havien descuidat l'estudi d'un o altre aspecte de l'home.³⁸ Segons Llach, el coneixement incomplet de l'home estava en l'origen tant de l'espiritualisme com del materialisme, així com “de los más delirantes sistemas por parte de muchos filósofos socialistas”.³⁹ Els beneficis d'un estudi complet de l'home, per tant, havien de ser molt profitosos. Per a Llach, els principis de la política i de la legislació havien d'estar basats en el vertader estudi de la naturalesa humana, ja que tant la política com la legislació no són més que “un vasto sistema de educación social”, un sistema que havia de tenir com a finalitat “procurar al hombre los medios para que cumpla con su destino y sea feliz y la sociedad marche por la senda de la civilización”.⁴⁰ En relació al materialisme, els redactors de *El Eco de la Frenología* afirmaven al llarg de la revista que els frenòlegs no pretenien estudiar l'ànima, sinó només les seves manifestacions.⁴¹

Tot i la importància dels temes que acabem de tractar, no hi ha dubte que l'aspecte més controvertit de la proposta del grup de *El Eco de la Frenología* va ser la seva voluntat de prescindir de la cranioscopia. Segons els redactors, la seva proposta

---

³⁶ Joan Llach, “Importancia del estudio del hombre físico, moral e intelectual. Artículo III”, *El Eco de la Frenología*, núm. 4, 15 de febrer de 1847, p. 58.

³⁷ Els articles de Llach van ser publicats al números 2, 3 i 4 de *El Eco de la Frenología*.

³⁸ “Mas si los filósofos y moralistas han descuidado el estudio del hombre físico, justo es confesar que los médicos no han cultivado cual debieran el estudio del hombre moral, y que pocos son los que han conocido su importancia aún en el ejercicio mismo de la medicina privada.” Joan Llach, “Importancia del estudio del hombre físico, moral e intelectual. Artículo I.”, *El Eco de la Frenología*, núm. 2, 15 de gener de 1847, p. 23.

³⁹ Joan Llach, “Importancia del estudio del hombre físico, moral e intelectual. Artículo III.”, *El Eco de la Frenología*, núm. 4, 15 de febrer de 1847, p. 59.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 60-61.

⁴¹ Narcís Gay, “Materialismo”, *El Eco de la Frenología*, núm. 2, 15 de gener de 1847, p. 27-31.

descansava en fonaments prou sòlids, basats en l’anatomia i la fisiologia del cervell, i no necessitava de la cranioscòpia; una pràctica, d’altra banda, que percebuda com a massa propera a la quiromància, com assenyalava el mateix Gay en el primer número de la publicació:

“Si efectivamente los principios de la Frenología estuviesen limitados al cráneo, las explicaciones que en vista de él se dan podrían compararse ciertamente a las que hacen las gitanas siguiendo las venas de la mano: pero la ciencia que defendemos está apoyada en principios tan claros como ciertos, y la mayor parte de ellos basados en la anatomía y la fisiología.”⁴²

Els nombrosos articles que van aparèixer des del primer número de la revista tractant de la pràctica cranioscòpica demostren que el tema preocupava als redactors. D’entre tots, destaquem l’article redactat per Francesc Barceló i que portava per títol “¿Qué es la Frenología?”.⁴³ Barceló expressava molt clarament la distinció que els redactors de *El Eco* establien entre “facultats de l’ànima” i “òrgans del cervell”, distinció que donava pas a la diferenciació entre frenologia i cranioscòpia i, sobretot, entre “frenólogos” i “frenologistas”. Segons Barceló, la frenologia és un “sistema de filosofía mental” o “sistema de psicología” que estableix perfectament quines són les facultats de l’home, a la vegada que proporciona les lleis i regles que cal seguir per a desenvolupar i perfeccionar l’individu i la societat. En canvi, la cranioscòpia, que per als redactors de *El Eco* incloïa la teoria de les localitzacions cerebrals, no és més que “una parte muy secundaria” de la primera, que, a més, donada la dificultat de la seva pràctica, és font de nombrosos errors i d’atacs pels enemics de la frenologia.⁴⁴ Barceló advertia així de les dificultats i perills que comportava la pràctica cranioscòpica:

“Requiere [la cranioscopia] mucho hábito por parte del observador, antes que pueda discernir las diferentes formas de la cabeza, y reconocer en su desarrollo parcial las partes correspondientes del cerebro que representan, y por consiguiente qué facultades anuncian. Los tropiezos y los errores son muy fáciles en este punto, y podríamos hacer una larga enumeración de las equivocaciones en que han incurrido los sedicentes Frenologistas [sic].

Muchos se creen que por haber asistido a algún curso de Frenología y porque conocen por medio de una cabeza marcada *ad hoc* [sic], los diversos órganos del cerebro, se hallan ya en estado de pronunciar con tono enfático y profético sus fallos acerca los individuos que les presentan la cabeza. La práctica de la *Craneoscopia* [sic] está erizada de dificultades, lo que debe hacernos muy circunspectos antes de adelantar una aserción cualquiera; pues mil circunstancias diversas, mil accidentes pueden inducirnos en error y extraviarnos en nuestros juicios; sin tener en ella una fe

⁴² Narcís Gay, “La frenología y sus contrarios”, *El Eco de la Frenología*, núm. 1, 1 de gener de 1847, p. 6.

⁴³ Francesc Barceló, “¿Qué es la Frenología?”, *El Eco de la Frenología*, núm. 5, 1 de març de 1847, p. 70-75.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 74-75.

ciega, sin embargo creemos que se halla fundada en datos bastante positivos y en hechos fisiológicos que la hacen practicable y aún provechosa en algunos casos [sic].”⁴⁵

La posició mantinguda per *El Eco de la Frenología* respecte la pràctica cranioscòpica ràpidament va aixecar les crítiques d’altres frenòlegs, els quals, com reconeixia un dels redactors de la revista, acusaven als redactors de voler “ser frenólogos sin examinar el cerebro y el cráneo”.⁴⁶ Potser l’atac més directe va venir des de les pàgines de *La Revista Barcelonesa*. Una breu notícia donava la benvinguda a l’aparició d’una publicació frenològica, però lamentava, en referència a la voluntat de prescindir de la cranioscopia, les limitades ambicions dels redactors de *El Eco*:

“La idea de un periódico frenológico nos parece sumamente ventajosa, y acaso en uno de nuestros números ulteriores digamos francamente nuestro parecer sobre las bases adoptadas por la Redacción del que anunciamos; por ahora sólo diremos que nos parece muy limitado el círculo al que se reduce, privándose de este modo de las pruebas más convincentes en que descansa el arte o ciencia que se desea propagar, así como de sus más útiles aplicaciones. Pero no dudamos que la ilustración de los Redactores suplirá a la desventaja que hallamos en lo reducido de su sistema.”⁴⁷

Un mes després, *La Revista Barcelonesa* tornava a publicar un article en què acusava als redactors de *El Eco de la Frenología* de desvirtuar la ciència de Gall i de reduir-la a “una simple teoría, reducida a la espiritualidad del alma y a la multiplicidad de órganos cerebrales”⁴⁸. L’autor de l’article reconeixia que d’aquesta manera els redactors de *El Eco* evitaven els atacs de materialisme i fatalisme, però amb això el que proposaven no era pas la frenologia dels “Gall, Spurzheim, Combe, Voisin, Vimont, Caldwell, Cubí”, sinó tan sols “una estéril teoría psicológica”.⁴⁹ La resposta de *El Eco* va venir de la mà del capellà Julián González de Soto. En un article titulat “Contestación a *La Revista Barcelonesa*”, González de Soto reconeixia la seva malfiança respecte la cranioscopia i la localització dels òrgans cerebrals, a l’hora que es distanciava d’algunes de les postures de Gall i Spurzheim, els quals, segons González de Soto, en alguns dels seus escrits s’havien allunyat de l’ortodòxia catòlica.⁵⁰ L’aposta del redactors de *El Eco de la*

⁴⁵ *Ibidem*, p. 75. El subratllat és nostre.

⁴⁶ L’expressió és de Sebastià Vinent. Veure: Sebastià Vinent, “Craneoscopia”, *El Eco de la Frenología*, núm. 15, 1 d’Agost de 1847, p. 226.

⁴⁷ *La Revista Barcelonesa*, vol. I, núm. 25, 17 de gener de 1847, p. 399.

⁴⁸ Aquest article ja ha estat citat al capítol 3 d’aquest treball. *La Revista Barcelonesa*, vol. II, núm. 2, 7 de febrer de 1847, p. 5.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ L’autor signa amb el seu pseudònim “Z.”, identificat per Domènech. Julián González de Soto, “Contestación a *La Revista Barcelonesa*”, *El Eco de la Frenología*, núm. 7, 1 d’abril de 1847, p. 110-111.

Frenología era prou clara: condemnar les desviacions de Gall i Spurzheim i proclamar la primacia de la veritat religiosa.⁵¹

L'últim número de *El Eco* va aparèixer publicat el 15 de setembre de 1847 i els redactors, en una carta als subscriptors, explicaven quins eren els motius que els portaven a abandonar l'empresa que havien iniciat nou mesos abans:

“Con este número damos fin, por ahora, a nuestras tareas. Al empezar esta publicación nos hallábamos todos los Redactores reunidos en esta capital [Barcelona], mas en la actualidad circunstancias particulares nos tienen diseminados por varios puntos de la península y a larga distancia unos de otros, lo cual nos hace dificultoso el aunar nuestros trabajos. Este es el motivo porque, con harto sentimiento nuestro, nos vemos en la precisión de suspender la publicación de este periódico.”⁵²

Van ser aquests realment els motius del tancament de la publicació? O hi hagué altres factors que van influir en la seva decisió? És difícil de saber, però Edelmira Domènech ha suggerit la possibilitat que el procés per difusió d'heretgies que el Tribunal Eclesiàstic de Santiago de Compostela va obrir contra Marià Cubí el maig de 1847 hagués influït en la decisió dels redactors.⁵³ El cert és que el procés va comportar a Cubí gairebé un any d'arrest domiciliari preventiu a La Corunya, tot i que va finalitzar sense cap inculpació per al frenòleg.⁵⁴ Tanmateix, també és cert que el procés contra Cubí, que no va tenir gaire ressò a la premsa barcelonina, es va iniciar quatre mesos abans del tancament de *El Eco de la Frenología*.⁵⁵ Després del tancament de *El Eco de la Frenología* no es va tornar a publicar una revista frenològica a Catalunya fins a l'agost de 1848, quan Marià Cubí va iniciar la publicació de *La Antorcha* amb l'ajuda d'alguns dels ex-redactors de *El Eco de la Frenologia*, com Narcís Gay i Joan Llach.⁵⁶ *La*

---

⁵¹ “No negamos que los escritos de Gall y de Spurzheim no son para nosotros un textos agrado ante el cual dobleguemos siempre y en todo la cabeza: reconocemos lo mucho que les debe la Frenología; pero como no ignoramos que en sus escritos anduvieron estos señores con poca cautela hablando en algunas partes de un modo poco conforme a nuestra religión y al mismo cristianismo, estamos firmemente resueltos a vivir emancipados de su tutela. Para nosotros, la primera verdad es la verdad religiosa.” *Ibidem*, p. 110.

⁵² “A los SS. Suscritores”, *El Eco de la Frenología*, núm. 18, 15 de setembre de 1847.

⁵³ Domènech (1977), p. 135.

⁵⁴ Sobre el procés a Cubí, veure: Domènech (1977), p. 70-71, 161-162.

⁵⁵ La premsa de Barcelona, tot i que no es va fer gaire ressò del procés, sí que va defensar a Marià Cubí i va considerar ridícul el procés que s'havia obert contra Cubí. Veure, per exemple: *Diario de Barcelona*, 28 de maig de 1847, p. 2575; *El Barcelonés*, 10 de setembre de 1847, p. 1.

⁵⁶ També hi van col·laborar Sebastià Vinent i Francesc Barceló, ex-col·laboradors de *El Eco de la Frenología*. Domènech (1977), p. 78-79.

Antorcha es va publicar entre el mes d’agost de 1848 i principis de 1850, quan va desaparèixer per problemes econòmics.⁵⁷

Sens dubte, totes aquestes dificultats van contribuir a crear la percepció entre els frenòlegs catalans que corrien temps difícils per a la frenologia a Espanya. Efectivament, malgrat els esforços dels frenòlegs, la doctrina de Gall encara era associada al materialisme i al fatalisme i, per tant, percebuda com a contrària a la religió. A més a més, les societats frenològiques fundades per Cubí durant les seves campanyes de popularització no havien prosperat, com a conseqüència, segons Magí Pers, de la seva dispersió per tot Espanya i per la manca d’una societat frenològica central.⁵⁸ Per últim, tal i com reconeixia el mateix Pers, tot i que la frenologia tenia a Espanya molts partidaris entre els “hombres eminentes en saber y letras”, aquests, però, no la defensaven públicament.⁵⁹

Tanmateix, i malgrat les dificultats, durant la primera meitat de la dècada de 1850 l’activitat dels frenòlegs catalans es va mantenir. Ara bé, els seus esforços es van dirigir a mostrar la utilitat de la nova ciència per a resoldre els problemes que generava el procés d’industrialització i el desafiament que suposava l’augment de la difusió de les doctrines comunistes entre la classe obrera. D’aquesta manera, els frenòlegs catalans van centrar els seus esforços en demostrar que la ciència frenològica era l’única font de coneixement vertader sobre l’home i la societat, alhora que proposaven tot un conjunt de mesures que tenien com a objectiu a curt termini esmortir la conflictivitat social i a llarg termini fer-la desaparèixer.

---

⁵⁷ Els problemes econòmics de *La Antorcha* es devien a la dificultat de mantenir el nombre de subscriptors i es poden reconstruir a través de la correspondència de Marià Cubí amb el seu secretari Lluís Gaspar. *Correspondència de Marià Cubí amb Lluís Gaspar (1849-1857)*. Fons de Reserva. Biblioteca de Catalunya, Barcelona.

⁵⁸ “Lástima es en verdad, que las varias sociedades que el Sr. Cubí establecía al concluir sus lecciones en la Península, haya sido su existencia tan efímera. (...) Quien sabe si el Sr. Cubí en vez de la esmerada atención que ponía en redactar sus prospectos en que anunciaba sus cursos de seis u ocho lecciones, diciendo “que en ellas trataba extensamente de las aplicaciones de la frenología, de los temperamentos y fisiología, de educación, legislación, crimen. Corrección, delitos, penas, castigos, economía política, metafísica, población, voces abstractas, origen de las artes, ciencias, e instituciones humanas...y otras materias de no menos trascendental importancia”, hubiera difundido más doctrina, quien sabe, repetimos, si las academias o sociedades frenológicas, cuyo único objeto, según el Sr. Cubí, era continuasen el estudio práctico de la frenología, si hubiera sido para el mismo Cubí y la ciencia más conveniente y acertado el establecimiento de una sola sociedad frenológica en lugar de tantas sin la suficiente doctrina, en la cual hubieran podido ingresar todas las notabilidades entre sus alumnos?”. A Magí Pers, “Reseña histórica. Sobre la introducción, propagación estado y progreso de la frenología en España”, *Revista Frenológica*, vol. I, 1852, p. 12.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 13.

Els frenòlegs catalans i la qüestió social

En aquest clima d'incertesa i dificultats, va aparèixer l'última de les revistes frenològiques catalanes: la *Revista Frenològica*, editada per Magí Pers i Ramona. A principis de la dècada de 1850, Pers va tornar a la seva vila natal, Vilanova i la Geltrú, on reactivà la societat frenològica local, la “Sociedad Frenològica de Villanueva”. L'entitat havia estat fundada per Cubí durant el curs de frenologia que havia realitzat a Vilanova el mes de febrer de 1844, tot i que és molt probable que fins a l'arribada de Pers l'any 1850 l'entitat no fos gaire activa. Des dels seus inicis, la Societat Frenològica de Vilanova aplegà un grup prou important de joves vilanovins que amb els anys esdevindrien personalitats destacades de la vida cultural local. L'estructura de l'entitat, tal i com s'establí un cop ja s'havia incorporat Pers, era força senzilla: Pers i Ramona n'era el president honorari i la presidència efectiva requeia en Josep Pers i Ricart, nebot del primer i fundador de la Societat i del *Diario de Villanueva* (1850). El secretari de la societat era Pau Mimó i Rebentós, mestre que acabava de retornar de Cuba. Els vocals eren: Teodor Creus i Coromines, advocat; Leandre Creus i Coromines, germà de l'anterior; Joan González i Pujol, metge-cirurgià; i Francesc Arrufat, propietari.⁶⁰

La *Revista Frenològica* va ser el producte més significatiu del grup de Vilanova, així com la publicació frenològica catalana de més durada. La revista es va publicar entre 1852 i 1854, els dos primers anys a Vilanova a la impremta de Josep Pers i Ricart i l'últim any a Barcelona a la impremta de Josep Tauló –qui ja havia editat altres obres frenològiques. Durant els anys en què es publicà la revista, Magí Pers no només va ser-ne el director i principal redactor, sinó que també establí la línia editorial de la publicació. De fet, la major part d'articles van ser redactats pel mateix Pers i Ramona, exceptuant algunes col·laboracions d'altres membres de l'entitat i les traduccions de textos de Gall, Combe, Spurzheim o Fossati.⁶¹

Molts dels articles i textos frenològics que va publicar Magí Pers a la *Revista Frenològica* tenien tractaven qüestions socials, a la vegada que mostrava la utilitat de la frenologia per tal de resoldre-les o mitigar-les, tal i com havia fet Cubí dos anys abans a *La Antorcha*. En aquest sentit, Pers i Ramona no amagava les seves intencions. Així, en

---

⁶⁰ Domènech (1977), p. 109-110, 119-125.

⁶¹ Pers havia establert una relació d'amistat amb Fossati, aleshores president de la Société de Phrénologie de Paris, arran de la seva visita a l'Exposició Universal de Londres l'any 1851.

-“La frenología indica el camino, no hay más que seguirlo”-

Esquerra: làmina original usada per Franz Joseph Gall en les seves lliçons de frenologia a París. Dreta: un dels dos cranis usats per Magí Pers i Ramona en les seves lliçons a la Sociedad Frenológica de Villanueva. Els cranis, juntament amb el conjunt de làmines usades de Franz Joseph Gall, van ser cedides per Giovanni Fossati, aleshores president de la Société de Phrénologie de Paris, a Magí Pers durant la visita que aquest va realitzar a l'Exposició Universal de Londres l'any 1851. Tot el material es troba dipositat al fons de la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer de Vilanova i la Geltrú. Les fotografies va ser preses per Montserrat Comas.

el pròleg del seu *Manual de Frenología* (1849),⁶² un text amb vocació d'arribar a un ampli públic lector,⁶³ Pers declarava que el veritable objectiu de l'obra era la difusió d'un nou coneixement, la frenologia, que contribuiria mitjançant l'educació de la societat a fer desaparèixer les tensions socials:

“Cuando la educación esté basada en estos principios, los pueblos mejorarán visiblemente en moralidad, inteligencia y religiosidad. Cuando alumbre el Sol este día, los trastornos sociales y políticos serán imposibles; porque entonces todo será orden, virtud, inteligencia y moralidad. La frenología indica el camino, no hay más que seguirlo.”⁶⁴

⁶² Magí Pers, *Manual de Frenología al alcance de todos, con gran acopio de ejemplos e ilustraciones*, Barcelona, Imprenta de Josep Tauló, 1849.

⁶³ “Muchas son las obras de frenología que se han escrito en diversas lenguas y publicado en varias naciones. Pero las más son demasiado voluminosas y las otras sumamente sucintas. Y como no todas las personas tienen la posibilidad de poder adquirir las primeras por su mucho costo, y las segundas por no llenar el vacío que media entre unas y otras, era menester se escribiese una obra que las fortunas más reducidas pudieran hacerse de ellas sin mucho dispendio; y que ésta estuviera escrita de tal modo, que al paso que reuniera todo lo más necesario para tener una idea clara, precisa y exacta de la ciencia frenológica, estuviera al propio tiempo al alcance de todos.” Pers, *Manual de Frenología* (1849), p. 5.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 6, nota al peu.

Si queda, però, algun dubte de quin era l'objectiu del text, el títol i els continguts de la secció última del *Manual del Frenología*, “El comunismo considerado a la luz de la frenología, su historia y sus consecuencias”, no deixen lloc al dubte. Pers, a l'igual que la resta de frenòlegs catalans, estava convençut que l'ésser humà desitja naturalment la propietat privada, tal i com demostrava la ciència de Gall. Tanmateix, si és així, es preguntava Pers, per què alguns individus se sentien atrets per les utopies que propagaven els partidaris del comunisme? La resposta la proporcionava la mateixa frenologia. Segons Pers, aquells que se sentien atrets pel comunisme tenien l'òrgan de la “adquisividad” poc desenvolupat, mentre que l'òrgan de la “benevolencia” el tenien desenvolupat en excés.

Els frenòlegs, però, eren ben conscients que les condicions de treball i de vida de les classes treballadores estaven lluny de ser mínimament satisfactòries. Per això, Pers reclamava als comunistes que abandonessin les seves il·lusions i utopies, d'altra banda, impossibles de realitzar tal i com s'encarregava de demostrar la frenologia, i que apostessin per reformes socials graduals, que milloressin les condicions degradants de les classes treballadores i que contribuïssin al progrés material i moral de la societat:

“Que cesen, pues, de soñar los comunistas en el paraíso terrenal, y en vez de ir en pos de fantasmas y quimeras, que se ocupen profundamente en estudiar las reformas posibles y necesarias, sin las cuales la suerte de las clases trabajadoras será siempre desgraciada. Que dejen, pues, de extraviar al pueblo con sus hermosas utopías o esperanzas lisonjeras, porque se ve a todas luces que sus proyectos son irrealizables. En esto darán una prueba de que están animados de los más nobles y sinceros sentimientos.”⁶⁵

En aquest sentit, els frenòlegs, a diferència dels partidaris de les doctrines comunistes, estaven convençuts que les reformes havien de ser graduals. De no ser així, de produir-se “salts” en lloc de canvis graduals, les calamitats serien inevitables, tal i com s'encarregava d'advertir Cubí des de les pàgines de *La Antorcha*:

“Es preciso no olvidarnos jamás sin embargo que el progreso humano camina, no salta. Es incontrarrestable, sí, pero también es gradual, sucesivo, encadenado. Es como el tiempo, que ni se detiene, ni retrocede, ni salta; sino que paso a paso continúa adelante. Cualquier atentado que cometa el hombre, en cuanto alcance el poder, ya sea retrocediendo, deteniéndose o saltando, contra esta marcha de progresivo adelantamiento, está acompañado de grandes y tremendos castigos. ¡Qué lecciones de esta clase, no ofrece la historia de todos los pueblos!”⁶⁶

⁶⁵ Pers, *Manual de Frenología* (1849), p. 345.

⁶⁶ Marià Cubí, “Marcha progresiva de la inteligencia humana (continuación)”, *La Antorcha*, tom I, núm. 2, 16 de setembre de 1848, p. 10.

Il·lustració que encapçala el *Manual de Frenología* (1849) de Magí Pers i Ramona.

L'augment de la difusió de les diferents doctrines socialistes durant aquells anys, que s'incrementà durant el període del Bienni Progressista (1853-1856), juntament amb l'augment de l'activitat associacionista obrera, va mobilitzar a la classe dirigent catalana, tal i com ho demostra l'acord pres per la Sociedad Económica Barcelonesa de Amigos del País per a patrocinar la traducció d'obres franceses anti-socialistes.⁶⁷ La preocupació per la difusió de les doctrines socialistes entre els sectors populars també es va estendre a aquells que, com els frenòlegs, promouien la realització de reformes socials.

Els frenòlegs catalans es van mostrar molt actius a l'hora de combatre els “errores y las exageraciones de los socialistas”.⁶⁸ Amb aquest objectiu, Narcís Gay, Magí Pers i Marià Cubí van publicar, per separat, tot un conjunt de textos, alguns dels quals dirigits directament a les classes treballadores, que tenien com a únic objectiu desacreditar les doctrines socialistes. Concretament, Marià Cubí va publicar els fulletons *Al pueblo español sobre las causas que hacen el comunismo imposible y el progreso inevitable* (1852) i *Pan y bocas, o sea economía política puesta al alcance de todos* (1852); Narcís Gay, el més prolífic de tots en aquest aspecte, va publicar els llibres *La*

---

⁶⁷ Josep Benet, Casimir Martí, *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el bienni progressista (1854-1856)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1976, p. 201.

propiedad individual y el comunismo (1848), *Veladas del Obrero o la moral, la higiene, la economía privada y las cuestiones económicas-sociales de actualidad, puestas al alcance de las clases populares* (1857), *Las clases proletarias. Estudios para su mejoramiento* (1864) i *El corazón humano o las cuatro estaciones de la vida* (1864); i, per últim, Magí Pers va publicar la *Cartilla de la ciencia política al alcance de todos, con un artículo al fin sobre la libertad, igualdad y autoridad* (1848) i *El instructor de las clases jornaleras, o principios de moral, política, economía e higiene* (1862).⁶⁹

Tot i que l'objectiu era compartit, hi havia matisos que diferenciaven les posicions dels frenòlegs. Per exemple, Narcís Gay, que ja a principis de la dècada de 1850 estava evolucionant cap a posicions clarament conservadores, alertava de la manca d'acció de l'estat i de la necessitat de combatre el “proletarismo”, al qual caracteritzava com una “profunda y viva llaga social”.⁷⁰ Per a Gay, el perill era imminent, per la qual cosa proclamava la necessitat de la unió de les classes dirigents per a combatre'l:

“¡Varones de sentimientos nobles y generosos, ayudadnos! ¡Hay mucho que hacer en nuestra patria! ¡Hombres de Estado, aquietad, siquiera por un momento, vuestras pasiones políticas! Echad en horas de plácida calma, una profunda mirada a las graves cuestiones sociales que hoy se agitan. Oíd el sordo rumor que resuena bajo vuestras plantas. No desdeñéis la causa del proletario, que es la causa del orden público y de los intereses económicos; la causa de la civilización y de la humanidad.”⁷¹

Cubí, en canvi, tot i admetre la dificultat del moment, adoptava un to més moderat i menys catastrofista. En el text *Al pueblo español sobre las causas que hacen el comunismo imposible y el progreso inevitable* (1852), Cubí usava els mateixos arguments que Pers havia usat en el *Manual de Frenología* i demostra la incompatibilitat del comunisme amb la llei natural dictada per Déu, de la qual,

---

⁶⁸ L'expressió és de Narcís Gay. Gay, *Las clases proletarias* (1864), p.5.

⁶⁹ Marià Cubí, *Al pueblo español sobre las causas que hacen el comunismo imposible y el progreso inevitable*, Barcelona, Imprenta de Miguel y Jaime Gaspar, 1852; *Pan y bocas, o sea economía política puesta al alcance de todos*, Barcelona, Imprenta de Miguel y Jaime Gaspar, 1852. Narcís Gay, *La propiedad individual y el comunismo*, Madrid, Imp. de Alegría, 1848; *Veladas del Obrero o la moral, la higiene, la economía privada y las cuestiones económicas-sociales de actualidad, puestas al alcance de las clases populares*, Barcelona, Administración del Plus Ultra, 1857; *Las clases proletarias. Estudios para su mejoramiento*, vol. I, Barcelona, Establecimiento Tipográfico de Jaime Jesús, 1864; *El corazón humano o las cuatro estaciones de la vida*, Barcelona, Librería de Juan Bastinose e Hijo, 1864. Magí Pers, *Cartilla de la ciencia política al alcance de todos, con un artículo al fin sobre la libertad, igualdad y autoridad*, Barcelona, Imprenta de José Tauló, 1848; *El instructor de las clases jornaleras, o principios de moral, política, economía e higiene*, Barcelona, Est. Tip. de Narciso Ramírez, 1862.

⁷⁰ Gay, *Las clases proletarias* (1864), p. 9.

⁷¹ *Ibidem*, p. 5-6.

evidentment, la frenologia en formava part.⁷² Cubí, però, reconeixia que les doctrines socialistes podrien fructificar excepcionalment en petites comunitats o en col·lectius de persones que es caracteritzessin per tenir alguns dels òrgans cerebrals, com el “aprecio-de-sí-mismo”, molt poc desenvolupats i d’altres, com la “benevolencia”, molt desenvolupats. Això sí, aquestes comunitats, per tal que resultessin viables, havien d’estar dominades, segons Cubí, per l’observació de la més estricta i elevada moral – una referència indirecta a les propostes que promovien la lliure sexualitat.⁷³

Els frenòlegs catalans no només van mostrar la seva preocupació per les condicions de vida de les classes treballadores, sinó que també van provar de trobar-ne les causes i aportar-ne solucions.⁷⁴ Les solucions proposades, però, no eren del tot coincidents, malgrat que compartien molts elements comuns -com, per exemple, el fet de considerar el treball com un deure i no pas com un dret.⁷⁵ Narcís Gay apostava per una certa acció benèfica exercida per l’estat, sempre i quan aquesta fos previsor, prudent i moderada, ja que, segons Gay, un excés de beneficència provocaria “la imprevisión y la indolencia del individuo”, tal i com pronosticaven les teories del liberalisme econòmic. Dins d’aquests estrets marges d’intervenció, Gay recolzava l’aplicació d’un conjunt de mesures molt similars a les proposades per Monlau en el seu programa higienista (regular la jornada de treball d’adults i nens, estendre mesures d’higiene moral i física, augmentar el nombre d’escoles de pàrvuls i de biblioteques populars, moralitzar les diversions i festes públiques, creació de més caixes d’estalvis, etc.).⁷⁶

Pers, en canvi, anava més enllà i apostava per promoure una millor distribució de la riquesa, afavorir l’equilibri entre els diferents sectors productius de la societat, ampliar la base del cens electoral (excloent, però, els clergues) i protegir la llibertat de

---

⁷² Marià Cubí, *Al pueblo español, sobre las causas que hacen al comunismo imposible y el progreso inevitable*, Imprenta de Miguel y Jaime Gaspar, Barcelona, 1852.

⁷³ Marià Cubí, “Consideraciones sobre la propiedad del individuo, de la familia y de la nación”, *La Antorcha*, tom I, núm. 6, 14 d’octubre de 1848, p. 42.

⁷⁴ Pel que fa a les causes, pot ser el més clarivident és Pers, que identifica l’estat de degradació de les classes treballadores com una característica de la nova organització del treball: “La división del trabajo y la contribución de la industria actual imponen a una porción notable de las clases laboriosas ciertas penalidades y sufrimientos que casi causan su aniquilamiento, dando por resultado una generación famélica.” Pers, *Manual de Frenología* (1849), p. 301.

⁷⁵ Cubí ho expressava molt clarament: “El trabajo, así respecto al que lo da como al que lo ejecute, es un deber, no un derecho. (...) el hombre no tiene el derecho a exigir forzosamente trabajo; por la razón sencilla que no siempre está en nuestra mano darlo.” Cubí, *Al pueblo español* (1852), p. 14.

⁷⁶ Gay, *Las clases jornaleras* (1864).

premsa.⁷⁷ En concret, pel que fa a les mesures econòmiques, Pers estava convençut que era del tot necessari assolir l'equilibri entre el sector industrial i l'agrícola. L'excessiva presència de la indústria i la no valoració de l'activitat agrícola produïa, segons el frenòleg vilanoví, el trencament de l'harmonia social. Fent ús d'una metàfora frenològica, Pers argumentava que d'igual forma que el desequilibri entre els òrgans del cervell trenca l'harmonia de l'individu i està en l'origen del comportament patològic, el desequilibri entre els diferents sectors productius de la societat estava en l'origen de les tensions socials:

“Cuando vemos que la agricultura de una nación ocupa la mayor parte de sus hijos de una manera armónica, la población irá en aumento y el bienestar de todos también. Pero cuando la industria lo absorbe todo o la mayor parte, serán pocos los favorecidos y en gran número los despreciados. (...) Haya armonía en los ramos todos de la sociedad, y pronto la tierra se transformará en un delicioso paraíso. Dirán algunos economistas que abogan por los artefactos y su fabricación; ahí está la opulenta Inglaterra, que con su adelantada y próspera industria ¿qué rica y poderosa no se presenta por todas partes? Pero no nos hablarán de su horroroso pauperismo que amenaza su ruina. Y con este pauperismo que la ahoga en su propio seno, ¿qué será de su riqueza, prosperidad y poder el día que los pueblos del mundo civilizado puedan competir con sus artefactos en el gran mercado de las naciones todas? Su ruina será inevitable.”⁷⁸

L'anti-industrialisme moderat de Pers tenia el seu origen en la seva experiència a Cuba, però no era compartit, encara que per motius diferents, ni per Cubí ni per Gay. Cubí apostava firmament per la mecanització de la producció, en la que veia un element moralitzant, ja que allunyava l'home del treball purament animal, font d'embrutiment.⁷⁹ Per a Cubí, les fàbriques eren sense cap mena de dubte una font d'enriquiment de la nació:

“Las fábricas son invencibles; cuanto más se consume más se vivifican; cuanto más se vivifican más producen; cuanto más producen más adelantan; y cuanto más adelantan más enriquecen, engrandecen y fortalecen la nación en cuyo seno se hallan.”⁸⁰

Cubí apostava també per l'estabilitat política i per l'avenç de la ciència, alhora que recolzava el foment d'una ètica del treball basada en el mèrit individual (en aquest

---

⁷⁷ Pers, *Cartilla de ciencia política* (1848), p. 13, 19-22.

⁷⁸ Pers, *Manual de Frenología* (1849), p. 302.

⁷⁹ Marià Cubí, “Industria. De las máquinas y de sus resultados”, *La Antorcha*, tom I, núm. 32, 14 d'abril de 1849, p. 252.

⁸⁰ Marià Cubí, “Industria e industriales. Empleantes y empleados, fabricantes y obreros”, *La Antorcha*, tom I, núm. 16, p. 124.

aspecte coincidia amb Pers).⁸¹ Tanmateix, l'element central de les propostes de Cubí era el control de la població. Cubí, a l'igual que Pers, veia en el progrés industrial també l'origen de la conflictivitat social. Molt influït pels plantejaments de l'economia política britànica, Cubí estava convençut que el procés d'industrialització generava un desequilibri entre la població i la producció d'aliments que era la causa final de la situacions conflictives que vivia la societat catalana:

“Cataluña, sin embargo, ha comenzado a seguir las huellas de la Gran Bretaña. Es, sin disputa alguna, la provincia más rica, más activa, más industriosa, y en negocios prácticos, más inteligente de España; pero también es allí donde hay enjambres de criaturas humanas más famélicas, más turbulentas, más miserables, más ignorantes. Allí es donde principia a verse la miseria bajo todos sus horribles aspectos.”⁸²

Tanmateix, aquest progrés, segons Cubí, no havia anat acompanyat de la necessària moderació de les passions reproductives:

“Sin adelantos no puede haber riqueza, no puede haber bienestar, no puede haber poder nacional, es una verdad que no consiente duda, es una verdad tan patente que nadie puede desconocer; pero estos mismos adelantos, si al propio tiempo no se enfrenan, dirigen y moralizan las pasiones reproductivas, producen un número de criaturas humanas tanto más allá de esos adelantos, que no tienen a ser origen sino de vicio, miseria y atraso. No hay perfección social, no hay perfección gubernativa, no hay perfección humana, que no se neutraliza al punto por el exceso de población. ¿Qué le ha sucedido a la Gran Bretaña? ¿Qué a la Francia? ¿Qué a la Bélgica? ¿Qué a la Cataluña comparada con el resto de España?”⁸³

Per tant, la solució era moderar les passions reproductives, en termes frenològics, moderar l'activitat dels òrgans de la “amatividad” i de la “filogenitura”, mitjançant el foment de l'educació religiosa i moral del “pueblo”, tal i com expressava molt emfàticament en un article a *La Antorcha*:

“¿De qué modo, se preguntará acaso, debe enfrenarse la *amatividad* y la *filogenitura* [sic], para que no veamos esos tan horribles castigos en forma de hambre, miseria, vicio, pauperismo, y embrutecimiento por exceso de población? En respuesta a esta pregunta siempre diré, siempre repetiré, y jamás cesaré de exclamar: EDUCACIÓN RELIGIOSA-MORAL EN EL PUEBLO Y SANTIDAD EN LAS FAMILIAS [sic]. Sí, educación religiosa moral en el pueblo y santidad en las familias: todo lo demás es tirar cocees contra el aguijón, es escupir de cara al viento.”⁸⁴

---

⁸¹ A la portada de la *Cartilla de ciencia política* de Pers, apareix la següent cita de Thoré: “La política del porvenir tomará/ en cuenta el valor de cada uno:/ establecerá los DERECHOS en proporción/ del mérito personal, compartirá la/ obra social según la aptitud de cada/ individuo y el interés de todos.” Pers, *Cartilla de ciencia política* (1848), portada.

⁸² Marià Cubí, “Población. Núm. III. La razón debe someter al hombre al nivel, que, como ley de armonía universal, ha de existir entre la población y los medios de subsistencia; de lo contrario se verá forjado a ello por el castigo”, *La Antorcha*, tom I, núm. 13, 2 de desembre de 1848, p. 99.

⁸³ Cubí, *Pan y bocas* (1852), p. 29-30.

⁸⁴ Marià Cubí, “Población. Núm V”, *La Antorcha*, tom I, núm. 15, 16 de desembre de 1848, p. 113.

Cubí no va ser l'únic dels frenòlegs influït pels plantejaments de l'economia política britànica. Malgrat que aparentment contrastava amb el seu pensament moderadament anti-industrialista, Pers també considerava que l'economia política era el complement perfecte de la frenologia. En un article publicat a la *Revista Frenològica* i que portava per títol “Economía Política. Verdaderas industrias y riquezas”,⁸⁵ Pers feia ús, una vegada més, d'una metàfora frenològica per a demostrar la complementarietat de les dues ciències: si l'economia política ensenyava a explotar les riqueses naturals de la terra, ja fos mitjançant la indústria o l'agricultura, la frenologia ensenyava a cultivar els talents naturals de cada individu.⁸⁶ D'aquesta manera, el binomi frenologia-economia política esdevenia el fonament d'una autèntica ciència de l'individu i de la societat.

Pers, però, anava més enllà i, seguint amb la metàfora, argumentava que cada país havia d'escollir molt bé quines eren les indústries que li convenia explotar; un argument, d'altra banda, també compartit per Llach.⁸⁷ D'aquesta manera, Pers, influït per la seva experiència a Cuba, estava convençut que els governs havien d'afavorir i promoure l'explotació de les indústries “vertaderes” del país, és a dir, aquelles privilegiades per la natura de cada país, tal i com Cuba feia amb el sucre:

“La filosofía de la ciencia económica no admite más industrias en un país que las que la naturaleza le ha designado. No importa que un país no tenga más que tres o cuatro industrias, si con una o dos basta y sobran para ser una nación riquísima. Dígalo de la Isla de Cuba, que con sólo el azúcar y el tabaco es sin disputa el país más rico del mundo.”⁸⁸

La finalitat del frenòleg vilanoví era encara més concreta: convèncer als industrials catalans que no valia la pena l'esforç continuat d'invertir en la indústria del cotó. Segons Pers, la indústria del cotó era una indústria “fictícia” i, per tant, demanava al govern que deixés de protegir-la. A canvi, els beneficis obtinguts amb la venda dels actius d'aquestes indústries podrien invertir-se en fer créixer la xarxa de ferrocarrils, tan

---

⁸⁵ Segons informa el mateix Pers, l'article es va publicar dos anys abans al núm. 329 del diari *La Reforma* de Madrid. Magí Pers, “Economía Política. Verdaderas industrias y riquezas”, *Revista Frenològica*, tom I, 1852, p.154-162.

⁸⁶ “(...) lo que la frenología nos enseña respecta al conocimiento del hombre, así mucho debemos aplicarlo al cultivo de las tierras si deseamos obtener las ventajas apetecidas.”. *Ibidem*, p. 156.

⁸⁷ Veure: Joan Llach, “Industria. Influencia de la industria”, *La Antorcha*, tom I, núm. 56, 29 de setembre de 1849, p. 446.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 158.

necessària per a abaratir les exportacions espanyoles de cereals, en consolidar un sistema tributari progressiu i en promoure el lliure comerç.

L'article de Pers no va deixar indiferents als industrials catalans i va ser ràpidament contestat des de les pàgines del *Diario de Barcelona* per, entre d'altres, l'industrial Tomàs Illa i Balaguer.⁸⁹ L'article resposta d'Illa i Balaguer, qui era anunciat pel mateix diari com un “antiguo y constante defensor de la industria nacional”,⁹⁰ identificava clarament quin era el punt més controvertit de la proposta de Pers i el que havia aixecat les ires dels industrials: el qüestionament de les postures proteccionistes. L'article de Pers i la posterior rèplica d'Illa i Balaguer van ser el punt de partida d'una polèmica que enfrontà Magí Pers amb els industrials catalans. La polèmica, que va durar tot el juliol de 1852 i va tenir com espai d'acollida les pàgines del *Diario de Barcelona*, va servir també per a posar de manifest una vegada més les divisions entre els frenòlegs. A diferència de Pers, Cubí va intervenir-hi mostrant-se favorable a continuar amb les mesures proteccionistes a Espanya, tot i que aconsellava adoptar un sistema flexible d'aranzels que respongués al progrés dels diferents sectors econòmics,⁹¹ a la vegada que acusava a Pers de fer un mal ús de la frenologia:

“Mi opinión es, por ejemplo, que en España HOY [sic] el medio más certero y eficaz de proteger y fomentar lo más y mejor posible el interés social manufacturero, en armonía con todos los demás intereses [sic], consiste en la adopción del sistema arancelario muy proteccionista [sic], al paso que en la Gran Bretaña, consiste en la adopción del sistema librecambista.

(...) Por lo demás, hacer de la Frenología un comodín para que se amolde a una teoría predilecta, o zaherirla porqué no favorece un sistema especial, es rebajar su dignidad, frustrar las benévolas intenciones de su inmortal fundador, retardar las útiles aplicaciones de sus principios, y obrar de manera que deplora y deplorará la hidalga filosofía.”⁹²

Polèmiques com l'anterior, en les quals els frenòlegs catalans discrepaven públicament sobre quin havia de ser l'àmbit d'aplicació de la frenologia, van contribuir sens dubte a minvar la seva credibilitat a Catalunya. D'altra banda, les discussions entorn la sempre controvertida cranioscopia o les múltiples acusacions de materialisme, fatalisme i, fins i tot, ateisme que rebien els frenòlegs catalans van obligar-los a anar

---

⁸⁹ Tomàs Illa i Balaguer, “Verdaderas industrias y riquezas”, *Diario de Barcelona*, núm. 194, 12 de juliol de 1852, p. 4112-4117.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 4112.

⁹¹ La defensa d'uns aranzels variables es troba a: Marià Cubí, “Libertad de comercio en sus relaciones con la prosperidad o ruina de los pueblos”, *La Antorcha*, tom I, núm. 10, 11 de novembre de 1848, p. 73-77.

⁹² Marià Cubí, “La frenología y los sistemas arancelarios”, *Diario de Barcelona*, núm. 201, 19 de juliol de 1852, p. 4257-4258.

abandonant la defensa aferrissada de la doctrina de Gall al llarg de la segona meitat de la dècada de 1850. Aquest procés va coincidir amb la pèrdua de prestigi de la frenologia en el món acadèmic europeu durant la dècada de 1840.

Conclusions

En aquest últim capítol, ens hem apropiat a les propostes socials formulades pels frenòlegs catalans durant els últims anys de la dècada de 1840 i la primera meitat de la dècada de 1850. En un context social força conflictiu, en el qual l'espai per a la negociació social era pràcticament inexistent, les propostes reformistes dels frenòlegs catalans van suposar un intent seriós de construir una ciència de la societat basada en els coneixement vertader de l'home que proporcionava la doctrina de Gall, alhora que van constituir una alternativa a l'hegemonia del projecte del conservadorisme català. Malgrat no constituir un cos coherent i articulat de doctrina, les seves propostes compartien a grans trets una actitud positiva vers el procés d'industrialització i el progrés científic, a la vegada que no ignoraven l'existència dels conflictes socials i proposaven mesures per a millorar les condicions de vida i de treball de les classes treballadores.

Les contínues acusacions de materialisme i fatalisme llançades contra la frenologia, que fomentaven la perillosa associació entre frenologia i ateisme, van obligar als frenòlegs catalans, a l'igual que els seus col·legues europeus, a defensar públicament l'adequació de la doctrina de Gall amb el cristianisme. A Catalunya, la proposta formulada des de les pàgines de *El Eco de la Frenología* va ser l'intent més seriós d'elaborar una lectura de la frenologia d'acord amb les exigències del dogma catòlic. Liderats per Narcís Gay i Joan Llach, els joves redactors de *El Eco de la Frenología* presentaven la frenologia com la millor teoria psicològica fins aleshores formulada, a l'hora que es distanciaven dels aspectes més controvertits de la doctrina: la cranioscopia, considerada com a font fal·lible de coneixement, i la fusió amb el magnetisme animal, al qual ni tan sols esmentaven. La seva proposta subratllava la distinció entre ànima, facultats de l'ànima i òrgans cerebrals; establia de forma axiomàtica l'espiritualitat de l'ànima i posava en quarantena les localitzacions dels òrgans cerebrals proposades per Gall i Spurzheim. La seva proposta, en la que la religió

i la moral ocupaven un lloc central, se situava molt a prop de l'eclecticisme francès, del pensament de Jaume Balmes i Ramon Martí d'Eixalà.

Malgrat les diferències i els matisos, que en alguns casos eren força importants, moltes de les propostes dels frenòlegs catalans tenien un caràcter transversal i, per tant, podien ser compartides per tots aquells que, com els republicans o els progressistes, lluitaven per a la reforma de la societat. En un context d'augment de la difusió de les doctrines socialistes entre amplis sectors de les classes treballadores, els frenòlegs catalans van ser especialment actius a l'hora de demostrar la utilitat de la seva ciència per tal d'esmortir les tensions socials, sense necessitat de qüestionar la propietat privada i posar en perill el progrés material de la societat. A través de la publicació de nombrosos articles i textos, molts d'ells dirigits a combatre directament les idees socialistes, els frenòlegs catalans no només van mostrar la seva preocupació per les condicions de vida de les classes treballadores, sinó que també van proposar mesures – d'altra banda, molt similars a les proposades pels higienistes- que estaven guiades per la frenologia.

CONCLUSIONS FINALS

La “fi” de la frenologia i del magnetisme animal

La frenologia i el magnetisme animal van situar-se en el centre de l'activitat cultural i científica catalana durant les dècades de 1840 i 1850. Lluny de la caracterització de pseudo-ciències que les ha perseguit des de finals del segle XIX, durant bona part del segle la frenologia i el magnetisme animal van formar part del que retrospectivament podríem anomenar *ciències de la ment*, aleshores un àmbit de coneixement incert i difús. Donat que en aquest període la comunitat mèdica i científica no havia delimitat allò que ha conformat l'ortodòxia científica des de finals del XIX fins als nostres dies, sembla del tot evident que l'ús de qualsevol denominació que situï a aquestes pràctiques en un territori al marge de la ciència i de la medicina oficials suposa obviar la centralitat que van tenir.

Tot i que hem pres l'arribada de Marià Cubí a Barcelona com el punt de partida del procés de popularització de la frenologia i, posteriorment, del magnetisme animal per tot Catalunya, les doctrines de Gall i Mesmer no eren pràctiques del tot desconegudes a Catalunya abans de la tardor de 1842. Tal i com hem assenyalat en la introducció, es poden trobar referències a l'obra de Gall en els tractats de fisiologia més usats de l'època, en les entrades dels diccionaris mèdics i en algunes publicacions mèdiques. D'altra banda, hi ha testimonis que demostren la realització de sessions de magnetisme a Espanya des de principis de segle. No obstant, no hi ha dubte que l'arribada de Cubí i la seva activitat com a frenòleg professional va facilitar que amplis sectors de la societat catalana, més enllà dels cercles mèdics, entressin en contacte amb la doctrina de Gall i amb les pràctiques magnètiques.

Mitjançant les activitats que els frenòlegs portaven a terme, la frenologia era presentada no només com a una curiositat i un entreteniment, sinó també com una font de coneixement vertader sobre l'ésser humà i la seva organització, com una guia personal en temps de ràpids i profunds canvis socials i com una ciència de la societat que permetria resoldre les profundes contradiccions que acompanyaven al procés d'industrialització. D'aquesta forma, la societat catalana va conèixer una doctrina senzilla i entenedora que posava a l'abast de tothom una concepció clarament fisiològica de l'ésser humà, que ràpidament fou associada a postures materialistes i que

va actuar com a vehicle de difusió d'un naturalisme que tenia les seves arrels en el segle anterior.¹ D'altra banda, els frenòlegs van difondre una concepció de la societat que, a imatge i semblança de la concepció frenològica del cervell, era presentada com una agrupació d'individus independents. El correcte coneixement i compliment de les lleis de la natura que suposadament governaven a tots i cadascun dels individus portaria inevitablement a la desaparició de les tensions i al restabliment de l'harmonia social.

El ressò que van tenir les activitats que realitzaven els frenòlegs i els magnetitzadors, especialment les protagonitzades per Marià Cubí, va comportar l'aparició de tot un seguit de productes de cultura popular que, com obres de teatre o fulletons satírics, sense oblidar els caps frenològics i el seu impacte visual, també van contribuir a difondre les noves ciències. L'anàlisi d'alguns d'aquests productes, com la comèdia costumista *Frenología y magnetismo* de Bretón de los Herreros, ens ha permès reconstruir amb certa fidelitat els principals elements que conformaven una sessió de magnetisme o la realització d'un examen cranioscòpic. Aquests productes de ciència popular ens han proporcionat també elements per a estudiar el procés d'apropiació del coneixement científic per part d'audiències no especialitzades, posant de manifest la relativa fluïdesa que caracteritzaven els intercanvis entre la cultura popular i la cultura de les elits.

La cultura liberal que dominava la vida cultural catalana quan Marià Cubí va arribar a Catalunya la tardor de 1842 li va permetre desenvolupar sense gaires dificultats les activitats pròpies de qualsevol frenòleg nord-americà. Aquestes activitats, que van incloure les visites a presons i hospitals o la realització d'un curs de frenologia a la Casa de Convalescència de Barcelona, tenien com a objectiu donar a conèixer la doctrina de Gall, legitimar-la i prestigiar-la mostrant la seva utilitat com a eina de millora individual i social. Aquest últim aspecte no va passar desapercebut per a Jaume Balmes i per a d'altres joves intel·lectuals conservadors que, com Pau Piferrer o Joan Mañé i Flaqué, veien en la nova ciència un desafiament al lloc central que la religió, segons ells, havia d'ocupar a la societat.

Les acusacions de difusió del materialisme i del fatalisme van caure ràpidament sobre Cubí i la resta de frenòlegs catalans, obligant-los a repetir reiteradament la moralitat de la doctrina de Gall i la seva absoluta adequació amb el catolicisme. En part com a resposta a aquestes acusacions, el grup de Narcís Gay i Joan Llach va construir

---

¹ Van Wyhe (2004); McLaren (1974).

una versió de la frenologia d'acord amb les exigències del dogma catòlic. Des de les pàgines de la seva revista, *El Eco de la Frenología*, el grup de Gay i Llach va presentar la frenologia com la millor teoria psicològica fins aleshores formulada, alhora que es distanciaven dels aspectes més controvertits de la doctrina. La seva proposta, que se situava molt a prop de l'eclecticisme francès i del pensament moderat de Balmes i Martí d'Eixalà, subratllava per sobre de tot l'espiritualitat de l'ànima; la distinció entre ànima, facultats de l'ànima i òrgans cerebrals; i posava en quarantena les localitzacions cerebrals proposades primer per Gall i després per Spurzheim.

L'examen cranioscòpic ràpidament es va convertir en un dels aspectes més polèmics de la frenologia. La pràctica de la cranioscopia era a la vegada l'aspecte més feble i més atractiu de la doctrina frenològica i era vist amb suspicàcia per amplis sectors de les elits intel·lectuals, fins i tot entre aquells que es mostraven seduïts per la doctrina de Gall. Efectivament, l'examen cranioscòpic situava l'exercici de la frenologia a l'abast de tothom. A més, la seva realització pública, sovint davant d'audiències nombroses, comportava el perill de desvetllar les característiques mentals dels membres de l'elit, posant de manifest les discrepàncies amb la posició social que aquests ostentaven i les seves suposades capacitats mentals.

A partir de 1844, el procés de popularització de la frenologia a Catalunya es va veure fortament afectat pel nou context cultural i polític que emergí un cop es va acabar amb l'última de les grans "bullangues", la Jamància. Les classes dirigents catalanes, alarmades pels efectes dels últims aldarulls, van decidir donar suport a les polítiques repressives dels governs moderats i portar a terme un nou programa social, polític i cultural clarament conservador amb la finalitat de regenerar la societat catalana, trencant així amb la tendència progressista que havia dominat la dècada anterior. L'ambient cultural català va deixar de ser propici per als frenòlegs i magnetitzadors catalans, considerats com a "xarlatans" pels joves intel·lectuals conservadors que, com Pau Piferrer o Joan Mañé i Flaquer, dominaven la nova vida cultural catalana.

La gran difusió que van tenir les pràctiques magnètiques durant els anys 1844 i 1845 a Barcelona demostra que, tot i les dificultats derivades del nou context, frenòlegs i magnetitzadors van continuar amb les seves activitats. Malgrat les reserves inicials dels frenòlegs cap a les pràctiques magnètiques, alguns d'ells, com Marià Cubí i Magí Pers i Ramona, ràpidament es van convèncer de les possibilitats terapèutiques que ofería el magnetisme animal. La modificació del comportament d'un individu mitjançant

l'estimulació d'un dels seus òrgans cerebrals gràcies a la suposada acció del fluid magnètic era una possibilitat massa atractiva com per a no considerar-la seriosament. No obstant això, els frenòlegs-magnetitzadors catalans, a diferència dels frenomesmeristes britànics, mai van considerar que estaven creant una nova ciència. En el cas concret de Cubí, per exemple, aquest concebia el magnetisme animal com a una eina terapèutica al servei de la frenologia i considerava a aquesta com la 'ciència mare' de la qual també en formava part la fisiognomonia o "lenguaje natural".

Aquest caràcter d'eina terapèutica que els magnetitzadors catalans van atribuir al magnetisme animal tenia la seva màxima il·lustració en la posició pragmàtica que la major part de magnetitzadors van mantenir en relació a la controvèrsia sobre el suposat caràcter físic del fluid magnètic. Aquesta actitud no impedia, però, que els magnetitzadors fessin ús d'analogies per a representar la comunicació que es produïa entre magnetitzador i el individu magnetitzat durant les sessions de magnetisme. Especialment exitosa fou l'analogia que equiparava el fluid magnètic, el qual suposadament circulava pel sistema nerviós, amb el fluid elèctric que recorria els cables de telegrafia.

La frenologia i el magnetisme animal també van suscitar l'interès dels metges catalans, sobretot d'aquells més propers a les posicions del liberalisme progressista. Aquest interès, però, molt rarament va trobar una expressió pública, ja que els facultatius van mostrar-se força reticents a fer públiques les seves posicions, fins al punt que en alguns moments el seu silenci públic va contrastar clarament amb les intenses controvèrsies que tenien lloc a la premsa. Cal destacar, però, que aquesta manca de presència pública va ser molt menor a ciutats 'perifèriques', com Reus, Tarragona o Vilanova i la Geltrú, on el poder mèdic era menys present.

Les raons per a mantenir aquest silenci no eren les mateixes si ens referim al magnetisme animal o a la frenologia. Per als facultatius, el magnetisme animal era una pràctica molt més incòmoda que no pas la frenologia, sobretot si aquesta última era netejada d'aquells aspectes més dubtosos –com l'examen cranioscòpic. En canvi, la manca de control que els magnetitzadors (fossin metges o no) tenien sobre els individus magnetitzats qüestionava la seva autoritat a ulls de les audiències que presenciaven les sessions de magnetisme. La dificultat de reproduir els experiments magnètics i el doble paper que l'individu magnetitzat havia de desenvolupar en els experiments, com a instrument científic i com a testimoni dels fenòmens experimentats, eren aspectes que

també contribuïen a minvar la credibilitat dels experiments i, per tant, dels magnetitzadors. Donades aquestes dificultats, els magnetitzadors corrien el risc de ser considerats com a xarlatans, en el pitjors dels casos, o com a víctimes de l'engany de l'individu suposadament magnetitzat, en el millor dels casos.

En relació a la frenologia, no hi ha dubte que tant la pràctica cranioscòpica com la possibilitat de localitzar els suposats òrgans cerebrals eren els dos aspectes més controvertits de la doctrina. En un context cultural i polític no gaire favorable, els metges partidaris de la doctrina de Gall es van veure obligats a desenvolupar diferents estratègies d'apropiació del nou coneixement. La incomoditat que suscitava la pràctica de l'examen cranioscòpic i el caràcter clarament liberal i reformador que s'atribuïa a la doctrina de Gall no eren aspectes que facilitessin gens aquesta tasca. Malgrat aquestes dificultats, el procés d'apropiació de la doctrina de Gall que van portar a terme figures com Pere Mata, Pere Felip Monlau o Antoni Pujadas no es pot deslligar del seu pensament liberal progressista i de la creença que el desenvolupament d'una fisiologia de l'individu portaria naturalment a la construcció d'una "fisiologia de la societat" que permetria la reforma social.

La voluntat reformista de Mata, Monlau i Pujadas tenia molt elements comuns amb les propostes dels diferents grups de frenòlegs que van aparèixer com a conseqüència de l'activitat divulgadora de Cubí. Tot i no formar un cos de doctrina coherent i únic, aquestes propostes suposaven un seriós intent de construir una ciència de la societat basada en el coneixement 'vertader' de l'home que proporcionava la doctrina de Gall. A grans trets, els frenòlegs compartien una actitud positiva en relació al procés d'industrialització i al progrés científic. A més, aquesta actitud anava acompanyada d'un veritable reconeixement de l'existència dels conflictes socials i de la necessitat d'aplicar reformes moderades amb l'objectiu de millorar les condicions de vida de les classes treballadores.

Al llarg de la dècada de 1850, els frenòlegs van anar deixant de costat la defensa aferrissada de la doctrina frenològica i la seva activitats divulgadora va anar minvant progressivament. Com hem indicat en la introducció d'aquest treball, hem escollit l'any 1854 com a data simbòlica de la "fi" del moviment frenològic català. Aquell any va desaparèixer l'última publicació frenològica catalana, la *Revista Frenològica* (1852-1854) de Pers i Ramona. Un any abans, Cubí havia publicat el *Lecciones de Frenología*, una extensa síntesi de frenologia, magnetisme animal i fisiognomonia, recull de les

l·liçons que havia impartit l'any 1851 a la Sociedad Filarmónica de Barcelona.² Aquestes van ser les últimes grans accions dels frenòlegs catalans. Les diferents vicissituds personals de cadascun d'ells (com l'estat de salut de Cubí, l'abandonament de qualsevol activitat intel·lectual per part de Joan Llach, o les aspiracions d'ascens social de Narcís Gay i Magí Pers); el descrèdit creixent de la frenologia a la resta d'Europa (fruit en gran mesura dels atacs contra la doctrina de Gall portats a terme per l'escola de fisiologia experimental francesa);³ o les múltiples dificultats per a difondre una doctrina que anava acompanyada irremissiblement de les acusacions de materialisme i fatalisme i que era percebuda pel conservadorisme amb molt de recel, són factors que van contribuir a la fi del moviment frenològic català.

No obstant, la frenologia va mantenir la seva presència en la vida cultural i científica catalana fins a l'últim terç del segle. Així, mentre Juan Magaz, catedràtic de fisiologia de la Universitat de Barcelona, discutia les aportacions de Gall i l'existència dels fenòmens magnètics a les seves l·liçons de fisiologia,⁴ l'escriptora feminista Concepción Arenal discutia les opinions de Gall sobre les suposades diferències entre les capacitats de l'home i la dona.⁵ A més, es continuaven publicant llibres de divulgació científica en els quals es dedicava força extensió a explicar la frenologia i el magnetisme animal⁶ i en l'àmbit educatiu l'escola "Laboriosidad" fundada a Barcelona l'any 1878 basava el seu projecte en l'aplicació de la frenologia.⁷

---

² Cubí, *Lecciones de frenología* (1853); *Leçons de phrénologie scientifique et pratique. La phrénologie régénérée ou véritable système de philosophie de l'homme considéré dans tous ses rapports*, traduction de l'espagnol de Mariano Cubí y Soler, Paris, J. B. Baillièrre et Fils, 1857.

³ Sobre els atacs contra la doctrina de Gall per part dels fisiòlegs experimentals francesos, veure sobretot: Clarke, Jacyna (1987).

⁴ Juan Magaz, *Tratado elemental de fisiología humana*, 2 vols., Barcelona, Est. Tip. de Narciso Ramírez y C^a, 1870, vol. II, p. 342-350, 355.

⁵ Concepción Arenal, *La Mujer del porvenir: artículos sobre las conferencias dominicales para la educación de la mujer, celebradas en el Paraninfo de la Universidad de Madrid*, Madrid y Sevilla, Eduardo Peiré y Félix Peiré, 1869. També: E. Bosch Fiol, M. Gili Planas, V. A. Ferrer Pérez, "La cuestión femenina: Concepción Arenal versus frenología", *Revista de Historia de la Psicología*, 17, 3-4 (1996): 32-37, p. 35.

⁶ Per exemple: Luis Figuer, *Conócete a tí mismo. Tratado popular de fisiología humana o sea explicación al alcance de todas las inteligencias de...* Barcelona, Imprenta y Librería Religiosa y Científica del heredero de D. Pablo Riera, 1881.

⁷ *Programa de Educación según la frenología. Útil a los padres y madres de familia, al profesorado en general y al de primera enseñanza de ambos sexos en particular. Indispensable en las enseñanzas excepcionales, en las escuelas de Educación Paternal, de Reforma y de los Penales*, Barcelona, Est. Tip. de los sucesores de N. Ramírez, 1885. Veure també: Robles, Antonio, "Las teorías educativas del frenólogo Mariano Cubí y su influencia en Cataluña a finales del siglo XIX", *Perspectivas pedagógicas*, vol. 13, núm. 51 (1983): 463-475, p. 473-475.

l'hipnotisme, i amb l'interès per la recerca física dels fenòmens psíquics.¹⁰ En aquest sentit, la continuïtat de les pràctiques magnètiques, sigui dins de l'àmbit de l'espiritisme o en l'àmbit de l'hipnotisme, qüestiona la suposada 'fi' del magnetisme animal.

L'existència d'un 'llegat frenològic' en àmbits de coneixement tan característics de l'últim terç del segle com l'antropologia física, l'antropologia criminal o el moviment eugenèsic qüestiona també la suposada 'fi' de la frenologia. Tal i com ha assenyalat Daniel Pick, el somni de trobar el mapa del criminal va ser una de les herències dels frenòlegs.¹¹ Herència que podem trobar en els estudis de Cesare Lombroso (1835-1909) o en les teories degeneracionistes, tan en boga a finals de segle, d'Augustin Morel (1809-1873), Paul Broca (1824-1880), Herbert Spencer (1820-1903) o Ernst Haeckel (1834-1919). D'altra banda, el ressorgiment de les teories localitzacionistes a partir dels treballs del mateix Paul Broca a finals de la dècada de 1860 pot considerar-se com una altra de les herències de la frenologia, com ho demostra el fet que fins i tot alguns científics contemporanis de Broca van arribar a referir-se a l'aparició d'una nova frenologia.¹² Per últim, un altre dels aspectes que conformen el llegat frenològic té a veure amb el paper que els frenòlegs van jugar en la transmissió de les teories evolucionistes. Gràcies als treballs de Desmond, Secord i Van Wyhe, avui sabem que els frenòlegs britànics van ser uns bons receptors i divulgadors de les teories evolucionistes aleshores de moda a França i que les seves obres van influir en la major part dels principals evolucionistes britànics, com Robert Chambers, Charles Lyell, Alfred Russell Wallace, H. C. Watson, o Herbert Spencer.¹³

---

¹⁰ Fins molt recentment, no han aparegut treballs sobre aquest tema. Veure: Patrizia Guarnieri, "Teatro e laboratorio. Scienziati e medici davanti al magnetismo", *Belfagor*, 40 (1985): 561-575; Logie Barrow, *Independent spirits: Spiritualism and English plebeians, 1850-1910*, London, Routledge and Kegan Paul, 1986; Anne Harrington, "Hysteria, hypnosis, and the lure of the invisible: the rise of neo-mesmerism in *fin-de-siècle* French psychiatry", a W.F. Bynum, Roy Porter, Michael Sheperd (eds.), *The Anatomy of Madness. Essays in the History of Psychiatry*, London, Tavistock, vol. III, 1988: 226-246; Bernadette Bensaude-Vincent, Christine Blonde (eds.), *Des savants face à l'occulte, 1870-1940*, Paris, Éditions La Découverte, 2002; i Roger Luckhurst *The Invention of Telepathy, 1870-1901*, Oxford, Oxford University Press, 2002.

¹¹ Daniel Pick, *Faces of degeneration. A European Disorder, c.1848- c.1918*, New York, Cambridge University Press, 1989.

¹² Philip J. Pauly, "The Political Structure of the Brain: cerebral localization in Bismarckian Germany", *International Journal of Neuroscience*, 21 (1983):145-150.

¹³ Desmond (1989); Secord (2000); Van Wyhe (2004).

Bibliografia

Arxius i biblioteques

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona
Biblioteca de Catalunya (Barcelona)
Biblioteca Històrica de la Fundació Uriach (Barcelona)
Biblioteca Balear del Monestir de la Real (Palma de Mallorca)
Biblioteca Nacional de España (Madrid)
Biblioteca Pública Arús (Barcelona)
Biblioteca de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona
Biblioteca de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona
Biblioteques de la Universitat de Barcelona
Biblioteques de la Universitat Autònoma de Barcelona
Biblioteques de la Universidad Complutense de Madrid
Biblioteca-Museu Víctor Balaguer (Vilanova i la Geltrú)
Central Library (Manchester)
John Rylands Library - University of Manchester (Manchester)

Fonts primàries

- Premsa i publicacions periòdiques:

a) Premsa i revistes de caràcter general:

El Barcelonés (Barcelona)
El Constitucional (Barcelona)
La Corona (Barcelona)
Diario de Barcelona (Barcelona)
La Fe (Mallorca)
El Fomento (Barcelona)
La Fraternidad (Barcelona)
El Genio (Barcelona)
La Madre de Familia (Barcelona)

El Padre de Familia (Barcelona)

El Papagayo (Barcelona)

Revista Balear (Mallorca)

La Sociedad (Barcelona)

b) Revistes mèdiques i de divulgació:

Boletín de Medicina, Cirugía y Farmacia (Madrid)

El Bañista (Barcelona)

La Facultad (Madrid)

La Gaceta Médica (Madrid)

Repertorio Médico Mensual (Barcelona)

Revista Barcelonesa (Barcelona)

Revista Médico-Farmacéutica (Barcelona)

Revista Científica de Medicina, Cirugía y Farmacia (Barcelona)

El Telégrafo Médico (Barcelona)

c) Revistes frenològiques:

La Antorcha (Barcelona)

El Eco de la Frenología (Barcelona)

Revista Frenológica (Vilanova i la Geltrú-Barcelona)

- Obres de Marià Cubí:

Aquí es llisten les obres de Marià Cubí que s'han consultat per a la realització d'aquest treball. Cal assenyalar que la bibliografia completa de Marià Cubí està encara per registrar. La principal dificultat és que els seus llibres es troben dispersos per un gran nombre de biblioteques, tant a Espanya com als Estats Units, especialment els textos publicats abans de la seva arribada a Catalunya. Si el lector està interessat en consultar totes les obres de Cubí de les quals es té coneixement, la millor bibliografia la pot trobar en el tercer capítol de l'obra de Pere Grases.¹

Phrenology. A lecture delivered before the Woodville Lyceum Association, Boston, Marsh, Capen, Lyon and Wobb, 1840.

Manual de frenología, o sea filosofía del entendimiento humano fundada sobre la fisiología del cerebro, Barcelona, Impr. J. Verdaguer, 1843.

Sistema completo de frenología con aplicaciones prácticas, fisionómicas, ideológicas, filosófico-morales, legislativas y otras, conducente al adelanto y mejoramiento del hombre

---

¹ Grases (1986).

individual y socialmente considerado, 1a edició, Barcelona, Impr. J. Tauló, 1843 (2a edició 1844; 3a edició 1846, 2 volums).

“Relación de un caso frenológico”, *Boletín de Medicina, Cirugía y Farmacia*, 5, 81 (1844).

“Frenología y Magnetismo”, *Gaceta Médica*, 1, 248 (1845).

Documentos librados a D. Mariano Cubí y Soler ... por varias clases e individuos a quien ha dado instrucción frenológica en España, Barcelona, Imp. Juan Oliveres, 1846.

Polémica religioso-frenológico-magnética sostenida ante el Tribunal eclesiástico de Santiago en el expediente que ha seguido con motivo de la denuncia suscitada contra los libros y lecciones de frenología y magnetismo de D. Mariano Cubí y Soler, Barcelona, Impr. J. Tauló, 1848.

Elementos de frenología, fisionomía y magnetismo humano en completa armonía con la espiritualidad, libertad e inmortalidad del alma, Barcelona, Impr. Hispana, 1849 (2a edició 1849).

La Frenología y sus glorias. Lecciones de Frenología ilustrada con profusión de auténticos retratos y otros diseños, Barcelona, Impr. Hispana, 1852.

Pan y bocas, o sea economía política puesta al alcance de todos, Barcelona, Imprenta de Miguel y Jaime Gaspar, 1852.

Al pueblo español sobre las causas que hacen el comunismo imposible y el progreso inevitable, Barcelona, Imprenta de Miguel y Jaime Gaspar, 1852.

- Altres fonts primàries:

a) Llibres:

Arañó, Miguel, *Biografía de D. Mariano Cubí y Soler, distinguido frenólogo español*, Barcelona, Impr. Jaime S. Roviralta, 1876.

Bretón de los Herreros, Manuel, *Frenología y Magnetismo. Comedia en un acto*, Madrid, Imprenta de D. José Repullés, 1845.

Broussais, François-Joseph-Victor, *Lecciones de Frenología, traducidas al castellano por V. Sigüenza, M. D. Valero*, Madrid, Imprenta Casimiro Rufino, 1844-45.

Cler, Albert, *Fisiología del músico*, Barcelona, Imprenta de Juan Oliveres, 1848.

Comellas, Ramón, *Reseña sobre el Magnetismo Animal, dedicada a los médicos y al público español*, Madrid, Est. Literario-Topográfico de P. Madoz y L. Sagasti, 1846.

Comte, Achille-Joseph, *Organización y fisiología del hombre, explicadas con el auxilio de láminas iluminadas de figuras recortadas y sobrepuestas según sus planos naturales. Obra traducida de la 4ª edición francesa, y acompañada del atlas original, convenientemente aclarado para uso de los españoles*, Barcelona, Agencia Médica Catalana, (no consta any de publicació).

Corminas, Joan, *Suplemento al Diccionario Crítico de los Escritores Catalanes*, Barcelona i Sueca, Curial, 1973 [edició original: Burgos, 1849].

Coroleu, Josep, *Memorias de un menestral de Barcelona, 1792-1864*, Barcelona. Tip. de La Vanguardia. 1901.

Cortada, Joan, *Catalunya y los catalanes*, Sant Gervasi, Imp. de Miguel Blanxart, 1860.

Creus i Corominas, Teodor, *El cólera-morbo en Villanueva y la Geltrú. Reseña histórica de los sucesos que precedieron, acompañaron y sucedieron a la presencia de este azote en dicha villa durante los meses de agosto y setiembre del año 1854*, Vilanova i la Geltrú, Impr. Y Lib. De José Pers y Ricart, 1854.

Debay, A., *Higiene y perfeccionamiento de la belleza humana en sus líneas, formas y color. Teoría nueva de los alimentos y bebidas, digestión y nutrición*, (trad. Manuel Aranda y Sanjuán) Barcelona, Librería de D. Juan Oliveres, 1875.

Descuret, J. B. F., *La medicina de las pasiones, o las pasiones consideradas con respecto a las enfermedades, las leyes y la religión*, Barcelona, Imp. D. Antonio Bergnes, 1842.

Diario de los Sucesos de Barcelona en setiembre, octubre y noviembre de 1843, Barcelona, Pablo Riera, 1843.

Dictámenes médico-higiénicos de la comisión facultativa inspectora del Hospital General de Santa Cruz de Barcelona, nombrada en 12 de diciembre de 1847 por el señor alcalde corregidor de esta ciudad, Barcelona, Imp. de Antonio Brusi, 1848.

El secreto de la doble vista antimagnética, puesto al alcance de todos; o sea, arte de adivinar lo que no se ve y demostrar lo que no se toca, Barcelona, Imprenta y librería de Viuda e Hijos de Mayol, 1847.

Elías de Molins, Antonio, *Diccionario biográfico y bibliográfico de escritores y artistas catalanes del siglo XIX*, Barcelona, Impr. de Fidel Giró, Impr. de Calzada, 1889-1885 [edició facsímil: 1972].

Ferrer i Garcés, Ramon, *Tratado de Medicina Legal o exposición razonada de las cuestiones jurídico-médicas que se suscitan en los tribunales de justicia*, Barcelona, Imprenta de Pablo Riera, 1846.

Figuer, Luis, *Conócete a ti mismo. Tratado popular de fisiología humana o sea explicación al alcance de todas las inteligencias de cómo se dirige, cómo se opera la nutrición, cómo circula la sangre, cómo se respira, de dónde proviene el calor de nuestro cuerpo, de dónde dimana el pensamiento, cuáles son los agentes de la sensibilidad, cuál es el mecanismo de la vista, del oído, del gusto, del olfato y del tacto, cómo se ejecutan nuestros movimientos, cómo se produce la voz, qué es el sueño, qué es la muerte*, traducida y anotada por Gaspar Sentiñón, Barcelona, Imprenta y Librería Religiosa y Científica del heredero de D. Pablo Riera, 1881.

Galet, Jules, *El cuerpo del hombre o la anatomía y la fisiología humanas, puestas al alcance de todas las clases de la sociedad*, Barcelona, Imprenta de Antonio Berdeguer, 1844.

Gay, Narcís, *Las clases proletarias. Estudios para su mejoramiento*, vol. I, Barcelona, Establecimiento Tipográfico de Jaime Jesús, 1864.

———, *El corazón humano o las cuatro estaciones de la vida*, Barcelona, Librería de Juan Bastinose e Hijo, 1864.

———, *Veladas del Obrero o la moral, la higiene, la economía privada y las cuestiones económicas-sociales de actualidad, puestas al alcance de las clases populares*, Barcelona, Administración del Plus Ultra, 1857.

———, *La propiedad individual y el comunismo*, Madrid, Imp. de Alegría, 1848.

Graells, Ignasi, *Memoria y Noticias del magnetismo animal y de sus efectos portentosos sobre la economía animal*, Madrid, Impr. de Fuentenebro, 1816.

Huart, Louis, *Fisiología del médico*, Barcelona, Imprenta de Juan Oliveres, 1848.

Janer, Fèlix, “Sobre la identidad de la Electricidad y del Magnetismo”. Memòria presentada el 9 de juny de 1824 a la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona.

———, “Memoria sobre el Magnetismo Animal”. Memòria presentada l’11 de juny de 1823 a l’Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona.

Lavater de hombres, o arte de conocer los hombres por su fisonomía; aumentado con un resumen de la vida de Lavater y del Dr. Gall; y de una colección de anécdotas fisonómicas. Con treinta y dos ilustraciones, Barcelona, Imprenta de Antonio Berdeguer, 1848?²

Magaz, Juan, *Tratado elemental de fisiología humana*, 2 vols., Barcelona, Establecimiento tipográfico de Narciso Ramírez y C^a, 1869-70.

Martí, Carlos, *Los catalanes en América. Cuba, cartas prólogo de D. Francisco Cambó y de Dr. Mario García Kolhy*, Barcelona, Editorial Minerva, 1919.

Martí d’Eixalà, Ramon, “Observaciones sobre Vito Mangiamele”, *Boletín de la Academia de Ciencias*, núm, 1, 12 (1841).

Mata, Pere, *Curso de lengua universal. Lecciones dadas en el Ateneo Científico y Literario de Madrid en 1861*, Madrid, Imp. León Pablo Villaverde, 1862.

———, *Filosofía española. Tratado de la razón humana con aplicación a la práctica del foro. Lecciones dadas en el Ateneo científico y literario de Madrid*, Madrid, Impo. de Carlos Bailly-Bailliere, 1858.

———, *Examen crítico de la homeopatía. Lecciones dadas en el Ateneo Científico y Literario de Madrid*, Madrid, Imprenta de Manini Hermanos 1851.

———, *Tratado de Medicina Legal*, 2 vols., 2a edició, Madrid, Imp. de Suárez, 1846.

———, *Manual de mnemotecnica o arte de ayudar a la memoria aplicado al estudio de la cronología, física, geografía, astronomía, química, botánica, zoología, mineralogía, anatomía, materia médica, jurisprudencia, lenguas, etc.*, Madrid, Imprenta de Suárez, 1845.

---

² No consta data de publicació en l’únic exemplar que hem trobat d’aquest volum, el qual es troba al fons de reserva de la Biblioteca de Catalunya. Tanmateix, en aquest exemplar apareix manuscrita a l’última pàgina la següent inscripció: “En 1848”. Aquest fet és que ens porta a creure que va ser publicat l’any 1848.

Menéndez y Pelayo, Marcelino, *Historia de los heterodoxos españoles*. Edición preparada por Enrique Sánchez Reyes, 8 vols., Santander, Aldus, CSIC, 1946-1948.

Monlau, Pere Felip, *Elementos de higiene pública o Arte de conservar la salud de los pueblos*, 2a edició, Madrid, Imprenta y Estereotípia de M. Rivadeneyra, 1862 [1a edició: 1847].

———, *Elementos de higiene privada*, 2a edició, Madrid, 1857.

———, *¿Qué medidas higiénicas puede dictar el Gobierno a favor de las clases obreras? Memoria que obtuvo el premio de una medalla de oro ofrecido acerca de esta cuestión por la Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona en su programa de 2 de enero de 1855*, Barcelona, Imprenta y Librería Politécnica de Tomás Gorchs, 1856.

———, *¿Qué medidas higiénicas puede dictar el gobierno a favor de las clases obreras? Memoria que obtuvo el premio de una medalla de oro ofrecido acerca de esta cuestión por la Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona en su programa de 2 de enero de 1855*, Barcelona, Imp. de Tomás Gorchs, 1856.

———, *Higiene del Matrimonio o el libro de los casados*, Madrid, Imprenta y Estereotípia de M. Rivadeneyra, 1853.

———, *¡Abajo las Murallas! Memoria sobre las ventajas que reportaría a Barcelona, y especialmente a su industria, de la demolición de las murallas que circuyen la ciudad*, Barcelona, Imprenta del Constitucional, 1841.

———, *Elementos de cronología*, 2a edició, Barcelona, Imprenta de J. Boet, 1841.

Monlau, Pere Felip; José María Rey y Heredia, *Curso de Psicología y Lógica para uso de los Institutos y Colegios de Segunda Enseñanza*, 2 vols., Madrid, Imprenta de la Publicidad, 1849.

Monlau, Josep, *Relación de los estudios, grados, méritos, servicios y obras científicas y literarias del Dr. D. Pedro Felipe Monlau*, Madrid, Imprenta y Estereotípia de M. Rivadeneyra, 1858.

Montesinos, Manuel, *Reflexiones sobre la organización del Presidio de Valencia, reforma de la dirección general del ramo económico del mismo*, Valencia, Imprenta del Presidio, 1846.

Monturiol, Narcís, *Reseña de las doctrinas sociales antiguas y modernas*, Barcelona de Juan Capdevila, 1849.

Ottin, N. J., *Sistema del doctor Gall sobre las facultades del hombre y funciones del cerebro, vulgarmente llamado frenología o craneoscopia. Redactado sobre las indicaciones suministradas por el mismo doctor Gall al autor*, Barcelona, Agencia Médica Catalana, 1845.

———, *Sistema de Lavater sobre los signos fisiognómicos, o medio de penetrar las disposiciones de los hombres, sus inclinaciones, sus aptitudes, su género de talento, su grado de cultura y de madurez, por la observación de sus hábitos exteriores y principalmente por el examen de las formas de la cabeza, de su capacidad y de las facciones del rostro*, Barcelona, Agencia Médica Catalana, 1845.

Pascual, Joaquim, “Reflexiones sobre el Magnetismo Animal y sus efectos”. Memòria presentada a la Reial Acadèmia de Medicina el 26 de novembre de 1844.

Pers i Ramona, Magí, *La isla de Cuba. Algunas consideraciones sobre las reformas políticas y económicas que deben hacerse en nuestras Antillas*, Barcelona, 1863.

———, *El instructor de las clases jornaleras, o principios de moral, política, economía e higiene*, Barcelona, Est. Tip. de Narciso Ramírez, 1862.

———, *Manual de Frenología al alcance de todos, con gran acopio de ejemplos e ilustraciones*, Barcelona, Imp. de José Tauló, 1849.

———, *Cartilla de la ciencia política al alcance de todos, con un artículo al fin sobre la libertad, igualdad y autoridad*, Barcelona, Imprenta de José Tauló, 1848.

———, *Catecismo frenológico, o sea la frenología para uso de los niños en las escuelas primarias*, (inèdit).³

Programa de Educación según la frenología. Útil a los padres y madres de familia, al profesorado en general y al de primera enseñanza de ambos sexos en particular. Indispensable en las enseñanzas excepcionales en las escuelas de Educación Paternal, de Reforma y de los Penales, Barcelona, Establecimiento Tipográfico de los sucesores de N. Ramírez, 1885.

Puig Pujadas, Josep, *Vida d'heroi. Narcís Monturiol, inventor de la navegació submarina*, (prefaci d'Ignasi Iglesias), Barcelona, Impremta de l'Avenç, 1918.

Rahola, Carles, *Vides Heroiques*, Girona, Tallers gràfics de la Casa d'Assistència i Ensenyament, 1932.

Reglamento del Manicomio Nueva Belén en la Villa de Gracia en conformidad al sistema Inglés Non-Constraint, Barcelona, 1862.

La Revolución y bombardeo de Barcelona en 1842: escrita por un sargento primero, que era en aquella época, del batallón de artillería de la milícia nacional de esta ciudad, Barcelona, Imprenta de A. Albert, 1843.

Ribot, Joan, *Lecciones de Fisiología*, 3a edició, Barcelona, Impr. de D. J. M. de Grau, 1848 [1a edició: 1822; 2a edició: 1834].

———, *Compendios de las lecciones de Fisiología, dadas en la cátedra por el doctor D. Juan Ribot, redactadas y publicadas por D. Antonio Ribot*, Barcelona, Imprenta de la Viuda e Hijos de Texeró, 1834.

Ricard, J.J.A., *Tratado teórico práctico del Magnetismo Animal o método fácil de aprender a magnetizar*, Barcelona, Impr. del I. Estivill, 1841 [2a edició 1845].

Riera y Comas, José Mariano, *La frenología y el siglo o sea: refutación radical de las ideas que sirven de base a la Craneología, Organología, Cerebroscopia, frenología en general y demás farsas por el estilo; y refutación de los sistemas frenológicos de Gall, Spurzheim, Combe, Caldwell, Broussais, Vimont, Fossati, Cubí, y otros muchos; con pruebas evidentes e irrecusables*, 3 vols., Barcelona, Imprenta de José Gorgas, 1852.

Rostan, Léon, *Del Magnetismo Animal. Extractado y traducido de las obras de Léon Rostan*, València, Impr. de D. Mariano de Caberizo, 1845 [trad. Pere Felip Monlau].

---

³ L'exemplar inèdit es troba a la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer.

Ruiz, Àngel, *Historia de la Real Junta Particular de Comercio de Barcelona: 1758 a 1847*, Barcelona, Henrich y Cia, 1919.

Sánchez Cumplido, Rafael, *Cartilla frenológica, según los últimos descubrimientos de esta ciencia, con expresión del método que debe emplearse para mejorar la condición humana, e indicaciones de la carrera, profesión u oficio más en armonía con las predisposiciones de cada individuo, conforme a la luz que dicha ciencia suministra*, Madrid, Imprenta y Librería de Eduardo Martínez, 1875.

Sanromà, Joaquim, *Mis memorias*, 2 vols., Madrid, Tip. Hernández, 1887-1894.

Teste, Alphonse, *Manual práctico de magnetismo animal. Traducido y reformado por Mariano Cubí y Soler y Magín Pers y Ramona*, Barcelona, Impr. J. Verdaguer, 1845.

b) Correspondència no publicada:

Correspondència de Marià Cubí amb Lluís Gaspar (1849-1857). Fons de Reserva. Biblioteca de Catalunya., Barcelona.

Correspondència de Víctor Balaguer. Biblioteca-Museu Balaguer, Vilanova i la Geltrú.⁴

Correspondència de Pere Felip Monlau. Fons Moragues-Monlau. Biblioteca Balear, Monestir de la Real, Palma de Mallorca.

Fonts secundàries

Ackerknecht, Erwin H., *Medicine at the Paris Hospital, 1794-1848*, Baltimore, John Hopkins University Press, 1967.

———, “P.M.A. Dumoutier et la collection phrenologique du Musée de l’Homme”, *Bulletin de la Société d’Anthropologie de Paris*, vol. 10, núm.7 (1956): 289-308.

Ackerknecht, Erwin H.; Henri Vallois, *F.J. Gall et sa collection*, París, ed. du Museum, 1955.

Agustí, Jaume, *Ciència i Tècnica a Catalunya en el segle XVIII o La introducció de la màquina de vapor*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, 1983.

Anderson, Patricia, *The printed image and the transformation of popular culture, 1790-1860*, Oxford, Clarendon Press, 1991.

Anguera, Pere, “Lenguas y culturas en Cataluña”, a Jesús A. Martínez Martín, *Orígenes culturales de la sociedad liberal (España x. XIX)*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2003, p. 241-271.

---

⁴ Malgrat que la correspondència no està editada, sí que s’ha publicat un catàleg de la correspondència. *Epistolari de Víctor Balaguer: aproximació a un catàleg. A cura de Montserrat Comas*, 3 vols., Vilanova i la Geltrú, Ajuntament de Vilanova-Generalitat de Catalunya, 1986-1992.

Aragón, M. Celi; Antonio E. Ten, *Catálogo de las revistas científicas y técnicas publicadas en España durante el siglo XIX*, València, CSIC (Cuadernos valencianos de Historia de la Medicina y de la Ciencia), 1996.

Artigas, Miguel, *El Epistolario de Pablo Piferrer*, Barcelona, Memorias de la Real Academia de Buenas Letras, 1930.

Ausín Hervella, J.L., *Antoni Pujadas. Metge i Polític del segle XIX*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Seminari Pere Mata, 2000.

———, “Fundació i primera etapa de la Nova Betlem, 1857-1865”, *Gimbernat*, 28 (1997): 131-141.

Barnes, Barry; Steven Shapin (eds.), *Natural order: historical studies of scientific culture*, Beverly Hills, 1979.

Barnosell, Genís, *Orígens dels sindicalisme català*, Vic, Eumo, 1999.

Barona Vilar, Josep Lluís, *La doctrina y el laboratorio. Fisiología y experimentación en la sociedad española del siglo XIX*, Madrid, CSIC, 1992.

Barona Vilar, Josep Lluís; Javier Moscoso; Juan Pimente (eds.), *La Ilustración y las ciencias. Para una historia de la objetividad*, València, Universitat de València, 2003.

Barrow, Logie, “Why were most medical heretics at their most confident around the 1840s? (The other side of mid-Victorian medicine)”, a French, Roger; Andrew Wear (eds.), *British Medicine in an Age of Reform*, London, Routledge, 1991.

———, *Independent spirits: spiritualism and English plebeians, 1850-1910*, London, Routledge and Kegan Paul, 1986.

Benet, Josep; Casimir Martí, *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el bienni progressista (1854-1856)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1976.

Bernardo, M.; R. Casas, *Història de la psiquiatria a Catalunya*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1983.

Berrio, Jordi, *Ideari de Marià Cubí*, Barcelona, edicions 62, 1965.

Bibliographia Medica Hispanica 1475-1950, vol. IV, València, CSIC, 1991.

Blécourt, Willem De; Cornelia Osborne, “Preface. Situating ‘Alternative Medicine’ in the Modern Period”, *Medical History*, 43 (1999): 283-285.

Bosch, Esperança; M. Gili Planas; V. A. Ferrer, “La cuestión femenina: Concepción Arenal versus frenología”, *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 17, núm. 3-4 (1996): 32-37.

Bosch, Esperança; Alexandre García-Mas; Jaume Rosselló, “La Sociedad Frenológica Mallorquina”, *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 12, núm. 3-4 (1991): 269-279.

Bou, Jordi, *Correspondència entre Benet de Llanza i Joan Mañé i Flaquer. Epistolari social, polític i cultural (1847-1862)*, Barcelona, Curial Edicions i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.

Braunstein, Jean-François, *Broussais et le matérialisme: médecine et philosophie au XIX siècle*, Paris, Méridiens Kliensieck, 1986.

Bujosa, Francesc; Consuelo Miqueo, “La prehistoria de la frenología en España”, *Medicina e Historia*, 11 (1986).

Burdiel, Isabel, “Myths of Failure, Myths of Success: New Perspectives on Nineteenth-Century Spanish Liberalism”, *The Journal of Modern History*, 70 (1998):892-912.

Burke, Peter, *History and Social Theory*, Cambridge, Polity Press, 1992.

———, *Popular Culture in early modern Europe*, London, Temple Smith, 1978.

Bynum, W.F.; Roy Porter (eds.), *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, London and New York, Routledge, 1993.

———, *Medical fringe and medical orthodoxy, 1750-1850*, London, Croom Helm, 1987.

Bynum, W.F.; Roy Porter, Michael Shepherd (eds.), *The anatomy of madness. Essays in the history of Psychiatry*, London, Tavistock, 1985.

Cahan, David (ed.), *From Natural Philosophy to the Sciences. Writing the History of Nineteenth-Century Science*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 2003.

Calbet i Camarasa, Josep Maria, *Prensa médica en Catalunya (hasta 1900)*, 2 vols., Barcelona, Universitat de Barcelona, 1967 (tesi doctoral inèdita).

Calbet i Camarasa, Josep Maria; Jacint Corbella i Corbella, *Diccionari biogràfic de metges catalans*, 3 vols., Barcelona, Rafael Dalmau, 1981-1983.

Campos, Ricardo, *Curar y gobernar: medicina y liberalismo en la España del siglo XIX*. Monlau, Rubió y Giné, Madrid, Nivola, 2003.

———, “Le langage des crânes. Une histoire de la phrénologie”, *Frenia*, 1 (2001):169-173.

Cantor, G.N., “The Edinburgh phrenology debate: 1803-1828”, *Annals of Science*, 32 (1975): 219-243.

———, “A critique of Shapin’s social interpretation of the Edinburgh phrenology debate”, *Annals of Science*, 32 (1975): 245-256.

Carlson, E.T.; P.S. Noel, “Origins of the word phrenology”, *American Journal of Psychiatry*, 127 (1970): 694-697.

Carnicer, Ramón, *Entre la ciencia y la magia. Mariano Cubí*, Barcelona, Seix Barral, 1969.

———, *Vida y obra de Pablo Piferrer*, Madrid, CSIC, 1963.

Carré, María Dolores; Mercedes Farré, *Catálogo de la Exposición bibliográfica balmesiana organizada con motivo del I centenario de la muerte de Jaime Balmes (1848-1948)*, Barcelona, Diputación Provincial de Barcelona, 1948.

Carrera Pujal, Jaime, *La Universidad, el instituto, los colegios y las escuelas de Barcelona en los siglos XVIII-XIX*, Barcelona, Bosch, 1957.

Carreras y Artau, Tomás, *Estudios sobre médico-filósofos españoles del siglo XIX*, Madrid, CSIC, 1952.

Casanovas, Ignasi, *Balmes: la seva vida, el seu temps, les seves obres*, Barcelona, Biblioteca Balmes, 1932.

Casassas, Jordi (coord.), *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya (1808-1975)*, Barcelona, Pòrtic, 1999.

Chartier, Roger, "Texts, Printings, Readings", a Lynn Hunn (ed.), *The New Cultural History*, Berkeley, University of California Press, 1989, p. 154-175.

Clarke, Edwin; L.S. Jacyna, *Nineteenth century origins of neuroscientific concepts*, Berkeley, University of California Press, 1987.

Comas i Güell, Montserrat (ed.), *Víctor Balaguer i el seu temps. Actes del Seminari sobre Víctor Balaguer inagurat al Museu d'Història de Catalunya el 23 de maig de 2001*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.

Comella, J. M., *La razón y la sinrazón. Asistencia psiquiátrica y desarrollo del estado en la España contemporánea*, Barcelona, PPU, 1988.

Cooter, Roger, *The cultural meaning of popular science. Phrenology and the organization of consent in nineteenth-century Britain*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.

———, "Phrenology and British alienists, c.1825-1845", *Medical History*, 20 (1976): 1-21, 135-151.

———, "Phrenology: the provocation of progress", *History of Science*, 14 (1976): 211-234.

Cooter, Roger (ed.), *Studies in the History of Alternative Medicine*, London, MacMillan Press, 1988.

Cooter, Roger; Stephen Pumfrey, "Separate spheres and public places: reflections on the history of science popularization and science in popular culture", *History of Science*, 32 (1994):237-267.

Corbella, Jacint, *Memòries manuscrites de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya*, Barcelona, Publicacions del Seminari Pere Mata, Universitat de Barcelona, 1993.

Corbella, Jacint; Edelmira Domènech; Dídac Parellada, *Bases històriques de la psiquiatria catalana moderna*, Barcelona, PPU, 1987.

———, "Un aspecto histórico de la caracterología morfológica: la Escuela de Frenología Catalana", *Revista de Psiquiatria y Psicología Médica de Europa y América Latina*, 8 (1968): 452-461.

———, "Un frenólogo olvidado. Magín Pers y Ramona", *Actas del II Congreso Español de Historia de la Medicina*, Salamanca, 1965, t. II, 163-170.

Cunningham, Andrew; Nicholas Jardine (eds), *Romanticism and the sciences*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

Curry, Patrick, *A Confusion of Prophets: Victorian and Edwardian Astrology*, London, Collins and Brown, 1992.

Danon, Josep, *Catálogo de la Biblioteca Histórica de la Fundación Uriach (1493-1950)*, Barcelona, Fundación Uriach 1838, 1996.

———, *L'Hospital de Santa Creu i de Sant Pau: l'Hospital de Barcelona*, Barcelona, Gustavo Gili, 1971.

———, *El Hospital General de la Santa Cruz de Barcelona*, Barcelona, Universitat de Barcelona (tesi doctoral inèdita), 1967.

Darío François-Flores, Fernando, "History of the homeopathic medicine in Mexico (1849-1999)", a www.lmhi.net/his_mexico.html.

Darnton, Robert, *Mesmerism and the End of Enlightenment in France*, Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press, 1968.

Davies, John D., *Phrenology: Fad and Science. A 19th-century American Crusade*, 1a edició, New Haven, Yale University Press, 1955 (2a edició 1971).

Debus, Allen, "Science vs. Pseudo-Science: The Persistent Debate", a *Chemistry, Alchemy and the New Philosophy, 1550-1700. Studies in the History of Science and Medicine*, London, Variorum Reprints, 1987: 1-18.

Desmond, Adrian, *The Politics of Evolution: Morphology, Medicine and Reform in radical London*, Chicago, University of Chicago Press, 1989.

———, "Artisan resistance and evolution in Britain, 1819-1848", *Osiris*, 3 (1987):77-110.

Dingwall, Eric J., *Abnormal Hypnotic Phenomena. A Survey of Nineteenth-Century Cases*, London, J.&A. Churchill Ltd., 1967.

Domènech, Edelmira, *La frenología. Análisis histórico de una doctrina psicológica organicista*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1977.

———, "Las ideas de Pedro Mata en el campo de la psicología de su tiempo", *Asclepio*, 32 (1980): 137-150.

———, "Las revistas frenológicas catalanas", *Actas del II Congreso Español de Historia de la Medicina*, Salamanca, 1965, t. II, 171-178.

Ellenberger, Henry F., *The Discovery of Unconscious. The History and Evolution and Dynamic Psychiatry*, 1a edició, Fontana Press, 1970 (5a edició 1994) [trad. espanyola: Madrid, editorial Gredos, 1976].

Fara, Patricia, "An attractive therapy: animal magnetism in eighteenth-century England", *History of Science*, 33 (1995): 128-177.

Fargas, Albert, *Diccionari de francmaçoneria*, Barcelona, edicions 62, 2001.

Fiorella Bartoccini, Mario Caravale (dir.), *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 49, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana,

Fontana, Josep, *La fi de l'Àntic Règim i la industrialització (1787-1868)*, 5a edició (1a edició en rústica), Barcelona, edicions 62, 1998 (1a edició 1988).

Foucault, Michael, *Naissance de la clinique: une archéologie du regard médical*, Paris, Presses Universitaires de France, 1972.

Fradera, Josep M., *Jaume Balmes. Els fonaments racionals d'una política catòlica*, Barcelona, Eumo Editorial, 1996.

———, *Cultura nacional en una societat dividida. Patriotisme i cultura a Catalunya (1838-1868)*, Barcelona, Curial, 1992 [trad. castellana: *Cultura nacional en una sociedad dividida. Cataluña 1838-1868*, Madrid, Marcial Pons, 2003].

———, “La religió, entre el vell món i el nou”, Josep M. Fradera (coord.), *Societat, política i cultura a Catalunya, 1830-1880*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat-Institut Municipal de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona, 2002, p. 105-119.

Fuller, Robert C., *Alternative medicine and American religious life*, New York and Oxford, Oxford University Press, 1989.

Gallini, Clara, “La somnàmbula meravellosa. Reflexions sobre la cultura popular”, *El Contemporani*, 1, (1993): 41-46.

———, *La sonnambula meravigliosa: magnetismo e ipnotismo nell'Ottocento italiano*, Milano, Feltrinelli, 1983.

García Balaña, Albert, “Ordre industrial i transformació cultural a la Catalunya de mitjan del segle XIX: a propòsit de Josep Anselm Clavé i l'associacionisme coral”, *Recerques*, 33 (1995):103-140

Gauld, Alan, *A History of Hipnotism*, Berkeley, University of California Press, 1994.

Gevitz, Norman (ed.), *Other healers. Unorthodox medicine in America*, Baltimore and London, John Hopkins University Press, 1988.

Ghanime, Albert, “La identitat de Covert-Spring, un repte erudit”, *L'Avenç*, 174 (1993): 24-31.

Ginzburg, Carlo, *Il formaggio e i vermi: il cosmo di un mugneio del'500*, Torino, Giulio Einaudi, 1976.

Giustino, David de, *Conquest of Mind. Phrenology and Victorian social thought*, London, Croom Helm, 1975.

Goldstein, Jan, *The Post-Revolutionary Self. Politics and Psyche in France, 1750-1850*, Cambridge (Massachusetts) and London, Harvard University Press, 2005.

———, *Console and classify. The French psychiatric profession in the nineteenth century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.

Golinski, Jan, *Making Natural Knowledge. Constructivism and the History of Science*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

Gómez, César, *La presó pública de Barcelona durant l'etapa isabelina, 1833-1868*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona (tesi doctoral inèdita), 1997.

Granjel, Luis S., *La Frenología en España (vida y obra de Mariano Cubí)*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1973.

———, “Legislación sanitaria del siglo XIX”, a Luis S. Granjel, *El ejercicio médico y otros capítulos de la historia de la medicina española*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1973.

Grases, Pere, *Notes sobre Marià Cubí i Soler 1801-1875*, Malgrat de Mar, Ajuntament de Malgrat de Mar, 1986.

Guarnieri, Patrizia, “Teatro e laboratorio. Scienziati e medici davanti al magnetismo”, *Belfagor: Rassegna di Varia Umanità*, 40 (1985): 561-575.

Guillamet, Jaume, *La formació de la premsa moderna. Periodisme informatiu, polític i cultural a la Barcelona progressista: 1841-1843*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1993.

Hannaway, Caroline; Ann La Berge (ed.), *Constructing Paris Medicine*, Amsterdam, Rodopi, 1998.

Hagner, Michael, “Scientific Medicine”, a David Cahan (ed.), *From Natural Philosophy to Science. Writing the History of Nineteenth-Century Science*, Chicago, University Chicago Press, 2004, p. 49-87.

———, “Prolegomena a History of Radical Brains in the nineteenth century: Physiognomics, Phrenology, Brain Anatomy”, *Physis*, 36 (1999):321-338.

Harley Warner, John, “Medical Sectarianism, Therapeutic conflict, and the shaping of orthodox medicine identity in antebellum American medicine”, a W.F.Bynum, Roy Porter, *Medical fringe and medical orthodoxy, 1750-1850*, London, Croom Helm, 1987.

Harrington, Anne, *Medicine, Mind, and the Double Brain. A study in Nineteenth-Century Thought*, Princeton, Princeton University Press, 1987.

———, “Hysteria, hypnosis, and the lure of the invisible: the rise of neo-mesmerism in *fin-de-siècle* French psychiatry”, a W.F. Bynum, Roy Porter, Michael Sheperd (eds.), *The Anatomy of Madness. Essays in the History of Psychiatry*, 3 vols., London, Tavistock, 1988, vol. III, p. 226-246.

Harrison, J. F. C., *Early Victorian Britain 1832-1851*, London, Fontana, 1979 [1a edició: 1971]

———, *Robert Owen and the owenites in Britain and in America. The quest for the New World*, London, Routledge and Kegan Paul, 1969.

Hartley, Lucy, *Physiognomy and the meaning of expression in nineteenth-century culture*, Cambridge and New York, Cambridge University Press, 2001.

Heilbron, J. L., *Electricity in the 17th and 18th century: a study of early modern physics*, London, Berkeley, University of California Press, 1979.

Hervàs Puyal, Carles, *La anestesia en Catalunya: historia y evolución, 1847-1901*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1986 (tesi doctoral inèdita).

Hobsbawm, Eric, *The Age of Revolution. Europe 1789-1848*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1961 [trad. en castellà: *La era de la revolució, 1789-1848*, Barcelona, Crítica, 2001].

Horta, Gerard, *Cos i revolució. L'espiritisme català o les paradoxes de la modernitat*, Barcelona, Edicions de 1984, 2004.

Huertas, Rafael, *Organizar y persuadir. Estrategias profesionales y retóricas de legitimación de la medicina mental española (1875-1936)*, Madrid, Frenia, 2002.

———, *Orfila, saber y poder médico*, Madrid, CSIC, 1988.

Ibáñez, Antoni, *L'obra novel·lística del Dr. Pere Mata i Fontanet*, Reus, Associació d'Estudis Reusencs, 1994.

Jacyna, L. S., "Medical Science and Moral Science: The Cultural Relations of Physiology in Restoration France", *History of Science*, 25 (1987):111-46.

Jewson, N.D., "The Dissapperance of the Sick-Man from Medical Cosmology". *Sociology*, 10 (1976): 224-244.

Johnson, Allen; Dumas Alone (ed.), *Dictionary of American Biography*, American Council of Learned Societies, 1958.

Johnson, Christopher H., *Utopian Communism in France. Cabet and the Icarians, 1839-1851*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1974.

Jorba, Manuel, *Milà i Fontanals en la seva època*, Barcelona, Curial, 1984.

Jutglar, Antoni, *Condiciones de vida y trabajo obrero en España a mediados del siglo XIX, Pere Felip Monlau y Joaquim Salarich*, Barcelona, Anthropos, 1984.

Lantéri-Laura, Georges, *Histoire de la phrénologie: l'homme et son cerveaux selon F. J. Gall*, Paris, Presses Universitaires de France, 1970 [2a edició: 1993].

Léonard, Jacques, *La médecine entre les pouvoirs et les savoirs: histoire intellectuelle et politique de la médecine française au XIXe siècle*, Paris, Aubier-Montaigne, 1981.

Lesch, John, *Science and Medicine in France: The Emergence of Experimental Physiology, 1790-1855*, Cambridge, Massachussets, Harvard University Press, 1984.

Lightman, Bernard (ed.), *Victorian Science in Context*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1997.

López Fernández, María Nieves, *La psicología en la obra de Pedro Mata y Fontanet*, Valladolid, Acta Histórico-Médica, Monografías vol. XXXV, 1992.

López Fernández, María Nieves; Enrique Álvarez-Llaneza García, "La psicología en el *Tratado de la razón humana* de Pedro Mata y Fontanet", *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 16, núm. 1-2 (1995): 201-210.

López Piñero, José María, *Del hipnotismo a Freud. Orígenes históricos de la psicoterapia*, Madrid, Alianza, 2002.

———, “El Instituto Médico Valenciano, fundamento histórico del Colegio Oficial de Médicos de Valencia”, a J. M. López Piñero (coord.), *Estudios sobre la profesión médica en la sociedad valenciana (1329-1898). Orígenes históricos del Colegio Oficial de Médicos de Valencia*, València, Ajuntament de València, 1998.

López Piñero, José María (ed.), *La Ciencia en la España del siglo XIX*, Ayer, Marcial Pons, 1992.

López Piñero, José María; Luis García Ballester; Pilar Faus, *Medicina y Sociedad en la España del siglo XIX*, Madrid, Sociedad de Estudios y Publicaciones, 1964.

López Piñero, José María; Thomas F. Glick; Víctor Navarro Brótons; Eugenio Portela Marco, *Diccionario histórico de la ciencia moderna en España*, Barcelona, Ediciones Península, 1983.

Lantéri-Laura, Georges, *Histoire de la Phrénologie*, París, Presses Universitaires de France, 1970.

Maluquer de Motes, Jordi, *El socialismo en España (1833-1868)*, Barcelona, Crítica, 1977.

Manchin, Hanna, “The Grisette as the Female Bohemian”, Providence, History Department, Brown University, 2005 www.mtholyoke.edu/courses/rschwartz/hist255-s01/grisette/manchin.htm

Martí, Casimir, *L'Església de Barcelona (1850-1857). Implantació social i dinàmiques internes*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984.

Martínez de Sas, María Teresa; Pelai Pagès i Blanch (coord.), *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*, Barcelona, Edicions Universitat de Barcelona-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000.

Mauskopf, Seymour H., “Marginal Science”, a R.C. Olby, G.N.Cantor, J.R.R. Christie, M.J.S. Hodge (eds.) *Companion to the History of Modern Science*, London and New York, Routledge, 1993: 869-885.

McLaren, Angus, “Phrenology: medium and message”, *Journal of Modern History*, 46 (1974): 86-97.

Mir, J; M.T. Quevedo, “Mariano Cubí y la Frenología: su vida y su obra”, *Medicina e Historia*, 67, 1969.

Montiel, Luis; Ángel González de Pablo (coord.), *En ningún lugar. En parte alguna. Estudios sobre la historia del magnetismo animal y del hipnotismo*, Madrid, Frenia, 2003.

Morrell, Jack, “Brains of Britain”, *Social Studies of Science*, 16 (1986): 735-745.

Navarro Cañete, Colomán; Modesta Pousada Fernández; Antonio Caparrós Benedicto, “Aproximación histórica a la construcción de un sistema técnico (1): Pere Mata y su análisis del concepto de razón”, *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 13, núm. 2-3 (1992): 285-292.

Nieto-Galán, Agustí, *La seducción de la máquina: vapores, submarinos e inventores*. Santponç, Monturiol, Isaac Peral, Madrid, Nívola, 2001.

———, “The images of science in modern Spain. Rethinking the 'polémica'”, a Kostas Gavroglu (coord.), *The Sciences in the European Periphery during the Enlightenment*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, p. 65-86.

———, “Under the banner of the Catalan Industry: Scientific Journeys and Transfer of Technology in Nineteenth-Century Barcelona”, a A. Simoes, A. Carneiro, M. P. Diogo, *Travels of Learning. A Geography of Science in Europe*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, p. 102-125.

Nieto-Galán, Agustí; Antoni Roca (eds.), *La Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona als segles XVIII i XIX. Història, ciència i societat*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2000.

Olby, R.C.; G.N.Cantor; J.R.R.Christie; M.J.S. Hodge (eds.), *Companion to the History of Modern Science*, London and New York, Routledge, 1990.

Owen, Alex, “Mesmerized. Powers of Mind in Victorian Britain (book review)”, *Victorian Studies*, 43 (2000):103-105.

Palomas i Moncholí, Joan, *Víctor Balaguer: Renaixença, revolució i progrés*, Vilanova i la Geltrú, El Cep i la Nansa, 2004.

Palomeque, Antonio, *Los estudios universitarios en Cataluña bajo la reacción absolutista y el triunfo liberal hasta la reforma de Pidal: 1824-1845*, Barcelona, Universidad de Barcelona, 1974.

Parellada, Dídac; Francesc Buqueras, “L'obra psiquiàtrica de Pere Felip Monlau i Roca”, *Gimbernat*, 13 (1990): 181-191.

Parssinen, Terry, “Professional deviants and the history of medicine: medical mesmerists in Victorian Britain”, a Roy Wallis (ed.), *On the Margins of Science: The Social Construction of Rejected Knowledge*, Sociological Review Monograph, Keele, University of Keele, 27 (1979): 103-120.

———, “Popular Science and Society: the phrenology movement in early-Victorian Britain”, *Journal of Social History*, 7 (1974): 1-20.

Pauly, Philip J., “The Political Structure of the Brain: cerebral localization in Bismarckian Germany”, *International Journal of Neuroscience*, 21 (1983):145-150.

Perdiguero, Enrique, “El pluralisme mèdic i el control de l'exercici professional”, octubre de 2004 (dec a l'autor el fet d'haver poder consultat aquest text).

Pernick, Martin S., *A Calculus of Suffering. Pain, Professionalism and Anesthesia in Nineteenth-Century America*, New York, Columbia University Press, 1985.

Pick, Daniel, *Faces of degeneration. A European Disorder, c .1848- c. 1918*, New York, Cambridge University Press, 1989.

Pickstone, John V., *Ways of knowing. A new history of science, technology and medicine*, Manchester, Manchester University Press, 2000.

———, “How Might We Map the Cultural Fields of Science? Politics and Organisms in Restoration France”, *History of Science*, 37 (1999): 347-65.

Pilbeam, Pamela, *French Socialists Before Marx. Workers, Women and the Social Question in France*, Montreal and Kingston, McGill-Queen's University Press, 2000.

Porter, Roy, “Under the influence: Mesmerism in England”, *History today*, 35 (1985): 22-29.

———, “The patient's view. Doing medical history from below”, *Theory and Society*, 14 (1984): 167-74.

Pousada Fernández, Modesta; Javier de la Fuente Aranz, “El arte de la memoria en España durante el siglo XIX: la aportación de Pere Mata”, *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 15, núm. 3-4 (1994): 215-225.

Preiss, Nathalie, *Les Physiologies en France au XIXe siècle. Étude historique, littéraire et stylistique*, Paris, Editions Interuniversitaires, 1999.

Prevost, M.; Roman D'Amat; H. Tribout de Morembert (dirs.), *Diccionario de Biographie Française*, París, Letouzey et Ané, 1933-1989.

Puig-Samper, Miguel Ángel, “El doctor Pedro González de Velasco y la antropología española en el siglo XIX”, *Asclepio*, 34 (1982):327-337.

Renneville, Marc, *Le langage des crânes. Une histoire de la phrénologie*, París, Institut d'édition Sanofi-Synthelabo, 2000.

Riera, Joan, *Idealisme i positivisme en la medicina catalana del segle XIX*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1974.

Riera i Truèbols, Santiago, *Narcís Monturiol, una vida apassionant, una obra apassionada*, Barcelona, CIRIT (Generalitat de Catalunya), 1986.

Risques, Manel, *El govern civil de Barcelona al segle XIX*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

Risques, Manel (dir.); Àngel Duarte, Borja de Riquer, Josep M. Roig Rosich, *Història de la Catalunya Contemporània*, Barcelona, Pòrtic, 1999.

Rhys, Iwan, “The Electric Ariel: Telegraphy and Commercial Culture in Early Victorian England”, *Victorian Studies*, 39 (1996): 339-378.

Robles, Antonio, “Las teorías educativas del frenólogo Mariano Cubí y su influencia en Cataluña a finales del siglo XIX”, *Perspectivas pedagógicas*, vol. 13, núm. 51 (1983): 463-475.

Romea, Cèlia, *Barcelona romàntica y revolucionaria. Una imagen literaria de la ciudad, 1833-1843*, Barcelona, Publicacions Universitat de Barcelona, 1994.

Rosselló, C.; J. Rosselló; M. Horrach; H. Perelló, “El sonambulismo según Pere Mata: un estado intermedio de la razón”, *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 16, núm. 3-4 (1995): 217-224.

Rothstein, William G., *American Physicians in the Nineteenth Century: From Sects to Science*, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1972.

Roura, Jaume, *Ramon Martí d'Eixalà i la filosofia catalana del segle XIX*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1980.

Sánchez i Ferré, Pere, *La Maçoneria a Catalunya (1868-1936)*, Barcelona, edicions 62, 1990.

Schaffer, Simon, "Self-evidence", *Critical inquiry*, 18 (1992): 327-362.

Secord, Anne, "Science in the pub: artisan botanists in early nineteenth-century Lancashire", *History of Science*, 32 (1994):269-315.

Secord, James, *Victorian Sensation: the extraordinary publication, reception, and secret authorship of Vestiges of the natural history of creation*, Chicago, University of Chicago Press, 2000.

Shapin, Steven, "Discipline and bounding: the history and sociology of science as seen through the externalism-internalism debate", *History of Science*, 30 (1992): 333-369.

———, "The House of Experiment in Seventeenth-Century England", *Isis*, 79 (1988): 373-404.

———, "Homo Phrenologicus: anthropological perspectives on an historical problem", a Barnes, Barry & Shapin, Steven (eds.), *Natural Order. Historical Studies of Scientific Ideas*, Beverly Hills and London, Sage Publications, 1979a.

———, "The politics of observation: cerebral anatomy and social interests in the Edinburgh phrenology disputes", a Roy Wallis (ed.), *On the Margins of Science: The Social Construction of Rejected Knowledge*, Sociological Review Monograph, 27, Keele, University of Keele, 1979b: 139-179.

———, "Phrenological knowledge and the social structure of early nineteenth-century Edinburgh", *Annals of Science*, 32 (1975): 219-243.

Shapin, Steven; Barry Barnes, "Science, Nature and Control: Interpreting Mechanics' Institutes", *Social Studies of Science*, vol.7 (1977): 31-74.

———, "Head and Hand: Rhetorical Resources in British Pedagogical Writing, 1770-1850", *Oxford Review of Education*, vol.2, no. 3 (1976): 231-254.

Sharpe, James, "Popular Culture in the Early Modern West", a *Companion of Historiography*, London, Routledge, 2004, p.361-376.

Shinn, Terry; Richard Whitley (eds.), *Expository Science: Forms and Functions of Popularisation*, Dordrecht, Kluwer, 1995.

Shortland, Michael, "Courting the Cerebellum: Early Organological and Phrenological Views of Sexuality", *British Journal of History of Science*, 20 (1987): 173-199.

Soldevila, Ferran, *Barcelona sense universitat i la restauració de la Universitat de Barcelona (1714-1837)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1938.

Solà i Morales, Roser, *L'Institut Industrial de Catalunya i l'Associacionisme Industrial des de 1820 a 1854*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.

Spiereburg, Pieter, *The Broken Spell: A Cultural and Anthropological History of Preindustrial Europe*, Basingstoke, Macmillan Education, 1991.

Staum, Martin, "Physiognomy and Phrenology at the Paris Athénée", *Journal of the History of Ideas*, vol. 56, núm. 3 (1995): 443-462.

Stack, David, "William Lovett and the National Association for the Political and Social Improvement of the People", *The Historical Journal*, vol. 42, núm. 4 (1999): 1027-1050.

Teich, Mikuláš; Robert Young (eds.), *Changing Perspectives in the History of Science. Essays in Honour of Joseph Needham*, London, Heinemann, 1973.

Temkin, Owsei, "Gall and the Phrenological Movement", *Bulletin of the History of Medicine*, 21, 3 (1947): 275-321.

Topham, Jonathan R., "Beyond the "Common Context". The Production and Reading of the Bridgewater Treatises", *Isis*, 89 (1998):233-262;

———, "Science and Popular Education in the 1830s: The Role of the *Bridgewater Treatises*", *British Journal of the History of Science*, 25 (1992): 397-430.

Torrès, L., *La Phrénologie en Espagne. Vie et oeuvre de Mariano Cubí y Soler ou les tribulations d'un phrénologue itinérant*, Caen, Université de Caen, 1993 (tesi doctoral inèdita).

Vernet, Juan, *Historia de la Ciencia Española*, Madrid, Instituto de España, 1975.

———, "Ciencia y pensamiento científico", a *Historia de España Menéndez Pidal*, Madrid, Espasa Calpe, vol. XXXV-I, 1989.

Vicens i Vives, Jaume, *Industrials i polítics*, Barcelona, Teide, 1958.

Wallis, Roy (ed.), *On the Margins of Science: The Social Construction of Rejected Knowledge*, Sociological Review Monograph, Keele, University of Keele, 27 (1979).

Williams, Elizabeth A., *The physical and the moral. Anthropology, physiology, and philosophical medicine in France, 1750-1850*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

Winter, Alison, *Mesmerized. Powers of Mind in Victorian Britain*, Chicago & London, The University of Chicago Press, 1998.

———, "The Construction of Orthodoxies and Heterodoxies in the Early Victorian Life Sciences", a Lightman, Bernard (ed.), *Victorian Science in Context*, Chicago, The University Chicago Press, 1997: 24-50.

———, "Mesmerism and Popular Culture in Early Victorian England", *History of Science*, 32 (1994): 317-343.

———, "Ethereal epidemic: Mesmerism and the introduction of inhalation anaesthesia to early Victorian Britain", *Social History of Medicine*, 4 (1991): 1-27.

Whorton, James C., *Crusaders for fitness: the history of American health reformers*, Princeton, Princeton University Press, 1982.

Van Wyhe, John, *Phrenology and the Origins of Victorian Scientific Naturalism*, London, Ashgate, 2004.

———, “Was Phrenology a reform science? Towards a new generalization of phrenology”. *History of Science*, 42 (2004): 313-331.

———, “The authority of human nature: the *Schädellehre* of Franz Joseph Gall”, *British Journal of History of Science*, 35 (2002): 17-42.

Young, Robert M., “Science, alienation and oppression”, a R.C. Olby; G.N. Cantor; J.R.R. Christie; M.J.S. Hodge (eds.), *Companion to the History of Modern Science*, London and New York, Routledge, 1990.

———, “The historiographic and ideological contexts of the nineteenth-century debate on Man’s place in Nature”, a Mikuláš Teich, Robert Young (eds.), *Changing Perspectives in the History of Science. Essays in Honour of Joseph Needham*, London, Heinemann, 1973.

———, *Mind, Brain and Adaptation in the Nineteenth Century*, London, Oxford University Press, 1970.

Zabala, Iris M., *Masones, comuneros y carbonarios*, Madrid, Siglo XXI, 1971.